ऽयेवावयववतीत्यर्थः । नन्ववयविनि किं मानं परमाणुपु-
ञ्जैरेवोपपत्तेः, न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वाद् घटादेः प्र-
त्यक्षं न स्यातिति वाच्यम्, एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि
तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात्, यथैकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्य-
क्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम्, न चैकः स्थूलो महान् घट
इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्, एको महान् धान्यराशि-
रितिवदुपपत्तेः । मैवम् । परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूह-
स्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात् । दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः, स-
न्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । न च तदानीमदृश्यपरमाणु-

परमाणुरूपेति । बौद्धः शङ्कते । नन्वयं घट इत्यादि प्रतीतिरेव तत्र प्रमा-
णं भविष्यत्यत आह । परमाणुपुञ्जैरेवेति । विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः पर-
माणुभिरेवेत्यर्थः । उपपत्तेरिति । अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः ।
तत्समूहस्य, परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । तत्समूहस्य, केशस-
मूहस्य। अनुपपत्तिरिति।परमाणूनामनेकत्वादणुत्वाच्चेति भावः । इतिवदुपपत्ते-
रिति । तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यै-
व महत्त्वात्मकतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेष्वपीति भावः ।
प्रत्यक्षत्वायोगादिति । तथा च स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां परस्परसं-
योगमात्रेण योग्यत्वं न सम्भवतीति भावः । दूरस्थकेशस्तु स्वभावतो ना-
तीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य वैषम्यमित्याह । दूरस्थकेशस्त्विति । तस्यै-

---

स्तद्व्याचष्टे । विलक्षणेति । संस्थानं संयोगः । समूहस्यैकत्वादिति । समूहश-
ब्दार्थोऽत्र तावद्धान्यनिष्ठसंख्याविशेष एव न तु तद्विशिष्टधान्यानि तत्रैकत्वाभा-
वात् प्रत्येकमेकत्वेपि राशिपदप्रयोगानुपपत्तेरिति ध्येयम् । संयोगविशेषस्येति ।
एकधान्यसंयुक्तापरधान्यसंयुक्तान्यधान्यप्रतियोगिकसंयोगस्यैवेत्यर्थः।नसम्भवतीति।
अन्यथा पिशाचादीनामपि परस्परसंयुक्तानां प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति भावः । ननु तस्यै-
वेत्यस्य दूरस्थकेशस्यैवेत्यर्थकत्वएवकारासङ्गतिः सन्निधाने घटादेरपि प्रत्यक्षत्वाद-
त आह । एवकारश्चेति । ननु अदृश्यपरमाणुपुञ्जाददृश्यपरमाणुपुञ्जोत्पत्तिर्मू-

पुञ्जाद् दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पन्नत्वान्न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् । अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् । अन्यथा चक्षुरूष्मादिसन्ततेरपि कदाचिद् दृश्यत्वं स्यात् । न चाति-तप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वा-च्यम् । तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यैरेव दहनावयवैः स्थूलद-हनोत्पत्तेरभ्युपगमात् । न चादृश्यद्व्यणुकेन कथं त्रसरेणो-रुत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतो न वयं दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा

वेति । तस्य, दूरस्थकेशस्य । एवकारश्च तच्छब्दप्राक्तनसन्निधानपदेनान्वे-ति । तथा च सन्निधानत एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । तथा च दूरत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्तद्दशायामप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य न तु स्वाभाविकमप्रत्यक्षत्व-मिति भावः । उत्पन्नत्वादिति । क्षणभङ्गवादिनां मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वी-कारादिति भावः । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशदहनोत्प-त्तिस्थले । तदन्तःपातिभिः, अतितप्ततैलान्तःपातिभिः । स्वाभावात्,कारण-नैरपेक्ष्यात् । उद्भूतरूपादीति । आदिनालोकादिपरिग्रहः । तदभावे, मह-

---

लोक्ता न सङ्गच्छते परमाणूनां नित्यत्वादित्याशङ्कां निराकुरुते । क्षणभङ्गेति । तथाहि तेषां प्रयोगः यत्सत्तत्क्षणिकं दीपसन्ततिवदिति भावः । अदृश्यस्य दृश्या-नुपादानत्वादिति मूले तत्र यद्यप्युपादानपदं न कारणार्थकं सम्भवति स्वमते-ऽप्यदृश्यादृष्टस्य दृश्यघटादिकारणत्वादावपि समवायिकारणार्थकं सम्भवति अदृ-श्यपरमाणौ दृश्यपरमाणुसमवायिकारणताया अन्यैरप्यनङ्गीकारात् समवा-येन परमाणौ परमाणोर्वृत्तित्वाङ्गीकारे परमाणोरेव सावयवत्वापत्त्या ऽवयवि-निराकरणानुपपत्तेः । नापि प्रकृत्यर्थकं प्रकृतित्वं हि दध्नो दुग्धादौ स्वजनकनाशप्रति-योगित्वं तच्च न तेषां मते परमाणुषु सम्भवति क्षणभंगवादिनां तेषां पूर्वपूर्वव्य-क्तित एवोत्तरोत्तरव्यक्तेरुत्पादस्यानुमततयान्तरा नाशात्क्षणव्यवधानस्य तैरनङ्गी-कारादिति महदसमञ्जसं तथापि त्वन्मतइत्यादिपूरणान्नानुपपत्तिः तन्मते पूर्व-व्यक्तिमात्रस्यैवोत्तरव्यक्तिहेतुतया ऽदृष्टादेः कारणतानभ्युपगमेनोपादानपदस्य कारणमात्रार्थकत्वे क्षतिविरहादिति ध्येयम् । कारणनैरपेक्ष्यादिति । तथा च

कस्य चित् स्वभावादाचक्ष्महे किं तु महत्त्वोद्भूतरूपादि कारणसमुदायवशाद् दृश्यत्वम्, तदभावे चादृश्यत्वम्। तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षं न तु द्व्यणुकादेस्तदभावात्। न हि त्वन्मतेऽपीदं सम्भवति, परमाणौ महत्त्वाभावात्। इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्ष-

---

त्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे, तदभावात्, महत्त्वाभावादित्यर्थः। अत्र नास्तिकमतानुयायिनः परस्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां पुञ्जात्मनां तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः। न च महत्त्वाभाव एव बाधकः, परस्परविलक्षणसंयोगरूपस्यैव महत्त्वस्य प्रत्यक्षजनकत्वात्। न च परमाणूनां नित्यत्वाद् घटादावुत्पत्तिनाशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यं, तन्मते पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वात्परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात्। न च परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद् घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं, तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपरमाणुपुञ्जेषु कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादित्याहुः। तन्न। घट इत्यादिप्रतीतिविषयताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवादित्यवयवातिरिक्तावयविसिद्धिरिति दिक्।

त्वन्मतेतीन्द्रियत्वम्प्रत्यक्षत्वञ्च स्वाभाविकमित्यतीन्द्रियस्येन्द्रियकपदार्थोत्पादकत्वे चक्षूरूपादौ कदा चिद् दृश्यत्वमापादितम्मन्मते तु कारणबलात् त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभावात् द्व्यणुकस्यातिन्द्रियत्वसम्भवाददृश्यस्य कारणत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। विलक्षणसंयोगेति। विजातीयसंयोगेत्यर्थः। तच्च वैजात्यं चक्षुःपिशाचादिसंयोगव्यावृत्तमेवाङ्गीकरणीयमतो न तेषां परस्परसंयोगेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति भावः। एवकारेण तदतिरिक्तमहत्वस्वीकारः सूचितः। अवयविमात्रस्यैवानङ्गीकारादाकाशकालाद्यप्रत्यक्षपदार्थानामप्यनङ्गीकाराच्च तन्महत्वेऽव्याप्त्यसम्भवादिति ध्येयम्। उत्पत्तिनाशयोः स्वीकारादिति। न चैवं प्रतिक्षणं घटादावुत्पत्तिविनाशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम्। घटधाराया दीपकधारावदविच्छिन्नत्वेन तत्प्रत्यक्षासम्भवात् प्रत्यक्षपुंजसजातीयपुंजान्तरं पूर्वत्वाभावे नाशस्य तादृशपुंजान्तरानुत्तरत्वे चोत्पत्तेः प्रत्यक्षत्वसम्भवादिति भावः। सिद्धान्ता-

त्वादनित्यत्वम् । तेषां चावयवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः क्व चिद्विश्रमो वाच्यः । यत्र

मेरुसर्षपयोरिति । अपिशब्दः साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्व्यणुकस्य सावयवारब्धत्वे मेरुत्वापत्तिः समुच्चीयते साम्यं परिमाणतारतम्याभावः परिमाणकारणीभूताया अवयवसङ्ख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः । न च मेर्ववयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं न तु सर्षपावयवानां सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यं, मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् । न च मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेषात्तद्विशेष इति वाच्यं, प्रचयविशेषस्यापि सङ्ख्याविशेषनियम्यत्वेन सङ्ख्याविशेषाभावे तद्विशेषानुपपत्तेरिति।ननु तथापि विश्रमाश्रयस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह।यत्रत्विति । असमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गइति । असमवेतभावकार्योत्पत्तिदिति । कपालरूपपुंजद्वचयाद् घटरूपैकपुंजोत्पत्तिरिति सिद्धान्तादित्यर्थः । दिगिति । त्र्यणुक एवावयवधाराया विश्रान्तिरिति दीधितिकारमते पुंजकस्य केशसमूहवत् प्रत्यक्षत्वसम्भवेपि नानात्र्यणुकानां तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पने गौरवादेवातिरिक्तावयवसिद्धिरिति सूचितम् । महत्त्वापत्तिरिति । अपकृष्टमहत्त्वं प्रति स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वसम्बन्धेन संख्यायाः कारणत्वादिति भावः । कारणभूताया इति । परमाणूत्कर्षापकर्षप्रयोजिकाया इत्यर्थः । साम्यादिति । साम्यमत्र उभयावयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव न त्वेकजातीयत्वमवयवधाराया अविश्रान्तत्वे तद्गतसंख्याया एवासिद्धेरिति ध्येयम् । संयोगविशेषादिति । मुष्टिपरिमिततूलस्य यथा प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवसिद्धं तथा मेरोरवयवेषु अत्यन्तशिथिलसंयोगान् मेरुपरिमाणस्योत्कर्षः सर्षपावयवेषु च किञ्चिच्छिथिलसंयोगात्तत्परिमाणस्यापकर्ष इति भावः । सङ्ख्याविशेषनियम्यत्वेनेति । यद्यप्यवयवानां सङ्ख्यासाम्येपि प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभूयते तथाप्यसंङ्ख्यावयवेषु दृढतरसंयोगेनापि परिमाणापकर्षसंभव इत्यत्र तात्पर्यम् । वस्तुतो मेरोरवयवेषु सर्षपावयवापेक्षयोत्कृष्टप्रचयाङ्गीकारे सर्षपापेक्षया मेरोर्मार्दवापत्तिरेव बाधिकेति विभावनीयम् । ननु ध्वंसस्यासमवेतकार्यस्य सिद्धान्तिभिरप्युत्पादाङ्गीकारादापात्तिरियंमसङ्गतेत्यत आह । असमवेतभावेति । मूलेऽनेकद्रव्यवत्वेति । स्वसमवेतसमवेतत्वसम्बन्धेन नानाद्रव्यवत्वस्येत्यर्थः । न तु समवेतत्वसम्बन्धेन

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो
ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।
नित्याऽनित्या च सा द्वेधा
नित्या स्यादणुलक्षणा ॥ ३६ ॥

च विश्रमस्तस्याऽनित्यत्वे त्वसमवेतभावकार्य्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य नित्यत्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्व चिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । न च त्रसरेणावेव विश्रमोऽस्त्विति वाच्यम् । त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ, त्रसरेणोरवयवाः सावयवा महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः । न चेदमप्रयोजकम् । अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् । न चैवं क्रमेण तदवयवधारापि

प्रसङ्गादित्यर्थः।ननुतस्यनित्यत्वस्यासिद्धावप्यणुत्वेकिंमानामित्यतआह।महत्परिमाणेति। चाक्षुषद्रव्यत्वादिति।अत्रात्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदम्। घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम्। तदवयवसिद्धाविति। त्रसरेण्ववयवसिद्धावित्यर्थः। तदसिद्धेरिति। अवयवधाराया असिद्धेरित्यर्थः। अत्र नव्याः त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेव विश्रामः। न च चाक्षुषं प्रति महत्त्वं कारणं तथा च त्रुटौ महत्त्वमावश्यकं तच्चावयवसङ्ख्याजन्यमिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलत-

---

तथात्वं तदर्थस्तथासति परमाणुसाधनानुमानस्याप्रयोजकत्वशङ्कायां अनिवृत्तिरिति ध्येयम् । परंपरयेति । पटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन

अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ।

सिध्येदिति वाच्यम् । अनवस्थाभयेन तदासिद्धेः । सा

केसत्वान्नाप्रयोजकत्वं द्व्यणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यं, त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् । नचाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिरावश्यकीति वाच्यं, तस्यापकृष्टपरिमाणनिबन्धनत्वात् महत्त्वेपि महत्तमादणुव्यवहारात् । न चैवं त्रसरेणुपुञ्ज एवास्त्ववयवीति वाच्यं; विशकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात् । न च तत्संयोगवृत्त्येव घटत्वं घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यं, सम्भवति साक्षात्सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादित्याहुः । ननु परमाणुत्रयेण कुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्व्यणुकवत्, एवं द्व्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिभिर्द्व्यणुकैः त्र्यणुकवदिति चेन्न । प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्रये द्व्यणुकद्वये च द्रव्यारम्भकसंयोगाकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यम् । त्रिभिः

घटत्वभानमित्यर्थः । आहुरित्यनेन विलक्षणसंयोगविशिष्टत्र्यणुकपुञ्जएव घटत्वाङ्गीकारे नैष दोष इत्यस्वरसः सूचितः । प्रमाणाभावेनेति । तादृशद्रव्य इतिशेषः । त्र्यणुकस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदन्यथानुपपत्त्या द्व्यणुकसिद्धिसम्भवेपि परमाणुत्रयारब्धद्रव्यादेः सिद्ध्यसम्भवादिति भावः । लाघवादिति । न चैवं तस्य त्र्यणुकपदवाच्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रत्यक्षद्व्यणुकवासनावासितैरेव तथाव्यवस्थायां मानत्वात् । "जालसूर्यमरीचिस्थं यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । प्रथमन्तत्प्रमाणानां त्रसरेणुरिति स्मृत" इति स्मृतौ त्रसरेणुपदस्यैव प्रयोगात् तत्पदञ्च मण्डपादिपदवत्केवलरूढमेव । यद्वा त्रिभिस्साहितो रेणुस्त्रसरेणुः साहितलोप आर्ष इत्येव तत्रास्तु व्युत्पत्तिरिति भावः । एतदपेक्षयापि त्र्यणुकनित्यतायामेव. लाघवं परमाण्वादिकल्पने गौरवादिति ध्येमम् । हेतुमत्परत्वं कार्यपरत्वपरमाणोर्विवयत्वेपि विषयस्तथेत्यस्य जन्यविषयार्थकतया परमाणोस्तथात्वन्नास्त्येव अत एव कारिकायामग्रेपि विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त इत्येव वक्ष्यतीति

सा च त्रिधा भवेद्देह-
मिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

च त्रिधेति । सा कार्य्यरूपा पृथिवी त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः । तत्र देहमुदाहरति । योनिजादीति । योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः । योनिजमपि जरायुजमण्डजं च । जरायुजं मानुषादीनामण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्या, उद्भिज्जास्त-

---

परमणुभिरेव त्र्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भस्तु सिद्धान्तिनां द्व्यणुकाभ्यामनारम्भइव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव युगपदद्रव्यारम्भकसंयोगकल्पनात् । वस्तुतो गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानां द्व्यणुकत्वमेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति । मूलस्थस्य देहमिन्द्रियं विषयस्तथेत्यस्य त्रैविध्ये हेतुपरत्वं सूचयितुमर्थमाह । सा कार्यरूपेति । योनिजं शुक्रशोणितयोः परस्परमेलनजन्यं तद्भिन्नमयोनिजम् । जरायुजमिति । गर्भवेष्टनचर्मपुटकं जरायुः । मानुषादीनामित्यादिना पशुमृगादीनां परिग्रहः । सर्पादीनामित्यादिना विहङ्गपरिग्रहः । स्वेदजमुदाहरति । कृमिदंशाद्या इति । तच्छरीराणामुत्पत्तेरधर्मविशेषसहितेभ्यो ऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । उद्भिज्जादिकमित्यादिना देवादिशरीरपरिग्रहः तच्छरीराणामुत्पत्तेर्द्धर्मविशेषसहितेभ्यो ऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । तेषामयो-

---

भावः । योनिजमित्यस्य योनिद्वारा निर्गतमित्यर्थकत्वे कदाचित्स्वेदजस्यापि योनिद्वारानिर्गमसम्भवादतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहाराय व्याचष्टे । शुक्रेति । पशुमृगादीनामिति । यद्यपि पशुपदस्य लोमवल्लाङ्गूलवद्वाचकतया तेनैव मृगसङ्ग्रहे पृथग् मृगोपादानं व्यर्थन्तथापि गोबलीवर्दन्यायेन लांगूलरहितस्यापि मृगविशेषस्यापि सम्भवाभिप्रायेण वा तदुपादानमिति बोध्यम् । विहङ्गमादीत्यादिना वल्लीप्रभृतीनाम्परिग्रहः । दंशाद्या इति । ननु क्रिम्यादीनामपि शरीरं शुक्रशोणितमेलनजमेव शरीरमात्रस्य तथात्वादित्याशङ्कायामाह । तच्छरीराणमिति । तेषामिति । देवादिशरी

रुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । न च मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यम् । गन्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात् । न च क्लेदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम् । तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । न च तर्हि जलत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । क्लेदादीनां विनाशे

निजत्वे त्वागम एव "ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः पुत्रा" इत्यादिः प्रमाणं "योनिं विना न शरीरमि" त्येवंविधागमे च योनिपदं कारणमात्रपरं शरीरपदं मनुष्यदेहपरं वा । गन्धादीत्यादिना शुक्लेतररूपपरिग्रहः । क्लेदोष्मादेरित्यादिना व्यूहावकाशपरिग्रहः । क्लेदः क्षरणं स्वेद इति यावत् । ऊष्मा पाकः औष्ण्यमिति यावत् तच्च शरीरसम्बन्धेन पुष्पादौ रूपादि-

---

राणामित्यर्थः न तु क्रिम्यादिशरीराणामित्यर्थः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणप्रमाणस्य तेषामयोनिजत्त्वे सत्त्वादिति ध्येयम् । योनिं विनेति । शुक्रशोणितमेलनं विनेत्यर्थः । कारणमात्रपरामिति । नन्वेवं कार्य्यमात्रस्यैव कारणं विना ऽसम्भवाच्छरीरमात्रस्य कारणं विनानुत्पत्तिकथनं युज्यते इत्याशङ्कायामाह । शरीरपदमिति । अत्र मनुष्यपदं पश्वादीनामप्युपलक्षकम् । ननु मानुषादिशरीरे पृथिवीत्वसाधनाय मूले गन्धादिमत्वादिति हेतुरुपन्यस्तस्तत्र हेतावादि पदं व्यर्थं केवलगन्धस्यैव पृथिवीत्वाव्यभिचारित्वात् । न चादिपदं हेत्वन्तरसूचनायेति वाच्यम् । गुणान्तरस्यैव पृथिवीत्वव्यभिचारित्वेन तदभावादित्यत आह । गन्धादिनेति । तथा च नीलादिहेत्वन्तरसूचनायैवादिपदमिति भावः । शरीरस्याद्रवत्वेन क्षरणासम्भवादाह । स्वेद इतीति । ननु पाको रूपपरावर्त्तकतेजस्संयोगः स च पृथिवीत्वस्यैव साधको न तु तेजस्त्वस्यैव पृथिवीभिन्ने पाकानङ्गीकारादत आह । औष्ण्यमिति । उष्णस्पर्श इत्यर्थः । व्यूहः क्रियेति । यद्यपि क्रियावत्वं न वायुत्वसाधकं तस्य पञ्चद्रव्यसाधारणत्वात् तथापि वायोरेव सदा गतिमत्वेन न क्रियापदस्यात्र सर्वदा क्रियावत्वार्थकतया न वायुत्वसाधनानुपपत्तिः । न च सुषुप्तिदशायां शरीरेपि क्रियाविरहात्स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् । तदानीमपि श्वासादिप्रयुक्तक्रियासत्वादिति भावः । चतुर्णामिति । यद्यपि जलपरमा-

ऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्, गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः । तेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम् । शरीरत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्य्यात्, किं तु चेष्टाश्रयत्वम् । वृक्षादीनामपि चेष्टासत्त्वान्नाव्याप्तिः । न च वृक्षादीनां शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम् । आध्यात्मिकवायुसम्बन्धस्य प्रमाणत्वात् । तत्रैव किं मानमिति चेत्, भग्नक्षतसंरोहणादिना तदनुमानात् । यदि हस्तादौ श-

---

परावृत्यानुमीयते अनुष्णात्तदनुत्पत्तेः व्यूहः क्रिया अवकाशो मुखादाव-न्नादिगत्यप्रतिबन्धः । ननु कथं तर्हि शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहार इत्यत आह । तेनेति । शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः एवं च शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारो न पञ्चभूतोपादानकत्वनिबन्धनः किं तु तज्जन्यत्वनिबन्धनस्तत्राप्येकैकस्योपादानत्वं चतुर्णां निमित्तत्वमिति विवेकः । किं तु चेष्टेति । चेष्टात्वं जातिविशेषश्चेष्टतइति प्रत्यक्षसिद्धः । न च शरीरत्वमेव पृथिवीत्वादिव्याप्यजातिः चेष्टात्वं तु तत्तत्क्रियात्वमिति वाच्यं, पृथिवीत्वादिना सङ्करेण पृथिवीत्वादिव्याप्यानेकशरीरत्वकल्पने गौरवात् । आध्यात्मिकेति । आध्यात्मिकवायुः प्राणाख्यः । तत्रैवेति । भग्नक्षतेति । भग्नक्षतयोर्विभागविशेषाश्लिष्टावयवयोः संरोहणा-

---

ण्वादिसंयुक्तपार्थिवपरमाणुष्वेव घट इव शरीरमुत्पद्यतइति बाह्यं त्रयाणां तत्र कारणत्वं जलसम्बन्धाभावे संश्लेषाभावेनावयव्यनुत्पादादुष्णस्पर्शः सर्वदा गत्यभावापत्त्या च जलादीनां कारणतासम्भवादाकाशसंयोगस्याव्यावर्त्तकतया कथं तस्य कारणत्वं तथापि विविधपाषाणादौ भेदादीनामनुत्पत्या ऽवकाशविधया ऽऽकाशस्य शरीरकारणत्वमिति मन्तव्यम् । विवेक इति । भेद इत्यर्थः । न चेति । विनिगमनाविरहेणेति शेषः । तत्क्रियात्वं शरीरसमवेतक्रियात्वम् । सङ्करेणेति । पृथिवीत्वं विहाय शरीरत्वं जलशरीरादौ शरीरत्वं विहाय पृथिवीत्वस्य घटादौ उभयोश्च मानुषादिशरीरे सत्वेनेत्यर्थः । उपचय आधिक्यम् । तत्रेति । तादृशवायोः प्रमाणत्वइत्यर्थः । मानत्वादिति । धर्मविशेषेणोत्तमगतिप्राप्तेर्वृक्षस्य जीवशरीरत्वमावश्यकन्तच्छरीरिजीवस्यैवोत्तमगतिप्राप्तिसम्भवात्

रीरव्यवहारो न भवति तदाऽन्त्यावयवित्वेन विशेषणीय-
म् । न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । तादृशे प्रमाणाभावात् । अथ वा चेष्टावदन्त्यावय-
विमात्रवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्, मानुषत्वचैत्रत्वजा-

---

दिकं, आदिना वृद्धिसङ्ग्रहः । वृद्धिश्चावयवोपचयः । तदुन्नयनादिति ।
आध्यात्मिकवायुसम्बन्धानुमितेः । ननु भग्नक्षतसंरोहणादिहेतुगतवायोः
प्राणत्वे प्रमाणाभाव इति चेन्न । "नर्मदातीरसञ्जाताः सरलार्जुनपादपाः ।
नर्मदातोयसंस्पर्शात्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ गुरुं हुंकृत्य तुंकृत्य विप्रं नि-
र्जित्य वादतः । श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रोपसेवित" इत्यागमस्यैव तत्र
मानत्वात् । अन्त्यावयवित्वेनेति । द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । मृतश-
रीरे चेष्टाया अभावेनाव्याप्तेराह । अथ वेति । घटत्वमादाय घटेतिव्याप्ति-
वारणाय चेष्टावदिति । हस्तादावतिव्याप्तिवारणान्त्यावयवीति । न च
हस्तत्वादिकं न जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करादिति वाच्यं, पृथिवीत्वादि-
व्याप्यनानाहस्तत्वाद्यङ्गीकारात्/पृथिवीत्वरूपतादृशजातिमति घटादावति-
व्याप्तिरतो लक्षणान्तरमाह । अन्त्यावयवीति । अन्त्यावयविमात्रवृत्तिरि-
त्यनेन द्रव्यत्वजातिव्युदासः चेष्टावद्वृत्तिरित्यनेन घटत्वादिव्युदासः चेष्टा
च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रिया ग्राह्या न तु स्पन्दनमात्रं ग्राह्यम्, घटा-

---

जीवात्मनो भोगायतनस्य च प्राणवत्वनियमादिति भावः । मृतशरीरइति । न
च मृतशरीरेपि पूर्वं चेष्टासत्वात्कथमव्याप्तिर्नहि यदा यस्य चेष्टावत्वं तदा तस्य
शरीरत्वमिति कालघटितं लक्षणमिति वाच्यम् । यत्र मरणानन्तरं खण्डशरीरा-
न्तरमुत्पन्नं तत्राव्याप्तौ तात्पर्य्यात् । न चेति । यद्यपि हस्तत्वस्य जातित्वाभावेपि
पृथिवीत्वादिकमादायैवातिव्याप्तिः प्रसज्यतएव तथापि पृथिवीत्वादिकमादा-
यैव तल्लक्षणे घटादावतिव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया तदादाय व्यावृत्तिप्रदर्शनमनुचितमि-
ति हस्तत्वस्य साधनाय परिश्रमः । नन्वत्र शरीरलक्षणप्रविष्टं चेष्टात्वं यदि
शरीरक्रियानिष्ठजातिविशेषस्तदा मन्त्रादिमहिम्ना नोदनं विनापि यत्राचेतनेषु
घटादौ क्रियोत्पत्तिस्तत्रापि मंत्रमहिम्ना घटश्चेष्टतइति प्रयोगात्तत्रापि तादृश-
जातेरङ्गीकरणीयतया घटत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिः । यदि च शरीरक्रियात्वं
चेष्टात्वन्तदात्माश्रय इत्यतश्चेष्टात्वम्प्रकारान्तरेण निर्वक्ति । चेष्टा चेति । परिहा-

तिमादाय लक्षणसमन्वयः। न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तिवृत्तितया जातित्वाभावात्, जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यम्। कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात्। इन्द्रियमिति। घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः, पार्थिवत्वं कथमिति चेत्। इत्थम्। घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुंकुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवत्। न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपा-

---

द्यावपि सत्वात्। ननु देवत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वय इत्यत आह। जलीयेति। देवत्वस्यापीति। अपिना नृसिंहत्वपरिग्रहः। जातित्वाभावादिति। जातिसाङ्कर्यादिति भावः। जातिसाङ्कर्यस्यादोषत्वे देवत्वशरीरत्वादेर्नानाजातित्वाङ्गीकारे वा देवत्वशरीरत्वजातिमादायैव लक्षणसमन्वय इति ध्येयम्। रूपादिषु मध्ये इति। रसगन्धस्पर्शा आदिपदार्थाः नवशरावगन्धव्यञ्जकजले मनसि च व्यभिचारवारणायैवकारः तद्दाने च सक्तुरसस्याप्यभिव्यञ्जकत्वान्न दोषः। घ्राणेन्द्रिये गन्धत्वाभिव्यञ्जकत्वाद्धेत्वसिद्धिवारणाय हेतौ मध्यान्तम्। न चासिद्धिवारकविशेषणं निरर्थकमिति

वाच्येति। अत्रेष्टत्वं स्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वमनिष्टत्वं स्वावच्छिन्नद्वेषविषयत्वं तेन घटादिक्रियाया अपि कस्यचिदिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारानुकूलत्वसम्भवेपि न घटत्वादिकमादायातिव्याप्तिः तदर्थत्वञ्च तत्प्रयोजनकत्वं तदनुकूलत्वमिति यावत्। न च शरीरे कीदृशजातिमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् पृथिवीत्वादेरतथात्वादिति वाच्यम्। तत्र मनुष्यत्वाद्यनङ्गीकारादिति भावः। अपिनेति। नृसिंहत्वस्य जातित्वे बाधकमेकव्यक्तिकत्वन्तु सांकर्यमिति बोध्यम्। नवशरावेति। ननु रूपाद्यव्यञ्जकत्वं तत्प्रत्यक्षानुपधायकत्वम्। तच्च परकीयरूपाद्यव्यञ्जकगन्धव्यंजकजलव्यक्तावक्षतमेवेत्येवकारेण न तत्र व्यभिचारवारणसम्भव इत्याशयेनान्यत्र व्यभिचारवारकतां तस्य प्रदर्शयति। मनसिचेति। मध्यांतमिति। एवकारेण गन्धभिन्नाद्यव्यञ्जकत्वं लभ्यते तच्च न गन्धत्वव्यंजकघ्राणेन्द्रियेपीति स्वरूपासिद्धिवारणाय मध्यान्तं तत्सहितैवकारेण च गन्धभिन्नरूपाद्यन्यतमाव्यञ्जकत्वं लभ्यते

दिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यम् । परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् । न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेनैकान्तिकत्वमिति वाच्यम् । तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् । यद्वा परकीयेति न देयं वायूपनीतसुरभिभागस्य

वाच्यं, व्यभिचारज्ञानइव हेत्वप्रसिद्धावपि व्याप्तिज्ञानाभावेन व्याप्तिग्रहौपयिकाप्रसिद्धिवारकविशेषणोपादानस्य सर्वसिद्धत्वात् । तदर्थत्वात् । हेतुवाक्यघटकमध्यान्तपदसमभिव्याहृतैवकारार्थत्वात्, तथा च दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकघृतादावसिद्धिवारणाय परकीयत्वं रूपादौ विशेषणं देयमिति भावः । तस्येति । नवशरावगन्धव्यञ्जकजलस्येत्यर्थः । न च येन नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेन सक्तुरसो नाभिव्यञ्जितस्तत्र जलविशेषेऽनैकान्तिक इतिवाच्यं, परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारस्वरूपायोग्यत्वस्य विवक्षितत्वान्नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेपि रसव्यञ्जकतावच्छेदकजलत्वस्य सत्त्वादिति । परकीयेति विशेषणाप्रवेशे लाघवादाह । यद्वेति । तददाने दृष्टान्तमाह । वायूपनीतेति । इदमत्र बोध्यम् । रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सतीत्यस्य हेतुत्रये तात्पर्यं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वस्य नवशरावगन्ध-

---

अतो न गन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेंद्रियेपि स्वरूपासिद्धिरिति भावः । निरर्थकमिति । व्यभिचारावारकत्वादिति भावः । व्याप्तिग्राहकेति । व्याप्तिग्रहानुकूलेत्यर्थः । व्यभिचारवारकविशेषणस्य हि हेतौ सार्थक्यं व्याप्तिग्रहानुकूलत्वप्रयुक्तमेव तथा च मध्यान्तानुपादाने हेतोरेव क्वाप्यप्रसिद्ध्या व्याप्तिज्ञानासम्भवेन तस्याप्येतद्व्याप्तिग्रहानुकूलत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । नन्वत्र हेतौ शब्दाव्यञ्जकत्वप्रवेशो निरर्थक एव आदिपदेन रसगन्धस्पर्शानां ग्रहणेपि रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वमात्रस्य हेतुतासम्भवेन रूपस्पर्शयोरव्यञ्जकत्वस्य हेतुघटकत्वे प्रयोजनाभाव इत्यस्वरसात्प्रकारान्तरेण तद्ग्रन्थतात्पर्यं वक्तुमुपक्रमते । इदमत्रेति । हेतुत्रयइति । ननु रूपरसस्पर्शशब्दघटितत्वेन हेतोश्चातुर्विध्यात् त्रय इत्यसंगतमत आह । शब्देति । कल्पान्तरेति । परकीयत्वादिघटितकल्पेत्यर्थः । तथा च तादृशजलस्यापि स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वात् न तत्र तृतीयहेतौ व्यभिचार इति भावः । अपिशब्देन पूर्वोक्तलाघवसमुच्चयः यद्वेत्यादिकल्पेप्येकत्र हेतौ रूपरसस्पर्शानां त्रयाणामुपादानं व्यर्थमित्यभिप्रायेणाह । तत्रापीति । ननु मूले देहविषययोरेव निर्व-

दृष्टान्तत्वसम्भवात् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात् । विषय इति । उपभोगसाधनं विषयः । सर्व्वमेव हि कार्य्यजातमदृष्टाधीनं यत् कार्य्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात् परम्परया वा जनयत्येव । न हि बी-

---

व्यञ्जकोदके व्यभिचारेण तत्र ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्याभावात् तत्र हेतुषु रूपरसस्पर्शानां परकीयत्वं विशेषणम् । न च प्रथमहेतौ नवशरावगन्धव्यञ्जकजले व्यभिचारः लुप्ताक्षरमसीनीलरूपव्यञ्जकत्वात् । न च तृतीयहेतौ तत्र व्यभिचारः एतदस्वरसेनापि यद्वेतिकल्पान्तरप्रणयनात् तत्रापि परकीयत्वविशेषणाघटितं हेतुत्रयमिति । तत्र, घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षे । इन्द्रियत्वं न जातिस्तेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् किं तु शब्देतरेत्यादिना वक्ष्यमाणं बोध्यम् । ननु विषयत्वं न जातिः सामान्यादौ सत्वादतस्तल्लक्षणमाह । उपभोगेति । यद्यपि साक्षादुपभोगसाधनत्वं द्व्यणुकादावव्याप्तं साक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वं परमाणावपीति द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्त इति ग्रन्थविरोधस्तथापि साक्षात्परम्परासाधारणभोगसाधनत्वं विवक्षितं परमाणुरपि विषय एव कार्यरूपपृथिव्या एव त्रिप्रकारेण विभजनात्कार्यपृथिवीविषय एव द्व्यणुकेत्यादिना प्रदर्शित इति न तद्ग्रन्थविरोधः । अत एवोक्तं तदुपभोगं साक्षा-

---

चनादिन्द्रियत्वं जातिरेवेत्याशंकनं लभ्यते तच्च न सम्भवतीत्याशंक्य समाधत्ते । इन्द्रियत्वमिति । उपभोगेति । सुखदुःखसाक्षात्कार उपभोगस्तत्साधनन्तत्प्रयोजक इत्यर्थः । तत्र घटादेरकारणत्वादिति ध्येयम् । कार्यरूपपृथिव्या इति । सा कार्यरूपेति विवरणादिति भावः । प्रदर्शित इति । तत्राविषयइत्यस्य जन्यविषय इत्यर्थकत्वादिति भावः । यद्यपि सेत्यस्य पृथिवीत्त्वावच्छिन्नपरत्वेपि न क्षतिः परमाणोरर्थहेत्वाद्यसम्भवेपि विषयतया त्रिविधांतर्गतत्वसम्भवात्तथापि सा चेत्यत्र चकारस्य जलादीनान्त्रैविध्यस्याग्रे वक्ष्यमाणतया ऽर्थान्तरसमुच्चायकत्वासम्भवेनैवकारार्थकताया एव स्वीकरणीयतया तस्य च जलादीनामपि त्रिविधत्वेन पृथिव्यतिरिक्तत्रैविध्यव्यवच्छेदकत्वासम्भवेन साचेत्यस्य कार्यरूपाया एवेत्यर्थकता-

योनिजादिर्भवेद् देह
इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।
विषयो द्व्यणुकादिश्च
ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥

जप्रयोजनाभ्यां विना कस्य चिदुत्पत्तिरस्ति, तेन द्व्यणुकादि ब्रह्माण्डं सर्व्वमेव विषयो भवति । शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः॥ जलं

त्परम्परया वा जनयत्येवेति । कार्य्यजातमित्यत्र जातपदं सम्पातादायातम् । अदृष्टाधीनमिति । अत्र कार्य्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुता न समवायसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणे कपालादौ समवायेन तदभावाद्व्यभिचारात् । यत्तु स्वसमवायिसंयोगेनादृष्टं कार्य्यमात्रे हेतुरिति, तन्न । शब्दरूपकार्य्याधिकरणे गगने ऽदृष्टसमवाय्यात्मसंयोगाभावेन व्यभिचारात् । परन्तु स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेन तस्य हेतुता बोध्या । इदं तु बोध्यम् । अदृष्टस्य कार्य्यमात्रं प्रति हेतुता न साक्षात् नहि सामग्रीसमवधाने ऽदृष्टविलम्बेन कार्य्यविलम्बो दृष्टः येन तत्साक्षाद्धेतुः स्यात् परन्तु सामग्रीसम्पादकतया प्रायः परम्परयैव तदुपयोगः क्व चित्तु मेघसञ्चारादौ साक्षादेव तद्धेतुः अन्यथा

या आवश्यकत्वादिति भावः । सम्पातादायातमिति । सर्व्वमित्यनेनैवाशेषत्वलाभादिति भावः । नन्वदृष्टाधीनत्वमदृष्टजन्यत्वमेव तच्च न घटादिरूपकार्य्यस्य सम्भवतीत्याशङ्कते । अत्रेति । व्यभिचारादिति । इदमुपलक्षणम्, कालिकादिक्कृतविशेषणताभ्यान्तथात्वेपि तत्रैव व्यभिचारो बोध्यः । बोध्येति । गगनेऽव्यणुसंयुक्तपवनादिसंयोगस्तत्त्वेन विभुद्वयसंयोगानङ्गीकारेपि क्षतिविरहादिति भावः । अदृष्टजन्यमित्युपेक्ष्यादृष्टाधीनमित्युक्तौ फलं वक्तुमुपक्रमते । इदन्त्विति । स्यादिति । तदितरयावत्कारणत्वे तदभावे कार्य्याभावरूपव्यतिरेकस-

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ।
स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

निरूपयति । वर्णः शुक्ल इति । स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वं जातिः सिध्यति । यद्यपि स्नेहत्वं नि-

---

सामग्रीसम्पादकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति एतदर्थमेव साक्षात्परम्परासाधारणजन्यत्वबोधकमधीनपदमुपात्तम् । यददृष्टाधीनं, यत्पुरुषीयादृष्टाधीनं तत्तत्कार्यमित्यर्थः । तदुपभोगं, तत्पुरुषस्योपभोगसाधनं, तेन द्व्यणुकादिकार्यस्य तत्तत्पुरुषस्योपभोगसाधनत्वेन । नन्वेवं सर्वस्यैव विषयत्वेन शरीरेन्द्रियभेदेन पृथिव्यास्त्रैविध्यं न सिद्ध्येदित्यत आह । शरीरेंद्रिययोरपीति ॥ इति पृथिवीग्रन्थः ॥ जलत्वजातौ प्रमाणमाह । स्नेहेति । कारणतावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ बाधकाभावात्तस्य जातित्वमिति भावः । नित्यवृत्तिधर्मस्य

व्यापारभावादिति भावः । तदुपयोगः । अदृष्टोपयोगः । तज्जनकादृष्टाभावे तत्कारणानामेवानुपपत्तेरिति भावः । नन्वेवं कार्यमात्रे ऽदृष्टस्याप्रयोजकत्वमेवेत्याशङ्कामपाकरोति । क्वचिदिति । आदिनौत्पातिकभूकम्पादिपरिग्रहः । अन्यथा कार्यमात्रम्प्रत्येव तस्य कारणत्वे सामग्रीसम्पत्तिरूपकार्यजनकत्वस्यैव सामग्रीसम्पादकतारूपत्वादिति भावः । त्रैविध्यं विभाजकधर्मत्रयवत्त्वम् । परस्परासंकीर्णव्याप्यधर्माणामेव विभाजकत्वादिति भावः । मूले प्रकारान्तरेणेत्यस्य विषयत्वभिन्नदेहत्वादिनेत्यर्थः । उपन्यासः कथनम् । शिष्यबुद्धेर्वैशद्यं देहत्वाद्यवांतरधर्मविषयकत्वन्तत्प्रयोजकः । यद्यप्येतावता विभागव्याघातो न परिहृतस्तथापि प्रकृते विषयत्वस्य देहेन्द्रियातिरिक्तोपभोगसाधनत्वरूपस्य विभाजकतावच्छेदकत्वोपगमेन न विभागानुपपत्तिरिति मंतव्यम् ॥ इति पृथिवीग्रन्थः ॥ ननु स्नेहजनकतावच्छेदकतया जलत्वसिद्धावपि न तस्य जातित्वसिद्धिः शब्दादिकारणतायां कार-

कार्यतावच्छेदकत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति शङ्कते। यद्यपीति। तथा कार्यतावच्छेदकम्। वस्तुतस्तु नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् जन्यपदं न देयमेव। ननु यथारण्यस्थदण्डादौ फलानुपधायके कारणतावच्छेदकतया दण्डत्वादिजातिस्तथात्रापि भविष्यतीत्यत आह। तस्येति। दण्डादेः स्वरूपयोग्यतायां न कापि क्षतिः। तस्यानित्यत्वेन फलोपधायकत्वाभावादिति भावः। जन्यजलत्वजातेः, जन्यजलमात्रवृत्तिजातेः। तदवच्छिन्नेति। जन्यजलत्वजात्यवच्छिन्नेत्यर्थः। न चैवं जलान्त्यावयविनि जलत्वं न स्यादिति वाच्यं, जलस्यान्त्यावयवित्वानुपगमात्। ननु जलत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसम्बन्धेन स्नेहस्यैव कारणत्वमस्तु अतिरिक्तजातिकल्पनापेक्षया लाघवादिति चेन्न। जलत्वावच्छिन्नं प्रति स्नेहत्वेन कारणत्वं शीतस्पर्शत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेणातिरिक्तजातिसिद्धेः क्लृप्तमादाय कल्पनीयेन विनिगमनाविरहाभावादिति। केचित्तु धूमादिकं प्रत्यार्द्रेन्धनादेः कारणत्वं निर्वि-

---

णतात्वस्य जात्यवच्छिन्नत्वव्यभिचारित्वेन हेतुना जलत्वावच्छिन्नत्वस्य साधनासम्भवादित्याशङ्कायामाह। बाधकाभावादिति। जातित्वइति शेषः। व्यक्त्यभेदादिरूपजातिबाधकविरहादित्यर्थः। जातित्वमित्यस्याग्रे लाघवादिति शेषः। एतेन कारणतावच्छेदकीभूतं जलत्वं शीतस्पर्शवत्त्वमेव न जातिः पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति प्रयुक्तम्। शीतत्त्वरूपजातिविशेषाणामनेकेषां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाल्लाघवेन शुद्धजलत्वजातेरेव कारणतावच्छेदकत्वौचित्यादिति ध्येयम्। दोषाभावादिति। कालविशेषावच्छेदेन स्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकजलत्वधर्मवत्त्वरूपकार्यतायाः स्नेहत्वे ऽनतिप्रसक्तत्वसम्भवादिति भावः। अत्रापीति। स्नेहानुपधायकपरमाणावपीत्यर्थः। भविष्यतीति। कारणतावच्छेदकजलत्ववत्ता निराबाधा भविष्यतीत्यर्थः। ननु जन्यजलत्वं जन्यत्वविशिष्टजलत्वं विशिष्टञ्च न जातिरित्यत आह। जन्यजलमात्रेति। जलान्त्यावयविनि जलांतरजननायोग्यजलावयविनि न स्यादिति तादृशजले जनकतावच्छेदकजातिस्वीकारे तस्यायोग्यतैव न स्यादिति भावः। अनुपगमादिति। जलमात्रएव जलांतरसंयोगेन बृहज्जलजननयोग्यतासत्वादिति भावः। जातिसिद्धेरिति। ननु जलत्वस्यापि ताभ्यां विनिगमनाविरह इत्यत आह। क्लृप्तमिति। विनिगमनाविरहाभावादिति। कल्पनीयस्य हि कारणतावच्छेदकत्वन्धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं क्लृप्तस्य तु न तथा-

त्यानित्यवृत्तितया न कार्य्यतावच्छेदकम् तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम् । अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात् तत्र जन्यस्नेहाभावात् नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावनियमादिति चेन्न । जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया

वादम्, आर्द्रत्वं च जलसंयुक्तत्वं तथा च जलसंयुक्तेन्धनत्वेनेन्धनसंयुक्तजलत्वेन वा कारणतेत्यत्र विनिगमनाविरहाज्जलत्वेन्धनत्वयोः पार्थक्येन कारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिरित्याहुः । परे तु स्थूलजलवृत्तिप्रत्यक्षसिद्धजलत्वरूपजात्यवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया परमाणुसाधारणजलत्वजातिसिद्धिः कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकयोरैक्ये क्षत्यभावात् नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेकत्वे दोषाभावाच्चेत्याहुः । नत्विति । पृथिव्यादावतिव्याप्तेरिति शेषः । शुक्लरूपवत्त्वस्य लक्षणत्वेपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह । अथ वेति । द्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय रूपवद्वृत्तीति । यथा च वायुत्वं जातिस्तथाग्रे वक्ष्यते । पृथिवीत्वादिजातिमादाय पृथिव्यादावतिप्रसङ्गवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति । साक्षादिति पटत्वादिवारणाय द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमात्रं न तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापि तत्रान्तर्भावः रूपवद्वृत्तित्वविशेषणेनैव रूपत्वादीनां वारणात्तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । यद्यप्यवश्योपस्थितिकद्रवत्वस्यैव रूप-

---

त्वमिति विनिगमकस्यैव सत्वादिति भावः । निर्विवादमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादिः । पार्थक्येनेति । इदं च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् । आर्द्रेन्धनत्वेन धूमकारणत्वेपि कारणतावच्छेदककोटिप्राविष्टतयैव जलत्वसिद्धिसम्भवादित्यवधेयम् । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजं तु परमाणुरूपजलसंयोगस्य प्रयोजकत्वे मानाभावेन उक्तयुक्त्या परमाणौ जलत्वासिद्धेरिति । परेत्वित्यादिकं तु स्वानुमतमेव स्नेहत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन जन्यत्वाप्रवेशेपि न क्षतिरित्यस्य स्वेनैव पूर्वमुक्तत्वादिति मन्तव्यम् । तत्रान्तर्भाव इति । ननु द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यतारूपत्वे तथाविधरूपत्वमादाय रूपादावतिव्याप्तिरिस्यत आह । रूपवदित्यादि । अवश्योपस्थितिकेति । नैमित्तिकद्रव्यत्ववद्वृत्तित्वस्य

जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धेः। शुक्लरूपवत्त्वमेव दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुक्ल इति, न तु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम्। अथ वा नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्, अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः। रसस्पर्शाविति।

स्थाने प्रवेशो युक्तस्तेनापि वायुत्वादेर्वारणात्। एवं च द्रवत्ववदवृत्तित्वाभावादेव पटत्वादीनां वारणसम्भवे द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्यपि न देयमिति लाघवम्, तथापि मूले वर्णः शुक्ल इत्यादिना रूपघटितलक्षणस्योक्तत्वात्तदघटितलक्षणपरिष्कारे मूलविरोधः स्यादिति तथा न कृतमिति ध्येयम्। मूर्त्तत्वजात्यनभ्युपगमेन चेदं तेन जलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यमूर्त्तत्वव्याप्यत्वेपि न क्षतिः जलघटान्यतरत्वमादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति। क्वचिच्छुक्लरूपवद्वृत्तीति पाठः। तत्र शुक्लपदं रूपपदंवासम्पातादायातम्। एवमेव च व्यावृत्तिरभास्वरशुक्लेतररूपेत्यत्र रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदयोर्बोध्या। पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायाभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणेति जलत्वस्य शुक्लरूपसामानाधिकरण्यादस-

---

पृथिवीत्वादिवारणायावश्यमुपात्ततया द्रवत्वस्यावश्योपस्थितिकत्वेन तत्परित्यज्यानुपस्थितरूपप्रवेशस्यानुचिततत्वादिति भावः। रूपघटितेति। तत्र वर्णपदस्य रूपार्थकत्वादिति भावः। यद्यप्येवमपि मूले शुक्लपदस्याप्युपात्तत्वेन तस्य चोक्तलक्षणघटकतया मूलविरोधो दुर्वार एव तथापि शुक्लवद्वृत्तित्वं रूपवद्वृत्तित्वं वा प्रवेशनीयमित्यत्र विनिगमनाविरहेण लक्षणद्वये मूलतात्पर्यस्य विवक्षणीयतया न मूलविरोध इति भावः। एवमेवेत्यादि। एकस्मिन् क्षणे शुक्लरूपपदयोरघटकत्वेन परितोषान्मूले कारिकानुसारिलक्षणान्तरमित्यवधेयम्। बोध्येति। वायुत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय पटत्वादिकमादाय तद्वारणाय च रूपवद्वृत्तित्वसाक्षाद्व्याप्यत्वयोः प्रवेश इत्यर्थः। न च पटे नीलादिरूपस्याप्यनुभवसिद्धतयासमानाधिकरणात्तेनैव पटत्वादिवारणसम्भवात्। शंखादावतिव्याप्तिवारणमेव साक्षात्पदप्रयोजनं तथा चैवमेवेति कीर्त्तनमसङ्गतमिति वाच्यम्। नीलपटा-

जलस्य मधुर एव रसः । शीत एव स्पर्शः । तिक्तावृत्तिमधुरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थः, तेन शर्करादौ नातिव्याप्तिः । ननु शुक्लरूपवत्त्वमेवेति कुतः, कालिन्दीजलादौ नीलोपलब्धेरिति चेन्न । नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलरूपासम्भवात् । का-

---

म्भव इति शुक्लेतरेति, तेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणायाभास्वरेति । शीत एवेति । यद्यपि शीतं गुण इति कोशात् क्लीबतैवोचिता तथापि विशेष्यस्य स्पर्शशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात्पुल्लिङ्गतया निर्देशः । शुक्लं रूपमित्यादौ शुक्लपदस्य क्लीबतेवति । द्रव्यत्वाव्याप्या या पृथिवीत्वरूपा जातिस्तामादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय तिक्तावृत्तीति । तेजस्त्वादिजातिमादाय तेजआदावतिव्याप्तिवारणाय मधुरवद्वृत्तीति, शेषं दर्शितदिशावसेयम् । शीतेतरेति । द्रव्यत्वरूपजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय शीतेतरस्पर्शवदवृत्तीति । आत्मत्वादिकमादायात्मादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शवद्वृत्तीति । शेषं पूर्ववत् । ननु जले नीलरूपाभावे कथं नीलरूपप्रतीतिरत आह । कालिन्दीति । स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेनोपष्ट-

---

दिस्थले नीलादिरूपन्न पटस्यापि तु नीलयुक्तद्रव्यान्तरस्यैवेति सिद्धान्तात् । क्लीबतैवेति । गुणे शुक्लादयः पुंसीति कोशसत्वेपि शुक्लं रूपमित्यादिप्रयोगो यथा चिन्तामण्यादौ दृश्यते तथात्रापीत्यर्थः । कोशस्य विशेष्यवाचकपदासमभिव्याहारस्थले एव प्रवृत्तिरिति भावः । द्रव्यत्वेत्यादिमूले शीतस्पर्शवत्वस्य जललक्षणत्वे क्वापि दोषाभावान्निरुक्तिर्न कृतेति मन्तव्यम् । शेषमिति । वायुत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय मधुरवद्वृत्तीति शर्करात्वमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षाद्व्याप्येति जलशर्करोभयत्वमादाय तद्वारणाय जातीतिपदमिति भावः । उपष्टम्भकेति । कालिन्दीजलसंयुक्तेत्यर्थः । इदं तु बोध्यम् । कालिन्दीजले नीलत्वप्रतीतावाश्रयोपाधित्वं आश्रयविशेषसंयोगरूपदोषजन्यत्वमेव मूलग्रन्थकर्त्तुरभिप्रेतं न तूक्तपरम्परासंसर्गकत्वं तथासति जले नीलत्वस्येव पृथिवीत्वस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात । न च त्वन्मतेपि तादृशदोषबलात्कुतो न पृथिवीत्वप्रत्यय इति वाच्यम् । स्फटिकादिस्वच्छद्रव्ये रक्तपटादिसंयोगबलाद्रक्तत्वप्रतीतिरेव न तु पटत्वप्रतीतिरिति

लिन्दीजलनीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयौपाधिकी । अत एव वियति विक्षेपे धवलिमोपलब्धिः । अथ जले माधुर्य्ये किं मानं न हि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्रानुभूयते, न च नारिकेलजलादौ माधुर्य्यमुपलभ्यतएवेति वाच्यम् । तस्याश्रयोपाधिकत्वात्, अन्यथा जम्बीरजलादावाम्लादिरसोपलब्धेराम्लादिमत्त्वमपि स्यादिति चेन्न। हरीतक्यादिभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वात् । न च हरीतक्यामेव जलोष्णसंयोगाद्रसान्तरोत्पत्तिरिति वाच्यम्। कल्पनागौरवात् पृथिवीत्व-

---

म्भकपार्थिवभागगतनीलरूपप्रतीतिः कालिन्दीजलादाविति भावः । अत एवेति । उपदर्शितसम्बन्धस्य जलं नीलमिति प्रतीतिनियामकत्वादेवेत्यर्थः । वियतीति । तदोपदर्शितसम्बन्धघटकसंयोगनाशादिति भावः । तत्र जले, तस्य माधुर्य्यस्य, अन्यथा आश्रयोपाधिकत्वाभावे, व्यञ्जकत्वादित्युत्तरं हरीतकीभक्षणोत्तरं प्रत्यक्षेण माधुर्य्योपलम्भादिति पूरणीयम् । कल्पनागौरवादिति । अवयवरसाजन्यस्य पृथिवीरसस्याग्निसंयोगसाध्यत्वदर्शनादेतदनुरोधमात्रेण जलसंयोगस्यापि पृथिवीरसोत्पादकत्वस्वीकारेऽतिरिक्तकार्यकारणभावस्य हरीतक्यां मधुररसस्य च कल्पने गौरवादि-

---

सर्वानुभवसिद्धमिति पित्तादिदोषस्य पित्तत्वमात्रभ्रान्तिजनकतामात्रकल्पनावदत्राप्यनुभवानुरोधेन नीलत्वभ्रान्तिजनकतामात्रस्यैव तादृशदोषे कल्पनीयत्वात् दोषविशेषजन्यत्वादेव विशेषदर्शिनामपि समवायेनैव नीलत्वभ्रान्तिः नहि नीलो घटो नीलं जलमिति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमनुभवसिद्धमिति कश्चिदुपैतीति । हरीतकीभक्षणस्येत्यादिना हरीतकीभक्षणस्य जलरसव्यञ्जकत्वमुक्तं मूले तत्र च हेतोरनभिधानान्मूलस्य न्यूनतामाशङ्क्य हेतुम्पूरयति । व्यञ्जकत्वादीत्यादिना । हरीतक्यामिति । यद्यपि हरीतक्यां मधुररसकल्पनं सिद्धान्ते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमिति गौरवात्तत्प्रदर्शनमनुचितं तथापि प्रतिवादिना मन्मते कार्यकारणभावस्यैकस्याधिक्यं त्वन्मते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमिति यद्युच्यते तदा जलेऽस्माकं भवतो हरीतक्यां मधुररसकल्पनस्थानीयं कार्यकारणभावक-

स्याम्लादिजनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम् । जम्बीररसादौ त्वाश्रयौपाधिकी तथा प्रतीतिः । एवं जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जन्यजलत्वम्, तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं तु जलत्वमिति बोध्यम् । घृष्टचन्दनादौ

ति भावः । नन्वस्तु जले मधुरो रसस्तथापि जम्बीरजलादौ प्रत्यक्षसिद्धस्याम्लरसस्यापि स्वीकारे बाधकाभाव इत्यत आह । पृथिवीत्वस्येति । आम्लादिजनकतावच्छेदकत्वादिति । यद्यपि पृथिवीत्वस्याम्लादेर्जनकतावच्छेदकतावन्मधुरजनकतावच्छेदकत्वमप्यस्तीति तुल्यं तथापि हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलेपि मधुरोपलब्धेस्तत्र मधुरस्वीकारस्यावश्यकत्वाज्जलत्वेनापि मधुरं प्रति हेतुत्वं कल्प्यतइति भावः । ननु जम्बीरसलिलादावाम्लप्रत्यक्षाज्जलत्वेनाम्लादिरसेपि तुल्यवद्धेतुत्वं स्यादत आह । जम्बीररसादाविति । स्वसमवायिसंयोगेन जम्बीरगताम्लरसप्रतीतिस्तद्गतजलइत्यर्थः । शुष्केपि जम्बीरे आम्लप्रतीतेस्तत्राम्लरसस्यावश्यकत्वे तस्यैव तद्रू-

---

रूपनं त्वन्मते ऽधिकमेवेति सूचयितुं तत्कीर्तनमिति ध्येयम् । आम्लजनकतावच्छेदकपृथिवीत्वस्य जलेभावान्नाम्लादिमत्वं जलस्येति मूलोक्तं न सङ्गच्छते शर्करादौ मधुरजनकतावच्छेदकत्वेनापि पृथिवीत्वस्य क्लप्ततया तदभावाज्जले मधुरस्पर्शाद्यभावप्रसङ्गादित्याशङ्कते । यद्यपीति।तत्र हरीतक्यां,अशक्यतयेत्यस्यानुभवानुरोधेनेत्यादि । जलत्वेनेत्यस्य पृथिवीत्वेनेत्यादिः । ननु जम्बीरगतरसस्य जले भानं जलगतरसस्य जंबीरे भानं वेत्यत्र विनिगमकन्दुर्लभमित्याशङ्कायामाह । शुष्केपीति । न चैवं हरीतकीगतमधुरस्यैव जलेपि परम्परया भानस्वीकारेणैवोपपत्तौ जले मधुरो रसो ऽपि न स्यादित्यत आह । हरीतक्यामिति । तद्व्यञ्जकश्चेति । हरीतकीमधुररसव्यञ्जकास्त्वित्यर्थः।रसान्तरस्य कषायरसस्य फलबलात् कल्पनात्पूर्वमपि तत्प्रत्यक्षरूपकार्यबलादित्यर्थः । मानाभावादिति । चित्ररूपस्याप्रामाणिकत्वे तत्र चित्ररूपइवावयवगतनानारसानां हेतुत्वसम्भवेपि नीरसद्रव्यप्रत्यक्षे बाधकाभावेन चित्ररूपवच्चित्ररसानङ्गीकारे क्षतिविरहान्नानारसावयवकद्रव्ये परस्परविरोधेन कस्यापि रसस्यानुत्पत्त्या नीरसैव हरीतकीति समुदायार्थः । न चैवं हरीतकीभक्षणे तस्यापि रसस्य प्रत्यक्षं न स्यादनुभूयते च कषायरसप्रत्यक्षमत आह । स-

तु शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्व्वर्त्तिशीततरसलिलस्यैव। तेजः-संयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव, तत्र पाकास-म्भवात्। स्नेहस्तत्रेति। घृतादावपि तदन्तर्वर्त्तिजलस्यैव स्नेहो जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात्। तेन जल एव स्ने-

---

तजले परम्परया प्रतीतिः हरीतक्यां तु मधुररसाभावान्न हरीतकीगतमा-धुर्यस्य जले प्रतीतिरिति भावः। कर्कटीभक्षणोत्तरं जलपाने तिक्तरस-स्यानुभवात्तिक्तरसोपि जले स्यादिति तु न, जलपानात्पूर्वमपि कर्कट्यां तिक्तरसोपलब्धेः कर्कटीभक्षणोत्तरं रसनाग्रवर्तिपित्तक्षोभे तदीयतिक्तोप-लब्धेर्वैद्यकसिद्धत्वाच्च। वस्तुतो निदाघपीतनिर्मलगङ्गाजलमाधुर्यस्यानुभव-सिद्धस्यापलापासम्भवान्मधुर एवेति युक्तम्। एतेन हरीतक्यादौ न ज-लसंयोगेन माधुर्यमुत्पद्यते येन कल्पनागौरवम् परन्तु हरीतक्यां कषाय-वन्मधुररसोपि स्वीक्रियते तद्व्यञ्जकश्च जलसंयोगो न तु तद्गतरसान्तर-स्य फलबलात्। यदि च चित्ररूपवच्चित्ररसे मानाभावाद् गुणविरोधेन नी-रसैव हरीतकी रसप्रतीतिस्तु अवयवेषु रससत्वात्परम्परयेत्युच्यते तदा-स्तु जलसंयोगो हरितक्यवयवगतमाधुर्यस्यैव व्यञ्जक इत्यपास्तम्। जल-त्वजातावनुमानान्तरं प्रमाणमाह। एवमिति। ननु जलत्वाभावेपि घृष्टचन्द-नादौ शैत्योत्पत्तेर्व्यभिचारेण कथं जन्यजलत्वेन तत्र हेतुत्वमत आह। घृष्टेति। पूर्वं शीत एव स्पर्श इत्युक्तं तत्साधयति। तेजःसंयोगादिति। तत्र जले। विवेचयिष्यते च पाकासम्भवमुपरिष्टात्। घृतादावित्यादिप-देन तैलपरिग्रहः। जलस्यैव स्नेह इत्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयतइति शेषः। तेन, घृतादौ समवायेन स्नेहनिरासेन। जलएवेति। स्नेहस्यावान्तर-विशेषाभावात्स नोत्कीर्तितः। तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं सांसिद्धिक-द्रवत्वत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकं, तदेव जन्यजलत्वमेव तदवच्छिन्नजन-कतावच्छेदकं जलत्वमिति भावः। अथैवंरीत्या परमाणुव्यावृत्तं द्व्यणु-कं जलत्वमेकं परमाणुसाधारणं द्वितीयमिति जलत्वयोर्भेदाग्रहः कु-

---

प्रतीतिस्त्विति। परम्परया। स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन। अपास्तमिति। गङ्गा-जले माधुर्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः। ननु घृतादावपि तदन्तर्गतजलस्यैव स्नेह इति मूलमसङ्गतं घृतादेः पार्थिवत्वेन तत्र जलीयस्नेहासम्भवादतः पूरय-

नित्यतादि प्रथमवत्
किं तु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धु-
र्हिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥

ह इति मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धस्तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमपि तदेवेति भावः । तैलादावपि जलस्यैव द्रवत्वम्, स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति वक्ष्यति । प्रथमवदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथाहि । जलं द्विविधं नित्यमनित्यं च ।

त इति चेत्समानियतयोग्यव्यक्तिवृत्तित्वादिति एवमग्रेपि । तैलादावित्यादिपदेन क्षीरपरिग्रहो न तु घृतस्य तत्र नैमित्तिकद्रवत्वस्य समवायेनैव सत्वात् द्रवत्वमित्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन प्रतीयतइति शेषः । ननु तैलजलस्य सत्वे तैलस्य दहनानुकूल्यं न स्याज्जलस्य दहनप्रतिकूलत्वादित्यत आह । स्नेहप्रकर्षेणेति । प्रकृष्टस्नेहस्य जलस्य दहनानुकूल्यमेव । अपकृष्टस्यैव तस्य दहनप्रतिकूलत्वादिति भावः । इति वक्ष्यतीति । स्नेहनिरूपणावसरे इति शेषः । प्रथमवदिति । षष्ठीसमर्थाद्वतिरित्यभिप्रायेणाह । पृथिव्या इवे-

ति । जलस्यैवेत्यादि । जन्यजलत्वमेवेति । जन्यजलमात्रवृत्तिजातिरेवेत्यर्थः । परमाणौ जलत्वसिद्ध्यर्थमाह । तदवच्छिन्नेति । जन्यजलत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । समनियतेति । अयमेव दोषो जात्योर्भेदग्रहप्रतिबन्धक इति भावः । षष्ठीसमर्थादिति । प्रथमाया इवेति षष्ठ्यन्ताद्वतिप्रत्यय इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । अग्रेपि । तेजोनिरूपणेपि । जलमात्रे, केवले जले । स त्विति । तादृशपाठस्त्वित्यर्थः । ऋजुः, स्पष्टार्थकः । तदुक्तं, नैमित्तिकत्वद्रवत्वमुक्तम् । उष्मण एव निमित्तत्वप्रतिपादनादिति भावः । तच्च नैमित्तिकञ्च द्रवत्वं सांसिद्धिकस्यैव तस्य जलत्वव्यञ्जकत्वा-

परमाणुरूपं नित्यं द्व्यणुकादिकं सर्व्वमनित्यमवयवसमवेतं च । अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह, किं त्विति । अयोनिजमिति । अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियमिति । रसनं जलीयमित्यर्थः । तथाहि । रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् । सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत् । रसनसान्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति । सिन्धुरिति । सिन्धुः समुद्रः । हिमं तुषारः । आदिपदात् सरित्कासारकादिः सर्व्वो ग्राह्यः । न च हिमकरकयोः कठिनत्वात् पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । ऊष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्व-

---

त्यर्थ इति । जलीयं शरीरमिति । तच्च पार्थिवावयवैरुपष्टब्धं बोध्यम् । तेन जलमात्रे हस्तपादादिव्यवस्थायामसम्भवेपि न क्षतिः । ननु तादृशशरीरे मानाभावो ऽनुपलम्भादित्यत आह । वरुणलोकइति । तत्र च श्रुतिरेव प्रमाणमिति भावः । गन्धेति । रसव्यञ्जके मनसि व्यभिचारवारणाय गन्धाद्यव्यञ्जकत्वइति । कासारः सरः, करकादिरित्यत्रादिपदात्कूपादिपरिग्रहः । कठिनत्वादिति । कठिनस्पर्शवत्त्वादित्यर्थः । विलीनस्य तस्येति । सप्तम्यर्थे षष्ठी क्व चिद्विलीनयोरिति पाठः । स तु ऋजुरेव विलीनताया द्रवत्वरूपाया जलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः । ननु विलीनता नैमित्तकद्रवत्वमेव तदुक्तमूष्मणेति तच्च न जलत्वव्यञ्जकम्, यदि च विलीने तस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नष्टे सतीत्यर्थस्तथापि करकादिनाशोत्तरं द्रव्यान्तरोत्पादात्तत्रैव द्रव्यत्वजलत्वयोः प्रत्यक्षं न करकायां नष्टत्वादत आह । यद् द्रव्यमिति । तथा च करकादिनाशोत्पन्नद्रव्यान्तरे जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तव्याप्त्या करकादिषु जलत्वसिद्धिरिति भावः । ननु हिमकरकयोः पार्थिवत्वा-

---

दिति भावः । नष्टत्वादित्यस्य करकाया इत्यादिः । मूले ऽदृष्टविशेषेणत्यस्य

स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु
स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।
नैमित्तिकं द्रवत्वं तु
नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

स्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । यद् द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः । अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकादीनां काठिन्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् ॥ तेजो निरूपयति ॥ स्पर्श उष्ण इत्यादिना । उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः । तस्य

भावे कथं काठिन्यप्रत्यय इत्यत आह । अदृष्टविशेषेणेति ॥ इति जलग्रन्थः ॥ इत्थं चेति । उष्णत्वजातिसिद्धौ चेत्यर्थः । ननु कथं तर्हि जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणभिन्नेषु परमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यत आह । तस्येति । तेजस्त्वस्येत्यर्थः । जलत्वस्येवेति । यथा च जन्यजलत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजातिसिद्धिस्तथा जन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजःपरमाणावपि तेजस्त्वरूपजातिसिद्धिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । समवायेन विलक्षणनीलोत्पत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन तेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात्तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । चन्द्रकिरणादावित्यादिना रत्नकिरणादेः परिग्रहः । तत्रापि चन्द्रकिरणादावपि । ननु तत्रौष्ण्यप्रतीतिः कुतो नेत्यत आह । किं त्विति । तदन्तःपातिजलस्पर्शेनेति । चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागशीतस्पर्शेने-

---

दुरदृष्टबलेनेत्यर्थः । प्रतिरोधो ऽप्रत्यक्षं तथा च प्रतिबन्धकबलात् द्रवत्वाग्रहे भ्रान्तिरूपैव काठिन्यप्रतीतिरिति भावः ॥ इति जलग्रन्थः ॥ विलक्षणेति । अवयवनीलाजन्येत्यर्थः । नीलेत्युपलक्षणं पाकेन रक्तादेरप्युत्पत्तेः, अतिप्रसङ्गाभावमुपपा-

परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्यैवानुसन्धेयम् । न चोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यम् । तत्राप्युष्णस्य सत्त्वात् । किं तु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः । एवं रत्नकिरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्भू-

---

त्यर्थः । ननु चक्षुरादिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्य केनाप्यनभिभूतत्वात्प्रत्यक्षापत्तिरत आह । चक्षुरादौ चेति । मरकतकिरणादावित्यादिना सुवर्णपरिग्रहः । स्याद्रूपं शुक्लभास्वरमिति मूलम् । तत्र शुक्लेति स्वरूपकथनम् । भास्वररूपमात्रस्य लक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गाभावात् । भास्वरत्वं जातिविशेषः । स च तेजोरूपमात्रवृत्तिः शुक्लत्वव्याप्यश्चेति ॥ ननु रूपाविषयकद्रव्यप्रत्यक्षस्याभावाद्वैश्वानरादेश्चाक्षुषत्वानापत्तिरिति शङ्के, तद्रूपाग्रहइति । वैश्वानरादेरचाक्षुषत्वे तद्गतसङ्ख्यादिगुणानामपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति योग्यव्यक्तिमात्रवृत्तित्वाभावादित्यपिना सूचितम् । अन्यदीयरूपेणैवेति । पार्थिवरूपेणैवेत्यर्थः । मतान्तरमाह । वह्नेस्त्विवति ॥ सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वादिति । तेन नासम्भव इति भावः । पृथिव्यवृत्तीति । नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्ति पृथि-

---

दयति । भास्वरत्वमिति । ननु तेजोगतरूपाणामनेकविधत्वात् पीतत्वशुक्लत्वादिना साङ्कर्य्याद्भास्वरत्वस्य जातित्वं न सम्भवतीत्याशङ्कां निराकरोति । शुक्लत्वव्याप्यश्चेति । न च विद्युदादौ भास्वरपीतस्याप्यनुभवात्कथं शुक्लत्वन्तस्येति वाच्यम् । तत्रत्यशुक्लएव पीतत्वभ्रान्तेरेवोपगमादिति भावः । रूपाविषयकेति । न च निर्विकल्पके प्राथमिके घट इति प्रत्यक्षे च रूपविषयकत्वाननुभवात् कथमेतदिति वाच्यम् । घटत्वे सन्निकर्षदशायां रूपादावपि सन्निकर्षस्यावश्यकतया घटघटत्वयोरिव रूपरूपत्वयोरपि समूहालम्बननिर्विकल्पकस्य प्राथमिकविशिष्टप्रत्यक्षस्यापि रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिनो रूपविषयकत्वस्यैव स्वीकरणीयत्वादिति भावः । सूचितमित्यस्य वैश्वानरादेरित्यादिपदेनेति शेषः । पार्थिवेति । पाकजपार्थिवरूपेणेत्यर्थः । तस्यैव पाकजत्वात् वैश्वानरे यादृशरूपप्रतीतिस्तादृशं रूपं न काष्ठादिरूपपृथिव्यां पूर्वमनुभूतमतः पाकजत्वं प्रदर्शितमिति ध्येयम् । ननु सुवर्णरूपतेजसि नैमित्तिकद्रवत्वसत्त्वं मूले प्रदर्शितं तच्चानर्थकमेव तावतास्यव्याप्तेरपरिहारादित्याशङ्कायामाह । तेनेति । तत्कथनेनेत्यर्थः । तथा च तद्ग्रन्थस्यासम्भवपरिहारकत्वमेव अव्याप्तिपरिहारस्तु उत्तरग्रन्थेनैव करणीय इति भावः ।

तत्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवाच्छुक्लत्वाग्रहः । तद्रूपाग्रहे धर्म्मिणोपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न । अन्यदीयरूपेणापि धर्म्मिणो ग्रहसम्भवात्, शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना । वन्हेस्तु शुक्लरूपं नाभिभूतं किं तु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये । नैमित्तिकमिति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । न च नैमित्तिकद्रवत्वं नलक्षणं दहनादावव्याप्तेर्घृतादावतिव्याप्तेश्चेतिवाच्यम् । पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । पूर्ववदिति । जलस्येवेत्यर्थः । तथाहि । तद् द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपं तदन्यद-

---

घीत्वरूपजातिमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय पृथिव्यवृत्तीति । पृथिव्यवृत्तिजलत्वजातिमादाय जले पृथिव्यवृत्तिवायुत्वादिकमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तीति । वायुतेजोन्यतरत्वमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय जातीति ॥ परकीयस्पर्शादीति । गन्धाव्यञ्जकत्वादिघटितहेत्वन्तरसूचनायादिपदेन गन्धादिपरिग्रहः चक्षुषः परकीयरू-

---

पृथिव्यवृत्तीति । अत्र जातिपदस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिपरत्वेपि न निस्तार इति सूचनायैव द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येत्युक्तं जलत्वेत्युपलक्षणं वायुत्वादिकमादाय वाय्वादावप्यतिव्याप्तिसम्भवादिति द्रष्टव्यम् । स्पर्शपदमिति । परकीयपदमपि स्वीयस्पर्शव्यञ्जकदीपे दृष्टान्तासिद्धिवारणाय उक्तरीत्या परकीयरूपव्यञ्जकजले व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यन्तं गगनादौ तद्वारणाय विशेष्यदलं घटादौ स्वीयरूपव्यञ्जके तद्वारणाय तत्रापि परकीयेति चक्षुस्सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीत्यपि पूरणीयम् । एतत्सर्वं मूलोक्तत्वादुपेक्षितमिति बोध्यम् । गोलकमेव चक्षुर्न तैजसमित्युच्छृंखलमतं दर्शयति । अत्र केचिदित्यादिना । विषयासंबद्धं विषयसन्निकर्षरहितम् । एवकारेण सन्निकृष्टग्राहकत्वं व्यवच्छिद्यते गोलकसंयुक्तस्य चक्षुषा अग्रहणात् अत्र चक्षुष्पदं चक्षुरिन्द्रियत्वेनाभिमतपरं तेन तेजोरूपचक्षुषः स्वमते असत्त्वेपि न पक्षाप्रसिद्धिर्न वा पार्थिवगोलकस्य च सन्निकृष्टग्राहकतायाः

इन्द्रियं नयनं वन्हिः स्वर्णादिर्विषयो मतः ।

नित्यम् अवयवि च । तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमयोनिजमेव तच्च सूर्य्यलोकादौ प्रसिद्धम् । अत्र यो विशेषस्तमाह । इन्द्रियमिति । चक्षुस्तैजसं परकीयरूप-

---

पादव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय स्पर्शपदम् । अत्र केचिदाहुः, चक्षुर्विषयासम्बद्धमेव ग्राहकं यदि प्राप्य प्रकाशकारी स्यात् तदा रसनादिवदधिष्ठानसम्बद्धं गृह्णीयात्, न चैवं गोलकासम्बद्धग्रहणात्, किं च यदि चक्षुः प्राप्य गृह्णीयात्तर्हि स्वतोधिकपरिमाणवन्न गृह्णीयात् न खलु नखरञ्जनिकापरशुच्छेद्यं छिनत्तीति । शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानापत्तिश्च गतिक्रमेण प्राप्य ग्रहणे हि सन्निहितक्रमेण ग्रहणं स्यात् न तु तुल्यकालमुपलम्भः/अनुभवति तून्मीलयन्नेव नयने शाखां शीतमयूखं च । एवं च

केनाप्यङ्गीकारेण दोषादुत्तरग्रन्थानुद्धृत्तिरिति ध्येयम् । अत्र चोत्तरग्रन्थानुसारादधिष्ठानासम्बद्धग्राहकत्वादिति हेतुरूहनीयः परं स्वाभिमुख्यमव्यवधानं च ग्रहणे प्रयोजकमित्येतन्मतेवश्यमङ्गीकरणीयमन्यथा पृष्ठदेशस्थितानां व्यवहितानां च चाक्षुषापत्त्या वारणं सिद्धान्तिभिस्तु चक्षुस्संयोगाभावेनैव तद्वारणसम्भवान्न तेषामेतत्कल्पनीयं दूरस्थत्वस्य प्रतिबन्धकताकल्पने तूभयमतेपि समानमिति बोध्यम् । ननूक्तहेतुरप्रयोजक इत्याशङ्कानिरासाय साध्याभावे हेतुरेव न स्यादिति हेतूच्छित्त्यापत्तिरूपमनुकूलतर्कं प्रदर्शयति । यदीत्यादिना । प्राप्यकारि सन्निकृष्टग्राहि । न चैवमिति छेदः गोलकसम्बन्धमात्रग्राहकं नचेति तदर्थः ग्रहणादीत्यन्तस्य चक्षुष इत्यादिः प्रदीपप्रभायां वक्ष्यमाणव्यभिचाररूपाशङ्कां परिचिन्त्य स्वधिकपरिमाणवद् द्रव्यग्राहकत्वेनापि चक्षुष्युक्तसाध्यसिद्धिः सम्भवतीत्याह । किं चेति । यद्यत्संयुक्तमेव यत्सम्बन्धिफलजनकं तत्तदपेक्षयानत्यन्तन्यूनपरिमाणवदिति सामान्यमुखव्याप्त्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह । न खल्विति । नखरञ्जनिका नखकृन्तनी, तथा चैतद्व्याप्त्यनङ्गीकारे नखरञ्जनिकापि परशुभेद्यं महद्दार्वपि परशुभेद्यत्वदर्शनादात्यन्तिकन्यूनतया निर्वक्तुमशक्यत्वाच्चेत्यस्वरसाद्धेत्वन्तर-

र्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत्। प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादाद्यं परकीयेति, घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद् व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति। अथ वा प्रभाया दृष्टान्तत्वसम्भवादाद्यं परकीयेति न देयम्। चक्षुःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम्। विषयं दर्शयति। वन्हीति। ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति

प्राप्यकारित्वानुरोधेन गोलकातिरिक्तं चक्षुः परैरङ्गीक्रियते गोलकस्य चन्द्रादिप्राप्त्यसम्भवात्। अप्राप्यकारित्वे च गोलकमेव चक्षुस्तच्च न तैजसमिति। तदसत्, अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहिण्याः प्रदीपप्रभाया इव चक्षुषोपि प्राप्यकारित्वे सम्भवात् पृथुतरग्रहणस्य च गोलकनिर्गतस्य महतश्चक्षुषः पृथ्वग्रत्वेन प्रदीपप्रभाया इवोपपत्तेः। स्वाधिकपरिमाणवद्द्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेण व्यभिचारात् तादृशनियमे मानाभावाच्च तुल्यकालग्रहणं चासिद्धमेव। तदभिमानस्य कालसान्निकर्षेणैवोपपत्तेः अचिन्त्यो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः यत्प्राचीनाचलचूडावलम्बिन्येव भगवति मयूखमालिनि भवनोदरेष्वालोक इत्यभिमानो लोकानाम्। यत्त्वाहुः शालिकाचार्याः चक्षुर्बाह्यलोकाभ्यामारब्धेन चक्षुषा तावदर्थसंस्पृष्टेन युगपत्तावदर्थग्रहणमिति शाखाचद्रमसोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यतएवेति। तन्न। चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषः पृष्ठभागेपि सत्वात्पृष्ठभागस्थितपदार्थग्रहणापत्तेः पृष्ठदेशस्थबाह्यालोकैश्चक्षुरुत्पादे मानाभाव इति चेदग्रदेशस्थबाह्यालोकैरपि तदुत्पादे मानाभावः तदनभ्युपगमेपि चाक्षुषोपपादनस्यानुपपदमुक्तत्वादिति/ लाघवादाह। अथ वेति। तैजसत्वे किं

माह। शाखेति। यथा च शाखाचन्द्रमसोरेककालीनचाक्षुषजनकत्वेनापि चक्षुषि असन्निकृष्टग्राहकत्वमापादयितुं शक्यमिति भावः। उपसंहरति। एवं चेति। चक्षुषः असन्निकृष्टग्राहकत्वे चेत्यर्थः। नन्विष्टापत्तिरित्याशङ्कायामाह। तच्चेति। तथा चेंद्रियं नयनमिति कारिकाविरोधापत्तेर्नेष्टापत्तेस्सम्भव इति भावः। अधिष्ठानासम्बद्धेति। तथा चोक्तनियमो दोषरूपाधिष्ठानासम्बन्धघटादिग्राहिण्यां दीपप्रभायां व्यभिचरित इति भावः। तदभिमानस्य एककालीनत्वभ्रमस्य कालसन्निकर्षेण

चेन्न । सुवर्णं तैजसं असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा पृथि-

---

मानामिति । सुवर्णं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वादित्यनुमानस्य पार्थिवत्वसाधकस्यैव सत्वात्समाधत्ते । नेति । सुवर्णमिति । न चात्र पीतरूपवद्द्रव्यात्मकस्य सुवर्णस्य पक्षत्वे बाधः तैजससुवर्णस्य चानुमानात् पूर्वमसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिः धर्मशास्त्रे पीतद्रव्येपि सुवर्णपदप्रयोगेन तस्यापि सुवर्णपदवाच्यतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे बाधतादवस्थ्यादिति वाच्यं, अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया पक्षतावच्छेदकहेत्वभेदप्रयुक्तस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्यादोषत्वात् । असति प्रतिबन्धकइति । जलमध्यस्थघृतादौ व्यभिचारवारणायासति प्रतिबन्धकइति । अग्निसंयोगेनाऽश्यद्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचारवारणाय संयोगेऽत्यन्तम् । तादृशद्रवत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताग्निसंयोगासमानकालीनत्वान्न व्यभिचारः । अनुच्छिद्यमानद्रवत्वादित्यस्यानुच्छिद्य-

---

अतिसन्निहितकालवृत्तित्वेन । ननु शाखाचन्द्रमसो ऽतिदूरत्वेन झटिति चन्द्रे चक्षुःसंयोगासंभवात् शाखाचन्द्रमसोश्चाक्षुषयोरत्यंतसान्निध्यमेव न सम्भवति यत् तुल्यकालताभ्रान्तिः स्यादित्याह । अशक्यो हीति । निर्वक्तुमशक्य इत्यर्थः । लाघवातिशयेन । वेगजनकक्रियातिशयेनेत्यर्थः । गुरुत्वाभावरूपलाघवस्य वाय्वाद्यपेक्षयातिशयासम्भवादिति मन्तव्यम् । यत् यस्मात् प्राचीनाचलः उदयगिरिः । चूडा अग्रं शिखरमिति यावत् । मयूखमालिनि सूर्य्यअभिमानो भ्रमः उदयाचलारोहणग्रहणं किरणप्रसारयोर्वस्तुगत्यैककालीनत्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वसाधकानुमानस्य पूर्वमुक्ततया तत एव गोलकस्य चक्षुरिन्द्रियत्वं न शङ्कास्पदमपि नहि सिद्धान्तिभिः प्राप्यकारित्वानुरोधेन चक्षुषस्तथात्वमङ्गीक्रियते । अन्यथा रसनेन्द्रियादीनामधिष्ठानातिरिक्तत्वं कथं सिध्येत् । यद्यपि घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वादधिष्ठानातिरिक्तत्वे न किंचिदपि मानं तथापि नास्तिकासत्वेपि केषांचिद्गन्धानुपलब्धिदर्शनाद् घ्राणादीन्द्रियमतीन्द्रियत्वान्मनोवदित्यनुमानाच्च तत्सिद्धिरिति ध्येयम् । बाह्यालोकोऽत्र न सौरालोकादिः परमाण्वादिस्तदारब्धस्य प्रत्यक्षत्वापातात् किं त्वनुद्भूतरूपवत्तेज एवेति म-

वीति । न चाप्रयोजकं, पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्य चाग्निसंयोगनाश्यत्वात् । ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवभागस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न । जलमध्यस्थमसीक्षोदवत् तस्याद्रवत्वात् । अपरे तु पीतिमाश्रयस्यात्यन्ताग्निसंयोगेऽपि रूपापरावृत्तिदर्शनात् तत्प्रतिबन्धकं विजातीयं द्रवद्रव्यं कल्प्यते । तथाहि । अग्निसंयोगे पीतिमगुरुत्वाश्रयो विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसं-

---

मानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थो न तूच्छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वादिति गगनादौ व्यभिचारात् । अग्निसंयोगनाश्यत्वादिति । एतच्चोपलक्षणम् । "अग्नेरपत्यं प्रथमं हिरण्यमि" त्याद्यागमान्यथानुपपत्तेरप्यनुकूलतर्कत्वादिति । एतेनाश्रयनाशजन्यद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वे आश्रयनाश्यद्रवत्वव्यावृत्तं जातिविशेषं कल्पयित्वा विजातीयद्रवत्वनाशं प्रत्यग्निसंयोगत्वेन हेतुता स्वीकार्या तच्च वैजात्यं सुवर्णद्रवत्वव्यावृत्तमपीति दर्शितानुकूलतर्को ऽसङ्गतः सुवर्णस्य पृथिवीत्वेपि तदीयद्रवत्वस्याग्निसंयो-

---

न्तव्यम् । लाघवादित्यस्य परकीयत्वाप्रवेशेनेत्यादि । पीतरूपवदिति । उपष्टंभकपार्थिवभागवदित्यर्थः । धर्मशास्त्रे तोलकपरिमितं सुवर्णं दद्यादित्यादिरूप इत्यर्थः । तादवस्थ्यादिति । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया सामानाधिकरण्येन बाधसङ्गादिति भावः । सामानाधिकरण्येन सिद्धावपि सुवर्णतैजसत्वविप्रत्वसम्भवेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधस्यादोषतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः शोभनो वर्णो यस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णपदबोध्यो दीपादिरपीति न सुवर्णस्य तेजोविषयत्वासिद्धिरिति नाशङ्कनीयं तथाव्युत्पत्तौ तस्य वाच्यत्वेन शक्यतारूपवाच्यत्वाप्रसिद्धेरिति तु विभावनीयम् । सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्येति । यद्यप्युक्तहेत्वधिकरणे अनुमानात्पूर्वं कोपि साध्यानिश्चयेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरूपगन्तव्याव्यतिरेकव्याप्तौ च न साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यं घटकमिति न सिद्धसाधनशङ्कावसरस्तथापि रजतादौ व्यतिरेकेण सामानाधिकरण्येन अनुमित्युत-

गनाश्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया अत्यन्ताग्निसंयोगसत्वेपि नाशापत्तेरसम्भवादित्यपास्तम् । क्षोदश्चूर्णम् । तस्य, पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य । प्रकारान्तरेण तस्य तैजसत्वं साधयतां मतमुपन्यस्यति । अपरे त्वित्यादिना । तत्प्रतिबन्धकं रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकम् । अग्निसंयोगस्य तैजससुवर्णेपि स-

---

रमन्वयव्याप्तिज्ञानस्यापि सम्भवात्तदुत्तरम् । तेनैव रूपेण सुवर्णस्थले अनुमितिरन्वयव्याप्तिज्ञानेनापि सम्भवतीत्यभिप्रायेणैतदभिहितमिति ध्येयम् । अग्निसंयोगनाश्येत्यस्य अग्निसमवधानाभावेनेत्यादिः तेन घृतद्रवत्वसामान्यस्यैव अग्निसंयोगनाश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशघृतस्याप्रसिद्धावपि अग्नेरसमवधानेन अग्निसंयोगजन्यनाशाप्रतियोगिद्रवत्ववतो घृतस्य प्रसिद्धया न क्षतिः । स्वसमानाधिकरणेति । गुणकर्मान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थकतायाः गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ तस्याः समानकालीनत्वार्थकतायाश्चक्लृप्तत्वादिति भावः । अनुच्छिद्यमानद्रवत्वस्य स्वसमवायिसंयोगरूपपरंपरया गगनादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारित्वापत्त्या समवायेन तस्य हेतुतालाभायाधिकरणत्वांशम्पूरयित्वा व्याचष्टे । अनुच्छिद्यमानेत्यादि । द्रवपदस्य गुणपरताया अपि सम्भवेनै उच्छिद्यमानो द्रवो यस्य स उच्छिद्यमानद्रवः नोच्छिद्यमानद्रवो ऽनुच्छिद्यमानद्रवः तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थकता तत्पदस्य निराकरोति । नन्विति । अनाधिकरणत्वादित्यस्य पूर्ववर्तन इत्यनेनान्वयः । अनुकूलतर्कत्वात् सुवर्णं यदि तैजसं न स्यात्तर्ह्येतदागमप्रतिपाद्याग्न्यपत्यत्ववन्न स्यादिति तर्कस्य सत्वात् । स्वसमवायिकारणापत्यशब्दार्थः जन्यमात्रं न तदर्थः तथासति तस्य कालाकाशादृष्टादेरपत्यत्वप्रसंगादिति भावः । जातिविशेषमिति । अन्यथा अवयवनाशजन्यत्वस्य गुरुशरीरस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेन गौरवापत्तेरिति हृदयम् । इत्यपिपरास्तमित्यपिना तादृशागमस्य शब्दविधयापि सुवर्णस्य तैजसत्वे प्रमाणता सूचिता । क्षोद इति । यद्यपि पार्थिवभागस्य तदानीं द्रवत्वाङ्गीकारेपि तेजोरूपद्रवद्द्रव्यान्तरस्य प्रतिबन्धकस्य सत्वान्न व्यभिचारः शक्यते वक्तुं तथापि पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन जलस्यैव क्लृप्ततया नैमित्तिकद्रवत्ववतस्तेजसो ऽनुमानात्पूर्वमसिद्धतया न तत्प्रतिबन्धकसत्तामादाय व्यभिचारवारणासम्भवः, पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन द्रव्यान्तरकल्पनं तु परेत्वित्यादिना वक्ष्यमाणं मतान्तरमेवानुसरतीति भावः । तैजससुवर्णेपीति । तत्र वक्ष्यमाणपृथिवीत्वघटितहेतोरभावेन अवच्छेदकावच्छे-

त्वादुक्तं पीतिमेति । साध्ये विजातीयपदमुद्देश्यसिध्यर्थम् । हेतौ सत्यन्तमग्निसंयोगरहिते पूर्वरूपविजातीयरूपानाधारे घटे व्यभिचारवारणायात्र हेतौ पृथिवीत्वं देयं तेन जलपरमाणौ न व्यभिचारः । यथाकथञ्चिदग्निसंयुक्ते घटे तद्वारणायात्यन्तेति । न चाप्रयोजकत्वं, विरोधिद्रवद्रव्यसम्बंन्धं विना पार्थिवाग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादिति भावः । न च द्रवद्रव्यादन्यदेव प्रतिबन्धकं वाच्यं, अदृष्टकल्पनापत्तेरिति । तस्य चेति । तस्य द्रवद्रव्यस्य । पृथिवीजलभिन्नस्येति । पृथिव्याः पक्षीकृतपीतिमाश्रयाया विजातियत्वाभावाज्जलस्य तत्रासम्भवादिति भावः । तेजस्त्वनियमादिति । वाय्वादौ रूपाभावादिति भावः । न चान्धकारे पीतिमरूपाश्रयद्रव्यग्रहापत्तिः सुवर्णरूपालोकसंयोगसत्वादिति वाच्यं । उद्भूतानभिभूतरूपालोकसंयोगस्यैव द्रव्यप्रत्यक्षे हेतुत्वात् सुवर्णरूपस्य त्वभिभूतत्वात् । न च तदानीं पीतरूपस्याप्यग्रहात् सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं न तु

देन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया भागासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । अत एव अग्निसंयोगजन्यपीतिमपार्थिवे साध्यस्य विजातीयद्रव्यसंयोगस्य हेतोश्च स्वसमानाधिकरणाग्निसंयोगकालीनपूर्वरूपविजातीयरूपानाधारत्वस्य न बाधासिध्योर्वारणाय अग्निसंयोगीति सार्थकं अत्र च यत्किञ्चित्पीतपटादौ साध्यस्योभयवादिसिद्धतया सामानाधिकरण्येन साध्यतायां सिद्धसाधनापत्त्या ऽवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिरुद्देश्येति बोध्यम् । तेन जलपरमाणाविति । यद्यपि पूर्वहेतावपि जलपरमाणौ व्यभिचारस्तदवस्थ एव तत्रापि पृथिवीत्वस्य हेतुविशेषणत्वे हेत्वप्रसिद्धिरेव पृथिव्यामग्निसंयोगानाश्रयद्रवत्वाभावात्तथापि तत्र द्रवत्वपदस्य नैमित्तिकद्रवत्वार्थकत्वोपगमान्न व्यभिचार इति विभावनीयम् । विरोधीति । विजातीयरूपप्रतिबन्धकेत्यर्थः । द्रवद्रव्यादन्यत् अदृष्टादिकमित्यर्थः । तत्रासम्भवादिति । सांसिद्धिकद्रवत्वस्य तत्राननुभवादिति भावः । वाय्वादाविति । यद्यपि तेजसोपि न तत्र रूपं प्रत्यक्षमिति रूपाभावेनैकप्रतिबन्धकत्वकल्पने बीजं तथापि पार्थिवरूपनाशे नीरूपद्रव्यसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वे क्वापि पार्थिवरूपनाशः पाकेन न स्यात्तस्य सर्वदैव सम्भवादिति रूपवतो द्रव्यान्तरस्यैव तथात्वमङ्गीकरणीयमित्यभिप्रायेणैतदभिहितमित्यवधेयम् । तदानीमिति । अन्धकारस्थितिदशायामित्यर्थः । सजातीयग्रहणकृतमिति । रूपत्वेन स्वसजातीयं यत्पीतरूपं तत्प्रत्यक्षप्रयोज्यमग्रहणं प्रत्यक्षविषयत्वाभाव इत्यर्थः । तेजोभिन्नेति । स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयो-

युक्तः, अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्व्वरूपविजातीयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात् जलमध्यस्थपीतपटवत्, तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात् ॥ वायुं निरूपयति । अपा-

---

सुवर्णरूपस्येति न तस्याभिभूतत्वमिति वाच्यं, लघुतया सजातीयसम्बन्धस्यैवाभिभवपदार्थत्वात् । न च तथाप्यन्धकारे सुवर्णस्य साक्षात्कारापत्तिः तेजोभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येवालोकसंयोगस्य हेतुत्वादिति वाच्यं, सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्तद्भिन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य हेतुत्वात् । नवीनास्तु सुवर्णं पार्थिवमेव पीतं सुवर्णं द्रुतमिति साक्षात्सम्बन्धेन द्रवत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीतेर्द्रवत्वस्याप्यत्यन्तोच्छेदात् पृथिवीत्वस्य पीतरूपसमवायिकारणतावच्छेदकत्वाद्रूपनाशे तादात्म्येन स्वर्णस्य विरोधित्वाच्च न पीतरूपनाश इति वदन्ति ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥ वायौ प्रमाणं दर्शयितुं मूले ऽपाकजो ऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मत इत्युक्तं, तत्रापाकजादिपदानां

गानङ्गीकारेण तेजोन्तरा संयुक्ततेजःप्रत्यक्षानुपपत्त्या तदैव कार्यकारणभावस्य स्वीकरणीयत्वादिति भावः । यद्यपि तेजःसंयुक्तसंयोगत्वेन हेतुत्वे नेयमनुपपत्तिस्तेजस्यपि तत्सत्वात्तथापि लाघवात्संयोगसम्बन्धेन तेजस एव द्रव्यप्रत्यक्षहेतुतायाः स्वीकरणीयतया स्वस्मिन्संयोगेन स्वस्यासत्वात्तेजोभिन्नत्वं द्रव्यविशेषणमावश्यकमिति भावः । घृतमिति । इदं च जलमध्यस्थमसीक्षोदन्यायेन पीतद्रव्यस्य अद्रवत्वाङ्गीकारस्य ग्रन्थकृत्सम्मतत्वात्तदभिप्रायेणोक्तम् । द्रवत्वस्यापीत्यपिकारो भेदादित्यनन्तरं योजनीयस्तस्थापि जले द्रवत्वस्य पार्थिवद्रवत्वापेक्षयातिविलक्षणत्वात्सांसिद्धिकत्वाच्च न जलमित्यर्थः । पीतरूपवत्वाच्च न पृथिव्यन्य इत्याह । पृथिवीत्वस्येति । ननु तर्ह्यग्निसंयोगे कुतो न रूपनाश इत्यत आह । रूपनाश इत्यादि । वदन्तीत्यस्वरससूचनाय । स च पार्थिवस्यापि तदानीं द्रवत्वाङ्गीकारसम्भवेन प्रतीतेः प्रमात्वसम्भवात् द्रव्यान्तरसंयोगस्यैव अन्यत्र पार्थिवरूपद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन क्लृप्ततया तत्रैव तादात्म्येन स्वस्य तदुभयनाशप्रतिबन्धकताकल्पनेन्यत्रादृष्टकल्पनापत्तेः ग्रन्थकृता पार्थिवस्य द्रवत्वानङ्गीकारेण तदीयद्रवत्वनाशे द्रव्यान्तरसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनाच्चैतन्मते तत्रापि स्वस्य प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्याच्चावगन्तव्यः ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥ अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रेति । पृथिवीत्ववारणाय मात्रपदम् । अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्भि-

अपाकजोनुष्णाशीत-
स्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥
तिर्यग्गमनवानेष
ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

कज इति । अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्वादुक्तमपाकज इति। अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीतेति । तेन वायवीयो विजातीयः स्पर्शो दर्शितः। तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः । वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते, वि-

---

क्रमेण व्यावृत्तिमाह । अनुष्णाशीतस्पर्शेति । उक्तमपाकज इति । यद्यप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं पटादावतिव्याप्तं तथाप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं पाकजस्पर्शवदवृत्त्यनुष्णाशीतस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थोवसेयः । एतेन, स्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वादिकथनेन । तज्जनकतावच्छेदकमिति । तथा च विजातीयस्पर्शजनकतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिः। इदमुपलक्षणम् । शब्दविशेषस्य वह्नित्वावच्छिन्नस्य वा निमित्तकारणतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । मूले स्पर्शादिलिङ्गक इति । स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य स तथा । मुक्तावल्यां धृतीति । धृतिर्गुरुणो द्रव्य-

---

न्ने पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वस्य वृत्तेस्तद्व्युदासः । अत्र च तादृशस्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वं तादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वमात्रं न तु तादृशस्पर्शवद्वृत्तित्वमपि तत्र घटकं प्रयोजनविरहात्तादात्म्यत्त्वादेरपि तादृशस्पर्शवद्भिन्नवृत्तित्वादेव वारणात् । पटत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षाद्व्याप्यत्वनिवेशः तच्च द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वमात्रं गुणादिवृत्तिजातीनां तादृशस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वदलेनैव वा-

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं
देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥
प्राणादिस्तु महावायु-
पर्यन्तो विषयो मतः।

जातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखा-दीनां कम्पेन च वायोरनुमानात्। यथा च वायोर्न प्रत्यक्षं तथाग्रे वक्ष्यते। पूर्ववदिति। वायुर्द्विविधः, नित्योऽनित्यश्च। परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्यः समवेतश्च, सोऽपि

स्यापतनम्। विजातीयस्पर्शेनेतितृतीयान्तचतुष्कमनुमानादित्यनेनान्वितम्। अनुमितिप्रकारस्तु योयं रूपवद्द्रव्यासमवेतस्पर्शः स क चिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत् पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय रूपवद्द्रव्यासमवेत इति विशेषणम्। एवमसति रूपवद्द्रव्याभिघाते योयं पर्णादिषु शब्दसन्तानः स स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसन्तानत्वात् दण्डाभिहतभेरीशब्दसन्तानवत् पृथिव्याद्याभिघातजन्मनि सिद्धसाधनवारणायासतीत्यादिपक्षविशेषणम्। विभागजन्मनि शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतावविभज्यमानेति। एवं नभसि तृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकाधृतिवत् जलादिगततृणादौ सिद्धसाधन-

---

रणात् वायुपटाद्वित्वमादायातिव्याप्तिवारणाय जातिपदम्। अपाकजस्पर्शवद्भिन्नावृत्तित्वानिवेशेनैव पृथिवीत्ववारणसम्भवेपि जलत्वादीनामवारणादनुष्णाशीतस्पर्शवदित्युक्तं प्रथमस्याधिकाभावद्वयावच्छिन्ने वृत्तिताद्वयंघटितत्वेन आधिक्यादेकाधिकरणाधेयत्वघटितं लघुभूतं कल्पान्तरमाह। पाकजेति। पृथिवीत्ववारणायावृत्यन्तं जलत्ववारणाय वृत्यन्तं स्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छिन्नपरमनुष्णाशीतपदमिति लाभायैवात्र स्पर्शपदम्। अन्यथा उष्णाशीतभिन्नज्ञानादि-

वारणाय नभसीति, प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुकधृत्यादौ व्यभिचारवारणायास्मदादीति । एवं रूपद्रव्याभिघातमन्तरेण तृणे कर्म स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यं विजातीयकर्मत्वात् नदीपूराहतकाशादिकर्मवदिति । अग्रे वक्ष्यतइति । आत्मनिरूपणावसरे इत्यर्थः । मूले पूर्ववदित्यतादुपयुक्तमिति । पूर्ववज्जलवदित्यर्थः । नित्यतादीत्यादिनाऽनित्यत्वपरिग्रहः । उक्तं

मद्वृत्त्यात्मत्वजातिमादायैव अतिव्याप्तेः पूर्वदले स्पर्शपदं तु समवायेन पाकजवत्त्वलाभायान्यथा वायोरपि कालिकादिना पाकजस्पर्शवत्तया ऽसम्भवापत्तेरन्यत्पूर्ववदनुसन्धेयम् । एतेनेति । वस्तुतस्तु यद्यपीत्यादिना दर्शिताशङ्कानिरासायैव मूले एतेनेत्यादिग्रन्थः । तथा च विजातीयस्पर्शवत्त्वस्यैव वायुलक्षणत्वे न कोपि दोष इति मूलाभिप्राय इति युक्तमुत्पश्यामः । सिद्धसाधनवारणायेति । इदं च स्पर्शत्वसामानाधिकरण्येन द्रव्याश्रितत्वसाधनाभिप्रायेणावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादेवमग्रेपि बोध्यम् । शब्दसन्तानइति । यद्यपि वेगवद्द्रव्यसंयोगस्यैव शब्दजनकतया साध्ये स्पर्शवत्त्वविशेषणमनर्थकं शब्दजनने स्पर्शानुपयोगात्तथापि उक्तानुमानेनैव वायोः स्पर्शस्यापि सिद्ध्यर्थं तदुपात्तं साध्ये व्यर्थविशेषणत्वस्यादोषत्वादिति ध्येयम् । गगनादिसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्थान्तरतावारणाय स्पर्शवदिति । न चैवमपि तेजस्संयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्थान्तरता तदवस्थैवेत्यस्वरसादाह । वेगवदिति । तत्र वेगपदं चात्र द्रव्यान्तरक्रियाजनकवेगपरं तेन तेजस्यपि वेगसत्वेन तदुपादानेपि नार्थान्तरतापत्तिरेवं च स्पर्शवत्वोपादानं वायौ स्पर्शसिद्ध्यर्थमेवेत्यवधेयम् । अस्मदाद्यनधिष्ठितेति । प्रयत्नवदात्मसंयोगप्रयुक्तद्रव्यधृतित्वादित्यर्थः । नौकादीति । जलस्थद्रव्यधृतिवदित्यर्थः । जलादिगतेति । इदं चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसित्धेर्नोद्देश्यता किं तु सामानाधिकरण्येनेत्याभिप्रायेण । अन्यथा तादृशतृणादिधृतौ साध्यस्य सिद्धावपि वायुमात्राधिष्ठिततृणादिधृतावेव साध्यस्यासिद्धतया अवच्छेदकावच्छेदन साध्यसिद्ध्यभावात्तादृशानुमितौ बाधकाभावेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरकिंचित्करत्वापातात् सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्यापि वायुसिद्धिसम्भवेनावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे प्रयोजनाभावादिति भावः । नभसीति । वायुभिन्नस्पर्शवदनधिष्ठितेति तदर्थः । नभःसंयुक्तार्थकत्वे।जलस्थतृणादिव्यावर्त्तनासम्भवादिति मन्तव्यम् । यत्नवदिति । परमेश्वरधृतपृथिव्यादिलोकधृत्यादावित्यर्थः, नत्वस्मदादिधृतघटादिधृत्यादाविति तदर्थः सम्भवति । तत्रास्मदा-

त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् परं तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थि-

---

बोध्यमित्यर्थः एतदेव स्पष्टयति मुक्तावल्यां वायुर्द्विविध इति । तत्र तेषु मध्ये अयोनिजमयोनिजमेवेत्यर्थः। पिशाचादीनामिति। मरुतां लोके प्रसिद्धमिति चे-

---

दिहस्तादिरूपतादृशद्रव्यसंयोगे हेतुकत्वरूपसाध्यस्यापि सत्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेरिति ध्येयम् । कर्मणा वायुसिद्धिप्रकारमाह । एवमित्यादिना । पार्थिवाभिघातजन्यतृणादिकर्मणि सिद्धसाधनवारणायान्तरेणेत्युक्तं । साध्ये स्पर्शवत्वोपादानप्रयोजनं पूर्ववदेव चेष्टात्मकक्रियायां व्यभिचारवारणाय हेतौ विजातीयेति विलक्षणेति तदर्थः वेगजन्यत्वे सति चेष्टाभिन्नत्वमेव प्रकृते वैलक्षण्यं न तु जातिविशेषः, अवच्छेदकावच्छिन्नयत्नगतकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया चेष्टायां जातिविशेषसिद्धिसम्भवेपि अचेतननिष्ठक्रियासु तत्साधकप्रमाणाभावात् । न च स्पर्शद्रव्याभिघातजन्यतावच्छेदकतयापि अचेतनक्रियासु जात्यन्तरसिद्धौ बाधकाभावादिति वाच्यम् । तथासति धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयापि अनुमितौ जातिविशेषाणां सिद्धिप्रसङ्गाद्धूमादिलिङ्गकानुमितित्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकतया सर्वैरुपगमेनेष्टापत्त्यसम्भवात्प्रकारान्तरेण कार्यकारणभावोपपत्तावतिरिक्तजातिकल्पनानौचित्यात् तत्तदनन्तक्रियाव्यक्तिभेदस्य दुर्ज्ञेयत्वात् चेष्टतइतिप्रतीतौ विलक्षणतया च चेष्टात्वजातिसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वादिति विभावनीयम् । पूरं प्रवाहः तदाह तत्वं तत्संयुक्तत्वमेव कारिकास्थपूर्वपदस्याव्यवहितपूर्वार्थकत्वे तेजसि नित्यत्वादेः कारिकायां कण्ठतोऽनुक्तेरित्यतस्तदर्थमाह । जलवदिति । ननूक्तमित्यसङ्गतं कारिकायां वायोर्नित्यतादीनामनभिधानादित्यतस्तदर्थमाह । बोध्यमिति । तेषामिति । लोमादीनामित्यर्थः । संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरसंयुक्तद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । द्रव्यद्वयस्यैव संयोगसम्भवाल्लोम्नो न शरीरत्वमिति द्योतनाय शरीरसंयुक्तत्वाभिधानम् । यद्यप्येवमपि पुरीततिशरीरावयवनाडीविशेषत्वगिन्द्रियाभावेन तस्यैवमपि न देहव्यापकतासम्भवः वपुषि ज्ञानधारणानुरोधेन पुरीतती तदनङ्गीकारात्तथापि देहव्यापकत्वं यावद्देहावयववृत्तित्वमेव विवक्षितं तच्च पुरीतातित्वगिन्द्रियाभावे जनकमध्यस्थनाडीभागगतविशेषस्यैव पुरीततीत्वाङ्गीकारेणाक्षतमेव । पुरीततिप्रदेशस्य नाड्यवयवत्वेपि शरीरावयवत्वाभावात् । न च शरीरव्यापकत्वं शरीरनिष्ठभेदप्रतियोगिव्यधिकर-

वभागोपष्टम्भादुपभोगसाधनत्वंजलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वादिकमिति । अत्र यो विशेषस्तमाह । देहव्यापीति । शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायवीयं

षः। ननु वायोस्ताल्वादिवाग्व्यापाराभावात् करचरणाद्यभावेन चाहरणविचरणाद्यभावात् कथं भोगायतनत्वमित्यत आह। परन्त्विति। जलीयतैजसशरीरयोरप्याक्षेपस्य तुल्यत्वात् प्रकरणलाघवमभिप्रेत्य साधारण्येन समाधानमाह। जलीयतैजसवायवीयेति। ननु कथं तर्हि जलीयत्वादिव्यपदेश इत्यत आह। जलादीनामिति। अत्र त्वगिन्द्रिये यो विशेषो ऽधिष्ठानादिः। शरीरव्यापकमिति। न च नखलोमकेशादीनां त्वगिन्द्रियानाधारत्वादसम्भव इति वाच्यं, तेषां संयोगिद्रव्यत्वेन; शरीरत्वाभावात् मूलस्थत्वगिन्द्रियमित्यस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थः। एतेन देहसहजावरणं त्वगित्युच्यते तच्च पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धं चेति नेन्द्रियं, नच वायवीयमिति परास्तम्। त्वागिन्द्रियलक्षणमाह। स्पर्शेति। कार्यमात्रजनककालादावतिव्याप्तिवारणाये-

---

णाभावाप्रतियोगित्वमेव तथा च पुरीततेः शरीरावयवत्वेपि तदवच्छेदकशरीरवृत्यभावप्रतियोगित्वेपि त्वगिन्द्रियस्य न शरीरव्यापकत्वानुपपात्तिरिति वाच्यम्। तथासति केशादीनां शरीरावयवत्वेपि क्षतिविरहेण ग्रन्थकृतां तेषां द्रव्यान्तरताव्यवस्थापनस्य वैकल्यापत्तेः। परे तु सिद्धान्ते नभोभाग एव पुरी तद्गगने त्वगभावादेव तत्र मनसोवस्थानदशायां ज्ञानानुत्पादः एतदभिप्रायेणैव "रे रे मानस पाञ्जितं प्रति जनुर्देहान्तरे त्वं सदा तस्मात्कृष्णपदांबुजे क्षणमपि प्रस्थीयतां रे मनः। इत्थं प्रार्थितमानसं निजगृहप्रध्वंसशङ्काकुलं मिथ्यामध्यावियद्गतं न च गतं तत्पादपंकेरुहं" इति प्राचिनपद्यमपि सङ्गच्छतइति प्राहुः। सहजावरणं स्वाभाविकावरणं चर्मरूपम्। कालादाविति। यद्यपि स्पर्शनत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशेन कालादावतिव्याप्तेः, आवश्यकश्च लक्षणे तादृशजन्यतानिवेशः। अन्यथा जन्यमात्रस्य कालोपाधितामते चक्षुष्मातिव्याप्तितादवस्थ्यात्। न च प्रलये क्रियैव क्षणत्रुटिकादिव्यवस्था वाच्या तत्र तदनङ्गीकारे पुराणप्रसिद्धसृष्टिप्रलयकालयोरेकप्रमाणत्वस्य असम्भवात् प्रलये दिक्कालविभागो नास्तीत्यस्य महाप्रलयपरत्वात् तथा च महाप्रलयोपाधित्वस्य ध्वंसे स्वीकारेपि तदतिरिक्तक्रियाभिन्नजन्यमात्रे कालोपाधित्वकल्पने बीजाभावान्मतमेतदसङ्गतमिति वाच्यम्। तथा-

रूपादिषु मध्येस्पर्शस्यैव व्यंजकत्वा, दङ्गसङ्गिसलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनपवनवत् । विषयं दर्शयति । प्राणादिरिति । यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधस्तस्य चतुर्थी विधा तु प्राणादिरित्युक्तमाकरे । तथापि संक्षेपादत्र त्रैविध्यमुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियाभे-

---

न्द्रियमिति चक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शग्राहकेति, त्वक् । त्वगिन्द्रियमित्यर्थः । तच्चेति । त्वगिन्द्रियं चेत्यर्थः । पक्षे स्पर्शत्वाभिव्यञ्जकत्वादसिद्धिवारणाय रूपादिषु मध्यइति, मनसि व्यभिचारवारणाय एवकारः, त्वगिन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीत्यपि बोध्यम् । अङ्गसङ्गिसलिलं स्वेदः । आकरे प्रशस्तपादभाष्यादौ । प्राणस्त्वेक एवेति । कथं तर्ह्यपानादिव्यवहार इत्यत आह । स्थानवशादिति । "हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानःकण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरग" इति स्थानभेदादित्यर्थः । क्रियाभेदाच्चेति । मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः मलादीनामधोनयनादपानः आहारेषु पाकार्थवन्हेः समुन्नयनात्समानः ऊर्ध्वनयनादुदानः नाडीमुखेषु विततनाद् व्यान इति क्रियाभेदाद्धि पञ्चसञ्ज्ञां लभते नतु सञ्ज्ञाभेदेन सञ्ज्ञिभेद इति भावः । इति

सतीदानींतनदिनाद्युपाधित्वस्यानन्तक्रियाव्यक्तिषु कल्पने गौरवात् । जन्यमात्रस्य तथात्वे तु दिनमात्रस्थाय्येकघटादिव्यक्तेरेव तथात्वसम्भवेन लाघवस्यैव तन्मूलतासम्भवेनं तादृशमतस्य सङ्गतत्वात् तथापि त्वक्संयोगादावतिव्याप्तिवारणायैव इन्द्रियपदमिति ध्येयम् । मूले इन्दियं त्वगित्यसङ्गतं त्वचश्चर्मरूपस्य इन्द्रियाधिष्ठानत्वादत इन्द्रियपदपूरणेन तस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थकतामाह । त्वगिन्द्रियमिति । मध्य इतीति । तत्सहितैवकारेण रूपाद्यव्यञ्जकत्वस्यैव लाभेन स्पर्शत्वव्यञ्जकत्वे त्वगिन्द्रियस्य न स्वरूपासिद्धिरिति भावः । बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः । हृदि प्राण इत्यादेः हृन्मात्रावच्छिन्न इत्यादिरर्थः । यथाश्रुते व्यानस्यापि प्राणत्वापत्तिः समुन्नयनमुद्दीपनं वन्हेर्वायुसखत्वेन वायुसहकारेणैव तदभिवृद्धिरिति भावः । विततनादन्नरसस्य विस्तारणादित्यर्थः ॥ इति वायुग्रन्थः ॥ ननु आकाशनिरूपणावसरे आकाशत्वं न जातिरित्येव वक्त-

आकाशस्य तु विज्ञेयः
शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥

दाच्च नानासंज्ञां लभतइति। आकाशं निरूपयति। आकाशस्येति। आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तिकत्वादाकाश-

---

वायुग्रन्थः। आकाशेति। कालत्वं दिक्त्वं न जातिरित्यग्रे वक्तव्यं तल्लाघवेतात्रैव प्रसङ्गादुच्यगपदाभिदधाति न जातिरिति। अनेकसमवेतत्वाभा-

---

व्यं कालत्वदिक्त्वयोस्तत्तन्निरूपणावसरएव जातित्वनिषेधौचित्यात् तत्किं मुक्तावल्यामिदानीमेव तयोर्जातित्वनिराकरणमारभतइत्याशङ्कायामाह। कालत्वमित्यादि। अग्रे तत्तन्निरूपणावसरे। तथा च न जातिरित्यस्य वारत्रयलेखने ग्रन्थगौरवं स्यादिति भावः। तदित्यव्ययं तस्मादित्यर्थः। ननु तथाप्यसङ्गताभिधानं दुर्वारमेवेत्यतै आह। प्रसङ्गादिति। स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः। एकहेतुकानुमितिविषयत्वेन तयोरपि स्मृतत्वादिति भावः। तथा च प्रसङ्गसङ्गत्या तदभिधानान्नार्थान्तरतापत्तिरिति बोध्यम्। मूले आकाशादीनामेकव्यक्तिकत्वादिति आकाशत्वादेर्जातित्वाभावे हेतुरुक्तस्तत्र हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यमाशङ्क्य हेतुं पूरयति। अनेकेति। यद्यपि आकाशादीनामाकाशत्वादिकमेकव्यक्तिकत्वान्न जातिरित्यन्वयः। तत्र च एकैव व्यक्तिराश्रयो यस्येति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः, आश्रये एकत्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तिद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वस्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टो यस्तदन्यत्वम् एतादृशविशिष्टो घटादिर्न त्वाकाशः तदाश्रयकत्वं तदाश्रितत्वमिति यावत्। एवंरीत्या मूलोक्तहेतुरपि परिष्कर्तुं शक्यस्तथापि एतादृशहेतौ गौरवमालोच्यानेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वेन हेतुः पूरितः अनेकत्वं नैकत्वाभिन्नसङ्ख्या तथासति गुणे गुणानङ्गीकारेण गुणत्वजातावपि तथाविधसङ्ख्यावदनुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभावसत्वेन व्यभिचारापत्तेः किं तु अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं, तत्र यद्यपि अपेक्षाबुद्धीनामननुगतत्वादननुगतं यत्किञ्चिदेकबुद्धिव्यक्तिविषयानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकाभावस्य घटत्वादिजातिसाधारण्येन हेतुत्वमसम्भवद्युक्तिकं तथापि स्वप्रतियोगिसमवेतत्व, स्वाश्रयसमवेतत्वोभयसम्बन्धेन भे-

त्वादिकं न जातिः किं त्वाकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम् । वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् । तथाहि । शब्दो विशेषगुणश्चक्षुर्ग्रह-

---

वादिति शेषः । तेनैकव्यक्तित्वस्य जात्यभावहेतुत्वे वैयधिकरण्यमिति प्रत्युक्तम् । किं त्विति । आश्रयता चात्र समवायेन विवक्षिता । तेन कालस्य जगदाधारत्वेन शब्दाश्रयत्वेपि न क्षतिः । मूले वैशेषिकपदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । वैशेषिक इतीति । इत्थं च शब्द इति मूलं सावधारणं ज्ञेयम् । एतेन विशेषगुणत्वकथनेन । प्रमाणमिति । आकाश इत्यादिः । तच्च शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वादित्येवंरूपं बोध्यम् । दर्शितं सूचितम् । अत्रानुमाने स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह । तथाहीति । घटादौ व्यभिचारवारणायायोग्येति, आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियग्राह्येति, रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय जातिमदिति,

---

दविशिष्टान्यत्वादित्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः । एतावतापि द्रव्यविभाजकोपाधिघटितमूलोक्तहेत्वपेक्षया लाघवानपायात् । अत्र च लाघवात्समवेतत्वाभावस्यैव हेतुता युक्तेति नाशङ्कनीयम् । शब्दसमवायिकारणत्वापेक्षया लाघवेन शब्दस्यैव आकाशत्वरूपतया स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यवधेयम् । वैयधिकरण्यमितीति । इत्थं च एकव्यक्तिरेवैकव्याक्तिकं तस्य भावस्तत्वमिति व्युत्पत्त्या एकव्यक्तिकत्वादित्यर्थः पर्यवसितं मूलोक्तं तत्र च द्रव्यत्वादेरप्येकव्यक्तिकत्वेन व्यभिचारापत्या आकाशादीनामित्येकव्यक्तिकत्वादित्यनेनान्वितमित्यभिप्रायेणोक्तं यथोक्तार्थकत्वे वैयधिकरण्याभावात् । न चैवमिदानीं तादृशार्थैकव्यक्तिकत्वादित्यस्य हेतुत्वसम्भवान्मूले तदुक्तिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । हेतुसाधकत्वेनैव तदुपन्यासादिति भावः । इत्थं चेति । वैशेषिकपदस्याकाशे विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदपरत्वे चेत्यर्थः । सावधारणमिति । शब्द एवेत्येवकारसहितमित्यर्थः । तथासत्येवोक्तार्थलाभसम्भवादिति भावः । विशेषगुणत्वेति । विशेषगुणत्वस्य शब्दे सिद्ध्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणरीत्याऽऽकाशसाधकवक्ष्यमाणहेतोः शब्दे सिद्धिसम्भवादिति भावः । आकाशे प्रमाणप्रदर्शनरूपता शब्द एवाकाशविशेषगुण इत्यस्य न सम्भवतीत्यतो दर्शितमित्यस्यार्थमाह । सूचितमिति । घटादाविति । त्वगिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयघटादौ व्यभिचारतादवस्थ्यमतश्चक्षुर्ग्रहणायोग्येत्यस्य चक्षुर्जन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपायोग्यत्वे सतीत्यर्थः ।

णायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत्,। शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वात् संयोगवत्, इत्यनुमानेन शब्दस्य द्र-

---

एतच्चानुमानमग्रिमद्रव्यसमवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति बोध्यम् । गुणत्वादिति । एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धिर्निरस्ता । विशेषणासिद्ध्युद्धारायाह । शब्दो नेति । न स्पर्शव-

---

घटः शब्दावच्छेदक इति शब्दांशे अलौकिकविषयताशालिचाक्षुषं प्रति शब्दस्यापि स्वरूपयोग्यतया स्वरूपासिद्धिवारणाय लौकिकत्वनिवेशः, तादृशप्रत्यक्षाविषयत्वोक्तौ चक्षुस्संयोगाद्यभावेन तादृशप्रत्यक्षविषयघटादौ व्यभिचारतादवस्थ्यमतः स्वरूपयोग्यताप्रवेशः सा च उद्भूतरूपं नयनस्य गोचर इत्यादिना परिगणितानामेवेति भावः । बहिरिन्द्रियग्राह्येति । बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वं बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वं, व्यभिचारवारणाय लौकिकत्वनिवेशः । अथात्मन्यतीन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वादिजातिसत्त्वाद्व्यभिचारो दुर्वार एव । न च सत्यन्तं जातावेव विशेषणमस्तु तथा च द्रव्यत्वस्य चक्षुर्ग्रहणयोग्यत्वान्न तदादायात्मनि व्यभिचार इति वाच्यम् । तथासति चाक्षुषाविषयत्वोक्त्यैव सामंजस्ये योग्यताविशेषनिवेशनवैयर्थ्यापत्तेः । चाक्षुषाविषयाबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणावृत्तिजातौ मानाभावेन तादृशजातिमादाय व्यभिचाराप्रसक्तेरिति चेन्मैवं, बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्वादित्यस्य बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वे सति जातिमत्वादित्यर्थकतया आत्मनि व्यभिचारानवकाशात्, शब्दध्वंसादौ व्यभिचारवारणायैव जातिमत्वस्य सार्थकत्वाच्च । न चैवं भागासिद्धिरिति वाच्यम् । बहिरिन्द्रियग्राह्यशब्दसम्भवेपि शब्दत्वसामानाधिकरण्येन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसिद्ध्याप्याकाशसिद्धिसम्भवेन शब्दत्वावच्छेदेन गुणत्वसाधने प्रयोजनाभावेन सामानाधिकरण्येन गुणत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वात्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायां भागासिद्धेरदोषत्वात् । रसत्वादिव्यावृत्तये रसत्वादौ हेतोरभावज्ञानायेत्यर्थः । अन्यथा चक्षुर्ग्रहणायोग्यत्वे सति रसेन्द्रियग्राह्ये रसत्वे गुणत्वाभावेन व्यभिचारापत्तेरिति भावः । शब्दे गुणत्वानुमानस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति । एतच्चेति । द्रव्यसमवेतत्वानुमानस्य फलमाह । एतदनुमानेनेति । विशेषाभावसहकृतसामान्यहेतुकानुमानं परिशेषानुमानं, स्पर्शवद्द्रव्यविशेषस्य गुणो नेति साधने पृथिव्यादियत्किञ्चिद्द्रव्यविशेषगुणत्वाभावसिद्धौ उद्देश्यभूतस्पर्शवद्द्रव्यसामान्यविशेषगुणत्वाभावासिद्धिरतो व्याचष्टे । न स्पर्शवत इत्यादि । अपा-

व्यसमवेतत्वे सिद्धे, शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणोऽग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति । जलप-

---

द्विशेषगुण इति । न स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः । अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति । अकारणकारपूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुसत्वं प्रतिपादयितुं पाकजेति । जलपरमाण्विति । अनित्यानां पार्थिवरूपादीनां केषाञ्चिदग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वात् केषाञ्चित्कारणगुणपूर्वकत्वादत्रोपेक्षा । न दिक्कालेति । शब्द इत्यनुवर्त्तते । बहिरिन्द्रियेति । मनसोऽन्यदिन्द्रियं बहिरिन्द्रियम् । योग्यत्वात्प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एतेनानात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वं बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यतिप्रसक्तं तेनापि रूपादिग्रहणादिति निरस्तम् । इत्थं चानेन प्रकारेण पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च । सिद्ध्यतीति । पूर्वोक्तपरिशेषानुमानेन सिद्ध्यतीत्यर्थः । नन्वेतत्सर्वं तदोपपद्येत यदि शब्दस्य विशेषगुणत्वे किंचित्प्रमाणं स्यात्तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्न, शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहणयोग्यतारा-

---

कजत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यस्य हेतुत्वे कारणगुणपूर्वकरूपादौ व्यभिचारः आत्मनः कारणाभावेन प्रत्यक्षमात्रस्यैव कारणगुणपूर्वकत्वादतस्तदर्थमाह । अकारणेति । पाकजेतीति । पाकजत्वोक्त्यैव कारणगुणजन्यत्वाभावलाभेनाकारणगुणपूर्वकत्वेसति प्रत्यक्षत्वरूपहेतुप्रतिपत्तिसम्भवादिति भावः । अत्रोपेक्षेति । अत्र प्रत्यक्षत्वदलव्यावृत्तिप्रदर्शने उपेक्षा तेषामग्रहणम् । तत्प्रत्यक्षत्वात् जन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः।प्रमाणं स्यादिति । शब्दस्य सामान्यगुणत्वे अष्टद्रव्यानाश्रितत्वरूपविशेषणासिद्धिप्रसंगात्कर्मजसंयोगादौ व्यभिचारेण उक्तहेतुना स्पर्शवद्गुणभेदसाधनासम्भवेन स्पर्शवद्विशेषगुणभेदसाधने च स्पर्शवतां सामान्यगुणत्वसम्भवादिति भावः । लौकिकप्रत्यासत्त्येति । इदं च गुरुत्वत्वादेरप्युपनयसन्निकर्षेणेन्द्रियग्राह्यत्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयमपि एतादृशपदं शब्दस्पर्शयोरप्युपनयसन्निकर्षेण चक्षुर्ग्राह्यतया असिद्धिवारणायैव । द्वीन्द्रियेति ।

रमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति। शब्दो न दिक्कालमनोगुणो विशेषगुणत्वात्, नात्मविशेषगुणो बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वाद्रूपवत्। इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमद्रव्यं गगननामकं सिद्ध्यतीति। न च वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम्। अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात्।

हित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। प्रभात्वमादाय व्यभिचारवारणाय गुणत्वव्याप्येति। गुरुत्वत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं सत्यन्तम्। सङ्ख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम्। सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहधर्माधर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेपि तत्र हेत्वन्तरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति। पूर्वोक्तानुमाने बाधं स्वरूपासिद्धिं चाशङ्कते। नचेति। वायाविति। तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्व-

---

जातौ तत्तदिंद्रियग्रहणयोग्यत्वं तत्तदिंद्रिययोग्यवृत्तित्वमेव, द्वीन्द्रियपदं तु विजातीयेंद्रियद्वयपरं बोध्यम्। अन्यथा रूपादीनामपि चक्षुर्द्वयग्रहणयोग्यतया द्वींद्रियग्रहणयोग्याप्रसिद्धेः। यद्यपि संख्यात्वादीनां सर्वासामेव जातीनां कालभेदेन पुरुषभेदेन च द्वींद्रियग्राह्यतया द्वींद्रियाग्राह्यत्वे सतीत्येव वक्तुमुचितम्। योग्यतानिवेशे प्रयोजनाभावात्तथापींद्रियद्वयजन्यत्वस्य क्वाप्यसंभवेनाप्रसिद्ध्यापत्त्या तथा नोक्तम्। न च स्वात्मकेंद्रियजन्यग्रहविषयत्वस्वजन्यविजातीयेन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वोभयसम्बंधेनेन्द्रियविशिष्टत्वरूपं द्वीन्द्रियग्राह्यत्वमनुगतं निर्वक्तुं शक्यमिति वाच्यम्। जन्यत्वादिप्रवेशेनैतस्य अतिगुरुत्वादित्यभिप्रायात्। न चेन्द्रिययोग्यत्वमपि तज्जन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिमत्त्वमेवेति आधेयत्वमधिकमेव योग्यतानिवेशपक्ष इति वाच्यम्। चक्षुर्योग्यत्वमुद्भूतरूपाद्यन्यतमत्वं त्वग्योग्यत्वमुद्भूतस्पर्शाद्यन्यतमत्वमेवं रूपत्वादीन्द्रिययोग्यतायाः, अन्यतमत्वं च भेदकूटावच्छिन्नभेदस्तस्य च तद्व्यक्तित्वेनैव योग्यताघटितत्वोपगमेन लाघवानपायादिति ध्येयम्। सांसिद्धिकेति। तथाविधद्रवत्वत्वस्नेहत्वयोस्त्वक्चक्षुरुभयग्राह्यत्वाद्धर्माधर्मभावनानामतींद्रियत्वान्न तेषु हेतुसत्त्वमिति भावः। हेत्वन्तरेणैवेति। एते पञ्च विशेषगुणाः स्थितिस्थापकान्यत्वे सति भिन्नद्रव्यविभाजकोपाधिस-

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्र-
मेकः सन्नप्युपाधितः ।

तत्र च शरीरस्य विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति।इन्द्रि-यमिति । नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं तु पुरुषभे-देन भिन्नं तत् कथमाकाशं स्यादत आह।एकः सन्नपी-

---

स्य तत्र सत्वात्तदभावसाधने बाध इति भावः । कारणगुणपूर्वकत्वकथनं त्वकारणपूर्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् । अयावद्द्रव्यभावित्वेनेति । स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्यत्तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः । ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं किमिति नोपन्यस्तमिति चेन्न । चाक्षुषत्वप्रयोजकस्य महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वस्याकाशे ऽसम्भवेन चक्षुषः प्रमाजनकत्वासम्भवात् । ननु यद्याकशो न चाक्षुषस्तदेह पक्षीति चाक्षुषाधिकरणत्वेन किम्भा-सते इति चेदालोक एवेति परिकलय । नन्वाकाशीयशरीरविषययोः प्रदर्शनमुज्झित्वा कथमिन्द्रियप्रदर्शनमिन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमित्यनेन ग्रंथेन क्रियतइत्याशङ्क्याह । तत्र चेति । आकाशे चेत्यर्थः । कर्णशष्कुलीभेदादि-

---

द्व्यक्तिद्वयवृत्तितानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्वात्सुखवदित्येवमनुमानं बोध्य-म् । पूर्वोक्तानुमाने स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसाध्यकानुमाने हेतोरसिद्धिप्रदर्श-नार्थमित्यस्य पक्ष इत्यादिः । चक्षुषइति । नीलं नभ इति चाक्षुषभ्रमात्प्रमेत्युक्त-म् । अतिगौरवमिति । विनिगमनाविरहेण नानाजीवेषु शब्दसमवायिकारणता-या अतिरिक्तप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनायाश्चापत्तिरिति भावः । न च काल-दिशावादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । नवीनैस्तयोरपीश्वरएव अन्तर्भा-वितत्त्वादिति मन्तव्यम् । अथ स्वतंत्रमते शब्दग्राहकमिन्द्रियं । किंस्वरूपं कर्णश-ष्कुलीस्वरूपमेव बधिरस्य शब्दप्रत्यक्षवारणाय शरीरस्थदोषस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिब-न्धकताकल्पनस्य सर्वमतएवावश्यकतया शष्कुलीमात्रस्य श्रोत्रत्वेपि तत्कल्पना-धिक्यविरहादिति चेत्तर्हि मृदंगसमवेतशब्दे श्रोत्रस्य कस्सन्निकर्षः स्वसंयोगि-संयुक्तसमवायइति चेत्संनिकर्षांतरकल्पनागौरवादिति, मैवम् । तत्तदात्मन एव तदी-

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥

त्यादि । आकाश एक एव सन्नप्युपाधेः कर्णशष्कुल्यादेर्भेदाद् भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः । कालं निरूपयति । जन्यानामिति । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह । जगतामिति ।

ति । चैत्रादिकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशं चैत्रादिश्रोत्रमिति भावः । नव्यास्तु शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वम् । नचेश्वरस्य शब्दसमवायिकारणत्वं जीवस्य वेत्यत्र विनिगमनाविरहः । जीवस्य शब्दसमवायित्वे ज्ञानवच्छब्दस्यापि मानसत्वापत्तेः । अदृष्टादितत्प्रातिबन्धककल्पने चातिगौरवम् । नचैवं कर्णशष्कुलीविवरावच्छिन्नाकाशस्य कथं श्रोत्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यं, तथाविधस्येश्वरस्यैव श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहुः । स्वतन्त्रास्तु मृदङ्गादीनामेव गुणः शब्दः शब्दं प्रति मृदङ्गत्वादिना समवायिकारणतायाः स्वीकारात्, प्राचीनैरपि मृदङ्गत्वादिना निमित्तकारणतायाः स्वीकारात् मृदङ्गे शब्द इत्यादिप्रतीतेश्च । नच तत्रावच्छेदकत्वं विषयः, मानाभावात् । अन्यथा तत्रावच्छेदकताख्यस्वरूपस्य सम्बन्धस्यान्यत्र समवायस्य कल्पने गौरवादिति वदन्ति ॥ इत्याकाशग्रन्थः । मूले जन्यानां जनक इति । कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । अत्र च का-

---

यश्रोत्रेन्द्रियत्वोपगमात् । न च कर्तृत्वकरणत्वयोर्विरोधात्कथमेतदिति वाच्यम् । स्वात्मानं वेत्तीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वयोरिव तयोरप्यविरोधा,दित्थं च केवलसमवायस्य सन्निकर्षत्वाकल्पनेन लाघवान्तरमपि । न च कर्णशष्कुलीपिधानदशायामपि शब्दप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधाकाशस्य श्रोत्रतामतेपि केनापि वस्तुना व्यवधीयमानाकाशे शब्दोत्पत्तौ बाधकाभावेन तस्य तत्प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताकल्पनायाः सिद्धांतेप्यावश्यकत्वादिति दिक् । इत्याकाशग्रन्थः । कार्यसामान्ये कालस्य समवायिकारणत्वासम्भवादसमवायिकारणत्वस्य च द्रव्ये सत्वाज्जनकपदं निमित्तकारणपरतया व्याचष्टे । निमित्तकारणमित्यर्थ इति । मूले जगतामाश्रय इत्यस्य कालप्रमाणप्रदर्शनपरतया व्याख्ययेतया जन्यानामित्यादिकं कालल-

लिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितमधिकरणतया निमित्तत्वं काललक्षणम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नेतिकरणाद्दिश्यधिकरणतयेतिकरणाददृष्टेश्वरयोर्नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् । ननु कार्यमात्रं प्रति कालस्य निमित्तकारणत्वे किं मानमिति चेदत्राहुः। अद्य घटो भविष्यति श्वः पटो भवितेत्यादिप्रत्ययेन तत्तत्कार्योत्पत्त्यधिकरणत्वेन कालो विषयीक्रियते तत्तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहारविषयस्य तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वानियमात् । तदुत्पत्तिहेतुत्वस्य तद्धेतुत्वव्याप्यत्वात् । एवं च तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्तत्कालविशेषस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरितिव्याप्त्या कार्यमात्रे कालस्य हेतुतासिद्धिरिति, सा च

क्षणप्रदर्शनपरमेवेति वाच्यम् । लक्षणप्रामाण्यस्वरूपाभिधानस्यैव निरूपणशब्दार्थत्वात्तच्च न सम्भवति दिगादीनामपि कार्यसामान्ये निमित्तकारणत्वेनातिप्रसंगादित्यत आह । अत्रेति । अधिकरणविधयेति । अधिकरणत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि कार्यमात्रं प्रति कालस्य कालत्वेनैव कारणता गुरुत्वा अधिकरणत्वस्य दिगाद्यतिप्रसक्तत्वेन कालनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वासम्भवात्तथापि कालत्वस्यैकव्यक्तिकत्वेन जातित्वासम्भवात्कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वादातिरिक्तत्वस्य कालत्वस्य निर्वक्तुमशक्यतया अधिकरणविधयेत्युक्तम् । तथा च निरुक्तकालत्वस्याधिकरणतारूपत्वान्नासङ्गतिः । एवं दिक्त्वमपि दिक्कृतविशेषणतयाधिकरणत्वमेव नातो दिश्यतिव्याप्त्यभिधानासंगतिरिति केचित् । तदसत् । तथासति महाकाललक्षणस्य घटादावतिव्याप्त्यापत्तेरग्रे तत्रैव प्रमाणस्य प्रदर्शनीयतया तस्यैव लक्ष्यत्वावधारणात् । परं तु तस्य तादात्म्यसम्बन्धेनेत्येवार्थः आधारस्य सर्वत्र तेनैव कारणत्वात् निमित्तत्वं कारणत्वं न तु निमित्तकारणत्वं तन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति ध्येयम् । दिशीत्यस्य नातिव्याप्तिरित्यग्रतनेनान्वयः, अदृष्टेश्वरयोरित्यत्रेश्वरग्रहणं कार्यमात्रे कर्तुरेव कारणत्वाभिप्रायेण । कृतिकारणतामते तु ईश्वरपदं तत्कृतिपरमिति द्रष्टव्यम् । उत्पत्त्यधिकरणत्वेनेति । भूधारणाः प्रकृते उत्पत्त्यर्थत्वादिति भावः । व्यवहारविषयस्येति । कपाले घट उत्पद्यतइत्यादौ तथादर्शनादिति भावः । यद्यपि कपालोदेर्न घटोत्पत्तेः साक्षादाधारत्वं तथापि गृहे पचतीत्यादाविव परंपरया तथात्वं बोध्यम् । यद्यपि आद्यक्षणसम्बन्धरूपाया उत्पत्तेस्तत्तद्विशेषणविशिष्टक्रियाद्यात्मकतैव तादृशक्षणासंयोगिककालिकसम्बन्धस्य तादृशक्षणस्वरूपत्वात्तथा च तादृशक्षणहेतुता तत्तद्दिवसादौ विप्रतिपन्नैव कपालादिदृष्टान्ते असम्भवदुक्तिकं च उक्तनियमोऽप्यप्रयोजकत्वेन विप्रतिपन्न एव तथापि यदुत्पत्त्याधारत्वेन

हेतुता निमित्तकारणतैव । न च कार्यमात्रे कालस्य हेतुत्वं न सम्भवति स्वसमवेतद्वित्वपृथक्त्वसंयोगविभागं प्रति कालस्य समवायिकारणत्वेन तद्भिन्नत्वघटितस्य निमित्तकारणत्वस्य तत्राभावादित्याचार्योक्तं शङ्क्यम्, समवायसम्बन्धेन द्वित्वादिकं प्रति तस्य समवायिकारणत्वेपि कालिकसम्बन्धेन द्वित्वादिकं प्रति निमित्तकारणत्वस्यानपायात् । एवमेव कार्यमात्रे दिशोपि निमित्तकारणत्वं बोध्यम् । मुक्तावल्यां तत्रेति । तत्र, काले । जगतामाश्रयो मत इति । कालः सर्ववानिति प्रतीत्या सर्वाधिकरणत्वेन का-

---

प्रतिपन्नो न तत्कारणमित्येवंनियमस्यैवोपगमसम्भवादुत्पत्तिनिवेशे प्रयोजनाभाव एव परंतु उत्पत्तेराकस्मिकत्वापत्तिवारणायैव नियमे उत्पत्तेः प्रवेशिततया यदि तस्याः क्रियाद्यात्मकता तदा तासां स्वकारणनियम्यतया नाकस्मिकतापत्तिरिति तन्निवेशो व्यर्थ एव । एवं च कालविशेषनियताम्रफलादौ कालविशेषकारणताया आवश्यकत्वेन यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यसामान्ये कालस्य हेतुतासिद्धिरिति युक्तमुत्पश्यामः । एतदभिप्रायेणैवास्वरससूचनायाहुरित्युक्तम् । सा चेति । इतरकारणतयेत्युक्तरीत्या काले ऽसम्भवादिति भावः । इदानीमित्यादिप्रतीतीनां सूर्यपरिस्पन्दविषयकत्वं मूले प्रतिपादितं तदुपपादयति । इदानीमित्यादिना । प्रतीत्यनुदयापत्तेरिति । महाकालस्य सर्वाधारत्वादिति भावः । यद्यपि तदानीं न घट इतिप्रतीतेरेव बाधितार्थकता नत्विदानीं घट इत्यस्येति इदानीं घट इति भागस्य प्रकृते नोपयोगस्तथापि कालस्य गगनादिवन्न कस्यापि कालिकसम्बन्धेन आधारतेति न तदानीं घट इत्यस्य नानुपपत्तिरिति यदि ब्रूयात्तदेदानीं घट इत्यपि न स्यादित्यावेदयितुं तदुपादानमिति ध्येयम् । आकाशएवेति । स्वाश्रयसंयोगिसंयोगरूपपरंपरासम्बन्धस्याकाशमादायापि घटयितुं शक्यत्वादिति भावः । तथात्वात्सम्बन्धघटकत्वात् । यद्यपि स्वसंयोगित्वेनैवाकाशादीनां सम्बन्धघटकता न त्वाकाशत्वादिनेति न विनिगमनाविरहावकाशस्तज्जन्यरूपे कल्पसविभूनां सर्वेषामेव सम्बन्धघटकत्वमपीष्टमेव विनिगमनाविरहात् । न चानन्तव्यक्तीनां तादृशपरंपराघटकत्वकल्पनापेक्षया एकातिरिक्तव्यक्तिकल्पनमेव लघ्वीति वाच्यम् । कालस्य संयोगिसंयोगघटकतायाः स्वसंयोगिन्याकाशादिव्यावर्त्तकविशेषणदुर्वारोपपादत्वादिदमसङ्गतं तथापि अनन्तानामाकाशादिसंयोगव्यक्तीनां घटीयसंसर्गताविनिगमनाविरहेण कल्पनीया अतिरिक्तकालव्यक्तिकल्पने तु तदीयसंयोगमात्रएव तत्कल्पनामिति लाघवं कल्प्ताकाशादिसंयोगमा-

तथाहि। इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्य्यपरिस्पन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्य्यपरिस्पन्दादिना घटादेः सम्बन्धो वाच्यः। स च संयोगादिर्न सम्भवतीति काल एव तत्सम्बन्धघटकः कल्प्यते। इत्थं च तस्याश्रयत्वमपि स-

लसिद्धिरिति भावः। नन्वेतादृशी प्रतीतिर्दिग्विषयिण्येवास्तु अतिरिक्तकालकल्पने गौरवादिति न केवलमनया प्रतीत्या कालः सिध्यति परन्तु प्रमाणान्तरेण काले सिद्धे प्रकृतप्रतीतिबलात् सर्वाधारत्वं कल्प्यतइत्याह इदानीमित्यादिना। सूर्यपरिस्पन्दादिकमिति। न चेदानींतदानीमिति प्रतीतिर्महाकालं विषयीकरोतीति वाच्यं, तथासतीदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययानुपपत्तेः। न च तत्तक्रियाविशिष्टमहाकालएवेदानीमित्यादिप्रत्ययाविषयस्तथा चेदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययस्यैतक्रियाविशिष्टमहाकाले घटो न तक्रियाविशिष्टमहाकाल इत्यर्थ इति वाच्यं, तथा सति तत्तक्रियाविशिष्टमहाकालापेक्षया लाघवेन तत्तक्रियाया एव तादृशप्रतीतिविषयत्वस्योचितत्वात्। इतीत्यनन्तरं स्वाश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव सम्बन्धो वाच्यस्तत्रेति शेषः। नचाकाशमेव सम्बन्धघटकमास्तामिति वाच्यं, आकाशदिगात्मनां विनिगमनाविरहेणातिरिक्तैककालस्य तथात्वात्। इत्थं चेति। अतिरिक्तकालसिद्धौ चेत्यर्थः। सम्यागिति। कालः सर्ववानिति प्रतीतेरातिरिक्तकालविषयकत्वस्योचितत्वादिति भावः। परत्वापरत्वबुद्धेरिति। ज्येष्ठे परत्वप्रत्ययः कनिष्ठ ऽपरत्वप्रत्ययः। स च परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः। परत्वापरत्वे च समवायिकारणके भावकार्यत्वात् असमवायिकारणं च तयोः कालपिण्डसंयोग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिरिति भावः। परत्वापरत्वयोरित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वेपि तद्बुद्धिपर्यन्तानुधावनं कालिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुम्। न च पिण्डगतरूपादेरेव परत्वापरत्वासमवायिकारणत्वमस्त्विति वाच्यं, कालिकपरत्वापरत्वयोर्व्याप्यावृत्त्या व्यभिचारात्। अत

दायाक्लृप्तकालसंयोगस्य विनिगमनाविरहो न सम्भवतीति पूर्वमेवावेदितमिति तात्पर्यमवगन्तव्यम्। अतिरिक्तकालेति। कालातिरिक्तद्रव्यसत्वे उक्तप्रतीतेर्दि-

परापरत्वधीहेतुः
क्षणादिः स्यादुपाधितः ॥

म्यक् । प्रमाणान्तरं दर्शयति । परापरत्वेति । परत्वापरत्वबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव । परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः कल्प्यतइति भावः । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आह । क्षणादिरिति । कालस्त्वेकोऽप्युपा-

---

एव पृथिवीपिण्डसंयोगस्य न तत्र कारणत्वं पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेऽपि तादृशपरत्वापरत्वयोरुत्पादेन व्यभिचारात् । ननु तथाप्याकाशदिगात्मनामभिः पिण्डसंयोगस्य तथात्वं स्यात् किं कालकल्पनयेत्यत आह । लाघवादिति । आकाशदिग्भ्यां पिण्डसंयोगस्य तथात्वे जीवात्माभिः प्रत्येकं विनिगमनाविरहादात्ममनसोस्त्वनन्तत्वाच्च तथात्वं किं तु लाघवादतिरिक्तः काल एव तथात्वेन कल्प्यतइति भावः । ननु यदि काल एक एव तदा क्षणलवकाष्ठादिनानाव्यवहारस्तत्र न स्यात् । नचैकस्मिन्नेव घटे घटः कलशः कुम्भ इति व्यवहारवदत्रापि क्षणादिनानाव्यवहारे बाधकाभाव इति

ग्विषयकता न युज्यते दिशोल्लेखात्कालपदस्य दिगर्थकता च लक्षणां विना न सम्भवतीति तत्स्वीकारे मुख्यार्थपरित्यागापत्तेरिति भावः । मूले असाधारणं निमित्तमित्यस्य तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थो न सम्भवति तथाविधहेतुतायां मानाभावादतस्तत्पदस्य प्रयोजकार्थतां स्पष्टयति । ज्येष्ठइत्यादिना भावाइत्यन्तेन । प्रमाणमिति । प्रमाणं लक्षणपरं इति विलक्षणप्रतीत्यैव कालिकपरत्वापरत्वयोः सिद्धिस्तादृशप्रतीतेः दिक्कृतपरत्वादिविषयकत्वासम्भवाद्विति भावः । प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया विषयप्रयोजकतया ऽस्य तत्प्रत्यक्षप्रयोजकतावसेया । व्यभिचारादिति । यद्यपि स्पर्शस्य कारणत्वेन वायुपरत्वादौ व्यभिचारस्तथापि सङ्ख्यादिकमादाय विनिगमनाविरहादनन्तगुणानां तथात्वावश्या क्लप्तस्य कालसंयोगस्यैव तथात्वमुचितमिति भावः । तथात्वेन निरुक्तस-

धिभेदात् क्षणादिव्यवहारविषयः। उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नंकर्म पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा। पूर्व्वसंयोगनाशावच्छिन्न उत्तरसंयोगप्रागभावो वा। उत्त-

---

वाच्यं, एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहारायोगात् नहि घटत्वकलशत्वादिकं मिथो विरुद्धं क्षणत्वदिनत्वादिकं तु विरुद्धमेव नहि क्षणं दिनमिति प्रतीतिरस्तीत्याशङ्कते। नन्वेकस्येति। समयभेदः समयभेदव्यवहारः, विभिन्नव्यवहारविषय इति यावत्। एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहारविषयत्वाभावादिति भावः। उपाधिभेदादिति। तथा चैकस्य कालस्य किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य क्षणत्वं किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य दिनत्वं न तु केवलस्येति भावः। इदमुपलक्षणम्। तादृशोपाधीनामेव क्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वं न तु महाकालस्येत्यपि द्रष्टव्यम्। स्वजन्येति। स्वं क्रिया। घटगतैकक्रियानाशोत्तरोत्पन्नतद्गतक्रियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य प्रथमकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिरतः स्वजन्येति। नन्वेवं प्रथमक्षणे क्षणव्यवहारोपपादनेपि द्वितीयक्षणे कथं तदुपपादनं यत्र क्रियाजन्यविभागोत्पत्त्या विभागप्रागभावासम्भवात्। न च द्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियान्तरस्यैव निरुक्तविशिष्टस्य तत्र क्षणत्वमिति वाच्यं, प्रतिक्षणं क्रियोत्पत्तौ मानाभावात् अतस्तत्रापि क्षणव्यवहारोपपादकमुपाधिमाह पूर्वसंयोगेति। स्वजन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभाग इत्यर्थः। तेन स्वजन्यविभागस्य यत्किञ्चित्पूर्वसंयोगविशिष्टस्य द्वित्रिक्षणवृत्तित्वेपि यत्किञ्चिद्विभागस्य स्व-

---

मवायिकारणसंयोगाश्रयत्वेनेत्यर्थः। विरुद्धेति। अनेकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेव व्यवहारगतो विरोधः। नहीति। घटत्वादीनामविरोधोक्तिव्यवहारानेकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वरूपविरोधपरिहारायैव एवमुत्तरत्रापीति मन्तव्यम्। एकस्मिन्नित्यनन्तरं विरुद्धेति पूरणीयम्। द्रष्टव्यमिति। इदं च न मूलकारसंमतं तथासत्युपाधीनां कालघटित परंपरासम्बन्धेनैव आधारताप्रत्ययस्योपगन्तव्यतया गौरवापत्तेः साक्षादधिकरणत्वोपगमस्य नानाव्यक्तिषु तत्तदनन्तपदार्थीयकालिकसम्बन्धत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवग्रस्तत्वादिति ध्येयम्। निरुक्तेति। स्वजन्यविभागप्रागभावेत्यर्थः। प्रतिक्षणमिति। द्वितीयतृतीयचतुर्थक्षणेषु क्रियांतरोत्पत्तिमन्तरा क्षणनिर्वचनसम्भवेपि पञ्चमक्षणोपाधेः क्रियांतरोत्पत्त्यैव निर्वाहात्प्रतिक्षणमित्युक्तम्। स्वजन्येति। स्वपदं

जन्यविभागनाश्यपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथात्वेपि न क्षतिः। तृतीयक्षणे तदुपपादकमुपाधिमाह। पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वेति। स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभाव इत्यर्थोऽनातिप्रसङ्गः। क्वचित्पुस्तके पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागो वेति पाठः, स च प्रामादिकः। प्रथमद्वितीयचतुर्थक्षणेष्वेकैकोपाधेरेवाभिहिततया तृतीयक्षणे उपाधिद्वयाभिधाने सन्दर्भविरोधापत्तेः उत्तरसंयोगस्यैव विभागनाशकताया: सिद्धान्तसिद्धतया निरुक्तोपाधेः क्षणद्वयावस्थायिनः क्षणत्वायोगाच्च। यदि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्याग्रहस्तदा पूर्वसंयोगनाशस्यैव विभागनाशकत्वाभिप्रायेण संयोजनीयः। चतुर्थक्षणे तमाह। उत्तरसंयोगेति। स्वनाशकोत्तरसंयोग इत्यर्थः। तेन सर्वस्यैव संयोगस्योत्तरसंयोगतया तद्विशिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायिनः क्षणत्वापत्तिर्निरस्ता। नन्वेतादृशक्षणलक्षणं महाप्रलयात्मकक्षणे ऽव्याप्तं तत्र तादृशकर्माभावात्। नच महाप्रलयस्य क्षणत्वाभाव इष्ट एवेति वाच्यं, तत्रापि क्षणव्यवहारस्य सत्वात्। अन्यथा महाप्रलयोत्पत्तौ उत्पत्तिलक्षणस्य तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्या-

---

तत्र तत्तत्क्रियाव्यक्तिपरम्। स्वजन्यविभागनाश्यत्वनिवेशे प्रयोजनमाह। तेनेति। त्रिक्षणेति। इदं च उत्तरदेशसंयोगेन चतुर्थक्षणे सर्वत्र विभागनाश इत्यभिप्रायेण। अन्यथा गगनादिगतविभागस्य ध्वंसादिवदविनाशित्वापत्तेरिति भावः। त्रिक्षणवृत्तित्वेपीत्यस्य न क्षतिरित्यग्रे अन्वयः। विभागे स्वजन्यत्वनिवेशप्रयोजनमाह। यत्किंचिदिति। तथात्वेपि, त्रिक्षणवृत्तित्वेपि। नातिप्रसङ्ग इति। पूर्वसंयोगनाशे स्वजन्यविभागजन्यत्वाप्रवेशे स्वजन्यत्वाप्रवेशे च पूर्ववदिति प्रसंगो नेत्यर्थः। सन्दर्भेति। ननु तृतीयक्षणे उपाधिद्वयस्यापि सम्भवेन एकमात्राभिधाने न्यूनता स्यादिति द्वयमप्युक्तम्। इतरत्र एकैकोपाधेरेव सत्त्वादेकैकमेवोक्तमिति नैतावता सन्दर्भविरोध इत्यत आह। उत्तरेति। एवकारेण पूर्वसंयोगनाशव्यवच्छेदः तथाचोत्तरसंयोगोत्पत्तिक्षणेपि विभागस्तिष्ठत्येवेति भावः। स्वनाशकेति। उत्तरसंयोगोत्तरं क्रिया न तिष्ठतीति लाभायैतदभिहितं लाघवेन स्वजन्यत्वस्यैव वक्तुमुचितत्वात्। न च पूर्वसंयोगनाशस्यैवोत्तरसंयोगजनकत्वमिति वाच्यम्। तथा सति क्रियाविगमेपि तदुत्पत्त्यापत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्ष्यकारणं कर्मेति सूत्रविरोधापत्तेश्चेति। तादृशेति। विभागप्रागभावाद्यवच्छिन्नकर्मेत्यर्थः। इदमुपलक्षणं उत्तरसंयोगप्रागभावादेरप्यसत्वादित्यपि बोध्यम्। तदधिकरणेति। तत्पदमुत्प-

रंसयोगावच्छिन्नं कर्म्म वा । न चोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् । कर्म्मान्तरसत्त्वादिति। महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा ऽनायत्या ध्वंसेनोपपादनीयः । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरेवेति ।

प्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वरूपस्याव्याप्त्यापत्तेः । तत्र महाप्रलयाधिकरणक्षणाप्रसिद्धेरत आह । महाप्रलयइति । महाप्रलये क्षणव्यवहारो नास्त्येव उत्पत्तिलक्षणस्य क्षणाघटितस्यैव स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्य तदुत्पत्तौ सम्भवादित्यभिप्रेत्योक्तं यदीति । ध्वंसेनैवेति । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसाविशिष्टसमयस्यैव तत्र क्षणव्यवहारविषयत्वादिति भावः ॥ इति कालग्रन्थः ॥ बीजं प्रयोजकम् । कथं दिशस्तत्र प्रयोजकत्वं तद्दर्शयति । दैशि-

---

त्स्यमानपदार्थपरं अधिकरणत्वमाधेयताद्वयं च कालिकेन व्याप्यत्वं च दैशिकस्वरूपेण बोध्यम् । तथा च यदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्य व्याप्या यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिता तस्य तत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यर्थः । अत्र च यदधिकरणसमयेत्युक्तौ तद्घटाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वस्यैव तदुत्पत्तिसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्टपटादौ सत्वेन व्याप्तिभङ्गः स्यादिति क्षणत्वेनैव समयो निवेशनीय इति भावः । स्ववृत्तीति । अत्र स्वपदद्वयं यत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तित्वेनाभिमतं तत्समयव्यक्तिपरं कालावृत्तित्वं तादृशकालवृत्तित्वसामान्याभावस्तेन न स्वपदेन द्वितीयक्षणाद्युपादानसम्भवः । अन्यथा द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगियत्किञ्चित्पूर्वकालावृत्तित्वस्योत्पन्नघटादौ सत्वेन तस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तित्वस्याप्युत्पत्तित्वप्रसङ्गात् तादृशाभाववैशिष्ट्यं, स्ववृत्तित्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम् । ननु मूले महाप्रलये ध्वंसरूपसमयेनैव क्षणव्यवहार उपपादनीय इत्युक्तं तन्न सङ्गच्छते । ध्वंसस्य क्षणत्वे सृष्टिकालेपि ध्वंसरूपस्थूलकालस्य क्षणत्वेन व्यवहारापत्तेः।यदि च चरमध्वंसव्यक्तेरेव तद्व्यक्तित्वेन क्षणत्वं नान्यध्वंसस्येत्युच्यते तदा कुतो नान्यध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयता चरमध्वंसस्यैव तथात्वमित्यत्र बीजलाभ इत्यतो यथा नान्यध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयत्वं तथा विशेषणं प्रदर्शयति । स्ववृत्तीति । तादृशसमयश्चरमध्वंस एवेतिभावः ॥ इति कालग्रन्थः ॥ कारिकास्थहेतुशब्दस्य मूले बीजमिति व्याख्यानं कृतं तन्न सङ्गच्छ-

दूरान्तिकादिधीहेतु-
रेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥
उपाधिभेदादेकापि
प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

दिशं निरूपयति । दूरान्तिकेति । दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् । तद्बुद्धेरसाधारणं बीजं दिगेवा दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया दिक् सिध्यतीति भावः । नन्वेकैव दिग् यदि तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यतामित्यत आह । उपाधीति । यत्पुरुषस्योदयागिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य

कपरत्वापरत्वयोरिति परत्वापरत्वबुद्धिं प्रति परत्वापरत्वे निमित्ते तत्र दिक्पिण्डसंयोगस्तत्र दिगितिक्रमेण परम्परया दिशस्तद्बुद्धौ निमित्तत्वं बोध्यम् । अत्रापि बुद्धिपर्यन्तानुधावनं दैशिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुं तादृशपरत्वापरत्वाभ्यामेव तदनुमितेः सम्भवादिति । प्र-

---

ते कारणेपि क चिद्बीजशब्दप्रयोगात् परापरत्वबुद्धौ दिशोपि कारणत्वाच्च । अतो बीजशब्दस्य प्रकृते प्रयोजकतार्थकतामाह । बीजमिति । ननु परत्वापरत्वाभ्यामेव दिशोनुमानसंभवात्तद्बुद्धिपर्यंतानुधावनमफलमित्यत आह । अत्रापीति । अयमस्मात्सन्निहित इत्यादिप्रयोगात्पुरुषादित्येव प्रयोक्तुमुचितं नतु पुरुषस्येत्यत आह। पञ्चम्यर्थइति । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । पुरुषावधिकोदयगिरिसान्निध्यवती दिक् तस्य प्राचीत्यर्थः पर्यवसितः, अवधित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः । मेति । तन्मूर्त्तावच्छिन्ना महती दिगित्यर्थः नातः स्त्रीलिंगनिर्देशासङ्गतिः । संयोगापेक्षयेत्यस्यापि तादृशसंयोगावधिकत्वमेवार्थः । तस्य च अल्पतरत्वे अन्वयः, उदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तेत्यस्य तादृशसंयोगादिपर्याप्तेत्यर्थः । आदिना तद्धरसंयुक्त-

तीच्यादीत्यादिनोदीच्यादिपरिग्रहः । उपाधीति । वस्तुतो दिश एकत्वेपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसञ्ज्ञाभेद इति भावः । प्राच्यादिसञ्ज्ञासु निमित्तभूतानुपाधीनाह । यत्पुरुषस्येति । पुरुषस्येति पदार्थमात्रोपलक्षणम् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । दिक् मूर्त्तम् । एवमग्रेपि । तथा च यदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्त्तं सा ततः प्राचीत्यर्थः । तदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितत्वं च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षयाल्पतरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्वम् । इत्थं च मथुरायाः प्राच्यः प्रयाग इत्यत्र मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्याप्यसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्त्तवृत्तिप्रयाग इत्यन्वयबोधः । एवं काशीतः प्रतीच्यां प्रयाग इत्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसङ्ख्याव्यापकसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्त्तवृत्तिः प्रयागः । एवमन्यत्रापि बोधा ऊहनीयाः तन्निष्ठोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरम्पराघटकं यन्मूर्त्तं तत्प्राचीत्यपि वदन्ति । दीधितिकृतस्तु दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते मानाभावात् तत्तत्कालोपाधिदिगुपाधिविशिष्टादीश्वरादेव क्षणदिनप्राचीप्रतीचीत्यादिव्यवहारोपपत्तेरित्याहुः । अत्र नव्याः । ईश्वरस्य दिक्कालरूपत्वं तत्तज्जीवस्य वेति विनिगमनाविरहेणातिरिक्तयोस्तयोः स्वीकारः । न चात्र

संयोगादीनां पुरुषनिष्ठविशिष्टसंयोगघटकानां परिग्रहः । तेषु पर्य्याप्तसंख्या अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयरूपैव, गुणेषु गुणानंगीकारात् । यद्वा मथुरानिष्ठो यः परंपरयोदयगिरिसंयुक्तसंयोगस्तद्घटका ये मूर्तास्तत्पर्याप्तसंख्येत्यर्थे तात्पर्यान्न दोषः । सङ्ख्याव्याप्यत्वं च संख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव न तु व्यापकसामानाधिकरण्यादिकं, तथासति स्वस्यापि स्वव्याप्यत्वापातात् मूर्त्तवृत्तिरित्युपाधीनामेव प्राच्यादीनामित्यभिप्रायेण । अन्यथा तु तादृशमूर्त्तावच्छिन्नवृत्तिरिति शाब्दबोधो वर्णनीयः । संख्याव्यापकेति । व्यापकत्वमत्र न तादृशसंख्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तथासति स्वस्य व्यापकत्वेनातिप्रसङ्गात् नापि स्वभिन्नत्वे सति स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं, विच्छिन्नपुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यसजातीयसंख्यामादाय संख्यान्तरस्यापि व्यापकत्वापत्त्या अतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । परं तु स्वसमानाधिकरणतादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकनिरुक्तसङ्ख्याकत्वमेवेति न काशीतः प्राच्यां काशीति व्यवहारापत्तिः । आहुरित्यनेन दीधितिकृन्मते अस्वरसस्सूचितः । तद्बीजं

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता
करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

प्राची । उदयगिरिव्यवहिता च प्रतीची । एवं तत्पुरुषीय-सुमेरुसन्निहिता दिगुदीची।तद्व्यवहितात्ववाची।सर्व्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतःस्थित इति नियमात्॥आत्मानंनिरूपयति। आत्मेन्द्रियेति।आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकार-

---

जीवस्य जगज्जनकत्वम् परत्वापरत्वजनकत्वं च कल्प्यमीश्वरस्य तु क्लृप्तमिति लाघवमिति वाच्यम् । सम्बन्धघटकयोर्दिक्कालयोर्जगज्जनकत्वाकल्पनाद्दिक्कालोपाधीनामेव जगज्जनकत्वकल्पनात्परत्वापरत्वयोर्गुणत्वे एव मानाभावः सन्निकृष्टत्वविप्रकृष्टत्वाभ्यामेव परापरव्यवहारोपपत्तेरिति वदन्ति ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥ सुखदुःखादीति । आदिना ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनापरिग्रहः । यद्यप्यात्मत्वस्यान्यात्मन्यप्रत्यक्षत्वेपि स्वात्मनि स्वरूपतो मानसप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि सकलात्मसाधार-

---

तु इदानीं तदानीमित्यादिप्रयोगाणां तत्तदुपाध्यवच्छिन्नेश्वरस्य विषयत्वोपगमे प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमनाविरहेण अतिरिक्तकालसिद्धिः । न च कार्यमात्रजनकत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव जन्यमात्रजनककालरूपता युक्ता न तु जीवस्य तत्र तस्याक्लृप्तत्वादिति विनिगमकमस्तीति वाच्यम् । कार्यमात्रं प्रति ईश्वरीयकृतेरेव हेतुत्वेन क्लृप्तत्वात्कर्तुः कार्यजनकत्वे मानाभावादिति । अत एव एतादृशास्वरसं स्पष्टीकर्तुं नवीनमतमुपन्यस्यति । नव्यास्त्विति । दिक्कालोपाधीनामिति । न चैवं ग्रन्थकृदुक्तकाललक्षणमसम्भवग्रस्तमिति वाच्यम् । नवीनानां ग्रन्थकृदननुयायित्वादिति भावः । वदन्तीत्यनेन अत्राप्यस्वरसस्सूचितस्तद्बीजं तु नानोपाधीनां कारणताकल्पनमपेक्ष्य एकस्य महाकालस्य कारणताकल्पनमेवोचितं। लाघवात्कालस्य जगत्कारणत्वेपि उक्तरीत्यातिरिक्तकालसिद्धिसम्भवाच्चेति ध्येयम् इति दिग्ग्रन्थः ॥ नन्वहं सुखीत्यादिप्रतीत्या आत्मत्वेनात्मनो विषयीकरणात् प्रत्यक्षमेवात्मत्वे प्रमाणं सम्भवति तत्कथं मूले सुखादिसमवायिकारणता किंचिदवच्छिन्ना कारणतात्वादित्यनुमानं तत्र प्रमाणत्वेन दर्शितमित्याशङ्कते । यद्यपी-

णानुगतप्रत्यक्षासम्भवेन जातिरूपं तन्न सिध्यति अनेकसमवेतत्वघटितजातित्वग्रहे ऽनेकव्यक्तिग्रहहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वादित्यनुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रायेण सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः प्रदर्शिता। अथ सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन कारणत्वे मानाभावः। सुखदुःखद्वेषभावनाधर्माधर्मान् प्रति यथाक्रमं धर्मानिष्टसाधनत्वादिज्ञानानुभवविहितनिषिद्धकर्मणां समवायसम्बन्धेन निमित्तकारणत्वावश्यकतया ऽतिप्रसङ्गाभावाद् भावकार्याणां समवायिकारणकत्वनियमस्य तु द्रव्यत्वेन तत्तद्व्यक्तिसमवेतं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन वा समवायिकारणत्वमादायैवोपपन्नत्वादिति चे,दत्र प्राञ्चः। कार्यमात्रवृत्तिजातेः समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्। न च तावता सुखत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति सत्वेन द्रव्यत्वेन वा कारणत्वमस्तु अदृष्टादेर्निमित्तकारणत्वादेवातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यं, व्याप्यलघुभूतधर्मे कारणतावच्छेदके सम्भवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादित्याहुः। वस्तुतस्तु मनसि ज्ञानोत्पत्तिवारणाय ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्या-

---

ति। स्वरूपतः स्वांशे किंचिद्धर्माप्रकारकेत्यर्थः। सकलात्मसाधारणम्। सकलात्मविशेष्यम्। अनुगतप्रत्यक्षम्। सकलात्मगतैकात्मत्वप्रकारकप्रत्यक्षम्। प्रकारकत्वस्य समासलुप्तषष्ठ्यर्थकत्वात्। जातिरूपमिति। तथा चात्मत्वस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षत्वेपि तद्गतजातित्वं न प्रत्यक्षसिद्धमिति भावः। ननु सुखादीनामात्मभिन्ने उत्पादो निमित्तकारणाभावादेव न सम्भवति किमर्थमात्मनस्तत्र समवायिकारणतेत्याशङ्कते। अथेति। कार्यतावच्छेदकनियमादित्यस्य समवायिकारणेत्यादिस्तेन निमित्तकारणजन्यतावच्छेदकत्वेनापि सुखत्वस्य समवायिकारणजन्यतानवच्छेदकत्वेपि नोक्तनियमस्य भङ्गरूपानुपपत्तिः। अन्याय्यत्वादिति। अनेकव्यक्तिषु कारणताकल्पने गौरवादिति भावः। नन्वत्र कारणता न फलोपधायकतारूपा तस्या द्रव्यत्वेन कारणतावादिनापि आत्मन्येव स्वीकारात् किं तु स्वरूपयोग्यतारूपैव सा च कारणतावच्छेदकरूपैवेति नवद्रव्येषु द्रव्यस्य क्लृप्तत्वान्न तत्कल्पनागौरवमित्यस्वरसादाह। वस्तुतस्त्विति। आवश्यकमितीति। तथा च सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया तदसिद्धावपि ज्ञानसमवायिकारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिरिति भावः। ज्ञानं प्रत्यात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेन घटादौ तदभावान्मनस्येव व्यभिचारः प्रदर्शितः एवमिच्छादिकं प्रति ज्ञानादेः कारणत्वेन तदभावादेव

णतावच्छेदकतया सिध्यति।ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव,अदृष्टादिरूपकारणाभावात्तु न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः, नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् ।

त्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति । ननु तथाप्यात्मत्वजातेर्भगवदात्मसाधारण्ये मानाभाव इत्यत आह । ईश्वरइति । "आत्मा वारे द्रष्टव्य" इत्यादिश्रुतावात्मपदव्यवहारादिति भावः । ननु तर्हीश्वरे सुखाद्युत्पत्तिः कुतो न भवतीत्यत अह । अदृष्टादीति । आदिना शरीरपरिग्रहः । ननु तथापि नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भाव इति नियमेनेश्वरस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानापत्तिरित्यत आह । नित्यस्येति । अप्रयोजकत्वादिति । जलपरमाणौ स्नेहानुत्पत्त्या तादृशनियमे मानाभावादिति भावः । नन्वीश्वरे ऽदृष्टं कुतो नोत्पद्यतइति चेन्न । मिथ्याज्ञानरूपकारणाभावात् मिथ्याज्ञान-

---

मनसि तदापादनासम्भवेन ज्ञानमात्रानुसरणं इत्थं च कार्यवृत्तिजातेस्तदवच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तिवारणाय किंचित्कारणजन्यतावच्छेदकत्वनियम एवाङ्गीक्रियते न तु समवायिकारणजन्यतावच्छेदकत्वानियमोपि तदनभ्युपगमे क्षतिविरहादित्यात्मत्वं न पूर्वोक्तयुक्त्या सिद्ध्यतीति पूर्वपक्षोपि निरवकाश इति भावः। सुखाद्युत्पत्तिरित्यत्र, आदिना ज्ञानपरिग्रहः । अत एव तदापत्तिवारकशरीरस्यादिपदेन ग्रहणं सार्थकं ज्ञानं प्रति शरीरस्य सावच्छिन्नभोगजनकादृष्टवत्वसम्बन्धेन हेतुता तदभावादेव मुक्तस्य न ज्ञानोत्पत्तिरिति भावः । अदृष्टशब्दस्यात्र धर्मोर्थः सुखं प्रति तस्यैव कारणत्वादिति ध्येयम् । कुतो नोत्पद्यतइतीति । अथेश्वरस्य शरीराभावेन तदीयशुभाशुभकर्माभावादियमापत्तिरयुक्ता नह्यस्मदादिशुभादिकर्मणा ईश्वरे ऽदृष्टोत्पत्तिरापादयितुं शक्या चैत्रक्रियया मैत्रात्मन्यदृष्टोत्पत्तिवारणाय क्रियाया अवच्छेदकतासम्बन्धेन स्वकारणीभूता या कृतिस्तद्वत्वसम्बन्धेनैवादृष्टकारणतायाः स्वीकरणीयत्वादीश्वरकृतेरस्मदादिशरीरानवच्छिन्नतया अवच्छेदकतासम्बन्धेन अहेतुत्वात् । न च स्वजनककृतिमत्वसम्बन्धेनैव कर्मणो दृष्टहेतुत्वमस्तु चैत्रक्रियायां मैत्रीयकृतेरजनकत्वान्न पूर्वोक्तापत्तिरेवं च कार्यमात्रएवेश्वरकृतेः कारणत्वेन ईश्वरे अदृष्टापत्तिः सम्भवत्येवेति वाच्यम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतायाः कृतिमात्रे सत्वात् तद्भिन्नायां विशेषकारणतायामीश्वरकृतौ मा-

परे त्वीश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् । न च दश-
मद्रव्यत्वापत्तिः । ज्ञानवत्त्वेन विभजनादिति वदन्ति । इ-
न्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पा-

स्याहेतुत्वे च मुक्तात्मन्यप्यदृष्टोत्पत्तिप्रसङ्गः । वेदस्थात्मपदादेर्ज्ञानादि-
मति लक्षणापत्तिरित्यस्वरस आहुरित्यनेन सूचितः । इन्द्रियाद्यधिष्ठातेति
मूलमात्मनि प्रमाणपरतया व्याचष्टे । इन्द्रियाणामिति । आदिपदसङ्ग्राह्य-
माह । शरीरस्येति । परम्परया जनकतासम्बन्धेनावच्छेदकतासम्बन्धेन वा
चैतन्यं ज्ञानवत्त्वम् । एतेनात्मनि प्रमाणं दर्शितम् । अचेतनं चेतनाधिष्ठितं

नाभावादिति चेन्न । जीवादृष्टवशेन ईश्वरपरिगृहीतरामकृष्णादिशरीरचेष्टाया ई-
श्वरकृतिजन्यत्वमावश्यकं अस्मदीयचेष्टातो विलक्षणत्वात् । न च तदीयमुखप्रसाद-
मालिन्याभ्यां सुखदुःखयोरनुमानाद्भोगस्यापीश्वरे प्रसङ्ग इति वाच्यम् । ईश्वरशरीरे
अहं स्यामित्युपासनया कस्य चित् शरीरमित्युपगमात् परन्तु जीवासाध्यचेष्टोपपत्त-
ये भूतावेशन्यायेन तच्छरीरे अवच्छेदकतयेश्वरकृतिकल्पनादिति नानुपपत्तिलेशो-
पीत्यवधेयम् । मुक्तात्मन्यपीति । जीवन्मुक्तात्मन्यपीत्यर्थः । परममुक्तस्य शरीराभा-
वेन कर्मण एवाभावात्, मिथ्याज्ञानपदमपि शरीरे आत्मज्ञानजन्यवासनापरम् । अन्य-
था तादृशज्ञानविरहदशायां अदृष्टानुत्पादप्रसङ्गात् । जीवन्मुक्तस्य आत्मसाक्षात्का-
रेण तादृशवासनानाशेपि प्रारब्धबलात्तत्कार्यस्य शरीरस्य नाश इति बोध्यम् । मू-
ले इन्द्रियाणामधिष्ठातेति । अधिष्ठातृशब्दस्य तन्निष्ठक्रियाजनकार्थकत्वे प्रकृत्या-
द्यनुमेयोयमित्यनेन गतार्थता स्यात् तन्निष्ठव्यापारजनकज्ञानजनकइत्यर्थकत्वे-
च गौरवमतस्तन्निष्ठज्ञानवत्वसम्पादकतार्थकता इन्द्रियाणामित्यादिना मूले
दर्शितेति । अवच्छेदकतेति । यद्यप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तदीयज्ञानं प्रति ता-
दात्म्यसम्बन्धेन तदीयशरीरस्य हेतुताया आवश्यकतया ऽवच्छेदकत्वोपादाने प्र-
योजनाभावस्तथापि खण्डशरीरसमकालोत्पन्नज्ञानव्यक्तोर्द्वितीयक्षणोत्पन्नखण्डशरीरस्य
पूर्वमसत्वेनाकारणतया व्यभिचारेणोक्तकार्यकारणाभावसम्भवः परंतु तत्समवे-
तगुणानां तदीयशरीरेणैवावच्छेद्यावच्छेदकभावनियमोपगमादेव घटादीनां
न ज्ञानावच्छेदकत्वमिति भावः । तथा चोत्तरत्र मूलोक्तं ज्ञानोपधानं उक्तान्यत-
रसम्बन्धेन ज्ञातवत्वमेवेति पर्यवसितम् । एतेनेति । इन्द्रियाणि शरीरं च ज्ञात्राधिष्ठि-
तं अचेतनत्वे सति उक्तान्यतरसम्बन्धेन ज्ञानवत्वाद्वास्यादिवदित्यनुमानमात्म-

दकः। यद्यप्यात्मन्यहं जानेऽहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यतइत्यतः प्रमाणं दर्शयति। करणमिति। कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम्। एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नो-

---

कार्यं करोतीति व्याप्तेः। अहं सुखीत्यादिनाहं जानाम्यहं करोमीत्यादिपरिग्रहः। न चात्मा तावन्न प्रत्यक्ष इति सूत्रे भाष्यविरोध इति वाच्यं, आत्मतत्त्वविवेकपरात्माभिप्रायेण भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वात्। विप्रतिपन्नं प्रतीति। अहमिति प्रतीतेः शरीराद्यतिरिक्तविषयकत्वे विप्रतिपन्नं प्रतीत्यर्थः। नैयायिकमते यथा मुक्तात्मनां ज्ञानाभावेन न ज्ञानाधिकरण-

---

नि प्रमाणं दर्शितमित्यर्थः। अधिष्ठितत्वं सहकृतत्वं तत्र स्वभिन्नत्वे सति स्वजन्यकार्योपधायकत्वं स्वस्मिन् स्वसहकृतस्याप्रतीतेः स्वभिन्नत्वनिवेशस्तथा चोक्तानुमानेनेन्द्रियादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः ज्ञानोपधायके आत्मनि व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यन्तम्। न चेश्वरमादाय साध्यसत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्। सहकारिताघटकजन्यतायाः कार्यत्वानवच्छिन्नाया एव प्रकृते निवेशितत्वादीश्वरजन्यत्वस्य ज्ञाने ऽसम्भवाच्च तदीयकृतेरेव कार्यमात्रे कारणत्वादिति ध्येयम्। यद्यपि शरीरस्य ज्ञानाकारणत्वेन तत्र चेतनसहकृतत्वं दुर्घटं तथापि चेतनाधिष्ठितत्वं उक्तान्यतरसम्बन्धेन चेतनप्रयोज्यतत्तत्क्रियात्वमेव, प्रयोज्यत्वं च जन्यतज्जन्यसाधारणं, तेन चिदां प्रति चेतनस्याकारणत्वेपि तत्कारणवृत्तिकारणत्वेन दृष्टान्तस्य न साध्यवैकल्यमिति विभावनीयम्। अचेतनमिति। यद्यपि करणं हि सकर्तृकमिति व्याप्तिः प्रदर्शिता यद्यत्करणं तत्तद् फलोपहितकारणं तत्सकर्तृकं तदुपधाने तत्कर्तृसहकृतमिति तदर्थात् व्यापारवत्कारणस्य करणत्वे चक्षुःसंयोगेन जानातीति प्रयोगानुपपत्त्या फलोपहितकारणत्वस्यैव तत्वात्सहकृतत्वं पूर्वनिरुक्तमेव। एतादृशसामान्यमुखव्याप्तिरेवोत्तरत्र मूले वास्यादीनामित्यादिना दर्शयिष्यते तथापि आत्मनि उक्तनियमस्य व्यभिचारः स्वभिन्नतज्ज्ञानकर्तुरप्रसिद्धेः। हेतोर्दृष्टान्तपक्षसाधारण्यानुरोधेन उक्तनियमस्याश्रयत्वानुकूलकृतिम-

पपद्यतइत्यतिरिक्तः कर्त्ता कल्प्यते । ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत आह । शरीरस्येति । ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मनां त्वन्मतइव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः, प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न । शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्तेः । शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् । न च पूर्व्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार

स्वरूपं चैतन्यं तथा ममापि मते मृतशरीरस्य न चैतन्यमिति शरीरमेवात्मेति वादी चार्व्वाकः शङ्कते । ननु चैतन्यमिति । ज्ञानादिकं ज्ञानाद्यधिकरणत्वम् । तदभावे ज्ञानाद्यभावे । ननु तव मते मृतशरीरे चैतन्याभावः किंनिबन्धनः, मन्मते तु प्राणविशिष्टात्मनो विरह एव, तत्र प्रयोजक इत्यत आह । प्राणाभावेनेति । तथा च लाघवात् प्राणाभावश्चैतन्यविरहे प्रयोजक इति भावः । चार्वाकमतं परिहरति । नेति । स्मरणानुपपत्तेरिति । अनुभवाश्रयस्य बाल्यशरीरस्य तदानीमभावादिति भावः । ननु बाल्यशरीरं तदास्त्येवेत्यत आह । शरीराणामिति । संस्कार उत्पाद्य इति । तथा च

स्वतदन्यतररूपतत्तत्क्रियाकर्तृत्वघटितत्वाद्गौरवं चेत्यालोच्य तादृशव्याप्तेरेवायं परिष्कार आदृतः । यद्यदचेतनं यत्करोति यदुपधायकं भवति तत्तदुपधानं चेतनाधिष्ठितं भवतीति तदर्थः । चेतनाधिष्ठितत्वं पूर्वनिरुक्तमेवेत्युक्तानुमानेन चक्षुरादिभिन्नज्ञातृसिद्धिः चेतनाचेतनयोरेकत्रासिद्धिरिति भावः । उक्तानुमाने वास्यादिरेव दृष्टान्तः उत्तरत्र मूलग्रन्थानुसारादिति भावः । शरीरमेवात्मेति । तथा चोक्तहेतोरसिद्धिरिति भावः । ज्ञानाद्यधिकरणत्वमिति । कालिकादिना ज्ञानादेः काष्ठादावपि चेतनत्वापत्त्या समवायावच्छिन्नज्ञानाद्याधारत्वमेव चैतन्यमिति भावः । उत्पद्यतामितीति । ननु पूर्वपूर्वशरीरनिष्ठसंस्कारेणोत्तरोत्तरशरीरे संस्कारोत्पत्तावपि न स्मरणोपपत्तिः स्थविरशरीरे बालकशरीरगतानुभवस्य स्वजन्यसंस्कारवत्त्वसम्बन्धेन विरहादित्यत आह । तथाचेति । गौरवस्य अनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनरूपगौरवस्य । फलमुखत्वादिति । फलं विचारफलं शरीरस्यात्मत्वनिश्चयः

शरीरस्य न चैतन्यं
मृतेषु व्यभिचारतः।
तथात्वं चेदिन्द्रियाणा-
मुपघाते कथं स्मृतिः ॥ ४८ ॥

उत्पद्यतइति वाच्यम् । अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् । एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्तदानीमिष्टसाधनतास्मारकाभावात् । मन्मते जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः। न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्य्यतामिति वाच्यम् । उद्बोधकाभावत् । अत्र त्वनाय-

---

स्वमयोज्यसस्कारत्त्वसंम्बन्धेन बाल्यशरीरसमवेतानुभवस्य स्थविरशरीरे सत्वान्न स्मरणानुपपत्तिरिति भावः। गौरवस्य फलमुखत्वाद्दूषणान्तरमाह। एवमिति। न स्यादित्यत्र हेतुमाह। इष्टेति। तद्धेतुत्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वात् । तदानीं स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले। ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिस्तवापि समाने-त्याशङ्क्य स्वमते प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिं परिहरति।मन्मते त्विति। अन्यदपीति। इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थः।अत्र तु स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनत्वस्मरणे तु

तन्मुखत्वात्तदुत्तरकालीनगौरवज्ञानस्य पूर्वकालीननिश्चयप्रतिबन्धकत्वासम्भव इति भावः । इष्टसाधनत्वादन्यदपीत्यर्थइतीति । तथा च सर्वेषां जातिस्मरणत्वापत्तिरिति भावः। मूले अनायत्येत्यस्यागत्येत्यर्थः । अन्यथेष्टसाधनतानुभवाभावेनोद्बोधकभावेन स्मरणसम्भवेन च प्रवृत्यसम्भवेन बालः शुष्ककंठी म्रियतेति भावः । अप्रसङ्गादिति । तादात्म्येनाव्याप्तेरित्यर्थः । यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्वत्वाभावादिति भावः । नन्वव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमवश्यङ्कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयं तथा च स्वजन्यापूर्वसम्बन्धस्यैव प्रकृते तथात्वान्नाव्याप्तिरन्यथा व्या-

त्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते । इत्थं च संसारस्यानादितया ऽऽत्मनो ऽप्यनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासम्भवाद् नित्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् । ननु चक्षुरादीनां ज्ञानादौ करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावादत आह । तथात्वमिति । चैतन्यमित्यर्थः । उपघाते नाशे सति ।

आत्मनो नित्यत्वं साधयति । इत्थं चेति । स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनतास्मरणे च प्रागभावस्य नाशसम्भवादाह । भावस्येति । नाशासम्भवादिति । नाशं प्रति जन्यभावत्वेन हेतुत्वादात्मनो ऽनादित्वेन जन्यभावत्वरूपहेतोरभावेन नाशासम्भवादित्यर्थः । इति चार्वाकमतखण्डनम् । ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्त्विति करणत्वं च व्यापारवत्त्वे सति कारणत्वं भवति हि चक्षुरादौ चक्षुःसंयोगादिरूपव्यापारवति चाक्षुषज्ञानाव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वम् न तु फलोपहितत्वम् । राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यादौ यागादिनिष्ठकारणत्वादावप्रसङ्गात् करणत्वकारणत्वयोरविशेषप्रसङ्गाच्च । कर्तृत्वं च यद्यपि क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं न सम्भवत्यचेतने चक्षुरादौ तथापि पूर्वपक्षिणातिरिक्तस्यात्मनः कृत्यादीनामात्मसमवेतत्वस्य चानङ्गीकरणात् कृत्याश्रयत्वमपि चक्षुरादीनामस्त्वित्यर्थः । नन्वेकस्यैव करणत्वे कर्तृत्वे कर्तृकरणादिभेदव्यवहारोऽनुपपन्न इत्यत आह । विरोधइति । विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वे, तथा च कर्तृकरणत्वादि-

---

पारवत्त्वोपादानेपि विशेष्यदलासत्त्वेन यागस्याकारणत्वापत्तेरित्यतो दूषणांतरमाह । कारणत्वेति । इदं चाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमेव कारणत्वमित्यभिप्रायेण । वस्तुतोरण्यस्थदण्डादौ कारणताव्यवहारानुरोधेन नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मत्वस्यैव कारणतारूपत्वेन न तयोर्भेदानुपपत्तिगन्धोपि, व्यवहारवैलक्षण्यं तच्च परस्परविरोधे एव न त्वानुपूर्वीभेदोत्र भेदशब्दार्थः, एकार्थकयोरपि घटकुम्भशब्दयोस्तथा दर्शनादसङ्गत्यापत्तेः । नन्वेवं कर्तृकरणपदयोः पर्यायतापत्तिरेकार्थकत्वात् । न चेष्टापत्तिः, कर्तृप्रयोगस्थले करणशब्दाप्रयोगादित्यत आह । तथा चेति । भेदोपपत्तिर्वैलक्षण्योपपत्तिः, तदपि विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेव । केवलान्वयि-

अर्थाच्चक्षुरादीनामेव । कथं स्मृतिः। पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् । अनुभवितुरभावात् ।

लक्षणोपाधेर्भेदात्कर्तृकरणादिव्यवहारभेदोपपत्तिरित्याशयः । नचैतन्यमित्यत्र विशेष्यतयोपस्थितस्याभावस्य तच्छब्देन परामर्शसम्भवाद् व्याचष्टे । तथात्वं चैतन्यमिति । उपघातपदस्य लोके ऽवयवनाशएव प्रयोगस्तदाह । नाश इति । मूले उपघाते कथं स्मृतिरित्युक्तम्, तत्रोपघातः केषामित्याकाङ्क्षायाः सत्वादाह । अर्थादिति । तथा चैकमेवेन्द्रियाणामिति पदमाकाङ्क्षावशादुभयत्र सम्बध्यतइत्याशयः। कथं स्मृतिरिति । मूलेचेंद्रियाणां चैतन्यपक्षे चक्षुरभावे स्मृत्यभाव आपादितस्तत्र हेतोरनुक्तेः स्वयं हेतु पूरयन्नर्थमाह । पूर्वचक्षुषेति । नन्विन्द्रियान्तरेणैव स्मृतिर्भविष्यतीत्यत आह। अन्येनानुभूतस्येति । अत हेतुमाह । अनुभवेति । यद्यपि व्यधिकरणयोः कार्यकारणभावविरहात्सामानाधिकरण्येनेत्युक्तिर्विफला तथापि यत्र विषयतासम्बन्धेन स्मृतिस्तत्र विषयतासम्बन्धेनानुभव इतीदृशविषयत्वघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभाव आवश्यकः आत्मनिष्ठसामानाधिकरण्यघटितकार्यकारणभावेन घटाद्यनुभवोत्तरं पटादौ विषयतासम्बन्धेन स्मृत्यापत्तेरवारणादिति । चक्षुःकर्तृकानुभवस्य घटे सत्वादिन्द्रियान्तरकर्तृकं स्मरणं तत्र नानुपपन्नमित्याशङ्कानिराकरणाय तथोक्तिः, समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येति तदर्थः। चैत्रस्य घटानुभवकाले मैत्रस्य घटस्मरणवारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वानिवेशे पुरुषभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवात् समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोर्हे-

---

ति । अवयविरहितावयवेत्यर्थः अवयवनाशेप्यवयविनो नाशस्यावश्यकत्वात्केवलेत्युक्तम्। नन्ववयविनाशव्यवच्छेदाय तदुक्तिः, एवकारेणैव तत्सिद्धिः ।उभयत्रेति। इन्द्रियाणामित्यस्य तथात्वे नाश इत्युभयोरित्यर्थः । घटाद्यनुभवोत्तरं पटादाविति । न च घटविषयकस्मरणं प्रति घटविषयकानुभवत्वेन कारणत्वे नैष दोष इति वाच्यम् । तथासति विषयभेदेनानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः । तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादिति । अनुभवस्मरणयोः कार्यकारणभावस्वीकारादित्यर्थः । तथा च विषयतयैकसमवायेन चैकः कार्यकारणभाव इति भावः । एतच्चाग्र-

मनोऽपि न तथा ज्ञाना-
द्यनध्यक्षं तदा भवेत्।

अन्यदृष्टस्यान्येन स्मरणासम्भवात्। अनुभवस्मरणयोःसामानाधिकरण्येन कार्य्यकारणभावादिति भावः। ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यादत आह। मनोऽपीति। न तथा, न चेतनम्। ज्ञानादीति। मनसो

तुहेमज्ञावस्वीकारादिति भाव इति ध्येयम्। इतीन्द्रियवादिमतखण्डनम्। इन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे यो दोषः सोत्र कल्पे नास्तीति सूचयितुमाह। नित्यस्येति। ननु तथेत्यत्र मूले तच्छब्देन पूर्वोपस्थितचैन्यस्यैव परामर्शः स्यात्तथा चासङ्गतिरत आह। न चेतनमिति। अनध्यक्षं तदा भवेदिति मूलेन मनसश्चैतन्ये ज्ञानादेरप्रत्यक्षत्वमुक्तम्, तत्र हेतुं प्रदर्शयन्नाह। मनस इति। तत्प्रत्यक्षेति। ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु मनसोऽणुत्वमेवासिद्धमत आह। यथा चेति। अग्रे वक्ष्यतइति। "अयौगपद्या-

---

ततः। उक्तरीत्या कार्यकारणभावद्वयानङ्गीकारेपि घटघटत्वसमवायाविषयकानिर्विकल्पकादपि घटत्वकारकस्मरणापत्तेः। न च प्रकारत्वविशेष्यत्वसांर्गिकविषयताभिः कार्यकारणभावत्रयोपगमान्नैष दोषो निर्विकल्पकस्य तादृशविषयतानभ्युपगमादिति वाच्यम्। एवमपि घटत्वपटत्वाभ्यां पटघटविषयकानुभवाद् घटत्वप्रकारकपटविशेष्यकघटत्वप्रकारकपटविशेष्यकस्मरणापत्तेः। कालिकेन घटत्वप्रकारकसमवायेन घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकानुभवात्समवायेन घटत्वप्रकारकस्य कालिकेन पटत्वप्रकारकस्य घटविशेष्यकस्मरणापत्तेरशक्यपरिहारत्वात्। अनायत्या घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकानुभवस्समवायेन घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गकघटविशेष्यकस्मरणं प्रति समवायेन कारणमिति रीत्या विषयभेदेनानन्तकार्यकारणभावस्यैव कल्पनीयत्वात्। परंतु कालिकविशेषणताप्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्या स्मरणानुभवयोः कार्यकारणभावाभ्युपगमे एकेन्द्रियेणानुभूतस्य इन्द्रियान्तरेणापि स्मरणोपपत्तेः समवायघटितसामानाधिकरण्यार्थकस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यास-

ऽणुत्वात् प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः। यथा मनसो ऽणुत्वं तथाग्रे वक्ष्यते। नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा, तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम्। ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः। तस्यापि भावत्वा-

---

ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यतइति" ग्रन्थेन साधयिष्यतइत्यर्थः। विज्ञानवादी शङ्कते। नन्विति। विज्ञानमेवेति। आत्मनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादात्मेत्युक्तं वस्तुमात्रस्यैव तन्मते विज्ञानरूपत्वाँदिति बोध्यम्। अत्र विज्ञानत्वं प्रमेयत्वस्य सत्वस्य व्यापकं न वेति विप्रतिपत्तिः तत्र विधिकोटिर्योगाचारस्य निषेधकोटिर्नैयायिकस्येति बोध्यम्। द्विविधं विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानं चेति, तत्रायं घट इत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानं अहं जानामीत्यालयविज्ञानं तदेवात्मा। तस्य विज्ञानस्य। ननु सुषुप्तावात्मा न सिद्ध्येत् पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य क्षणिकत्वेन नाशाद्विज्ञानान्तरस्य च तदानीमुत्पाद-

---

त्वेत्यस्य मूलेभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः। असङ्गतिः स्यादिति। मनसो ज्ञानरूपत्वासम्भवादिति भावः। साधयिष्यतइत्यर्थ इति। यद्यपि मानसान्यप्रत्यक्षं प्रत्येव महत्वस्य कारणत्वोपगमे नैष दोषः। अत एव माध्वादिमते जीवानामणुत्वमेव अङ्गीकृतं तथापि मानसान्यत्वप्रत्यक्षत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्त्या गौरवापत्तेर्न तथोपगमसम्भवः। न च सिद्धान्तिमते अनन्तजीवानां कल्पनीयतया कारणताद्वयकल्पने गौरवमिति वाच्यम्। अनेकजीवकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वादिति भावः। विज्ञानात्मकवादिविचारे तदङ्गविप्रतिपत्तिं दर्शयति। अत्रेति। सत्वस्य वेति। सामान्यादीनां तन्मते अलीकत्वादिति भावः। सत्वमत्र कालसम्बन्धित्वमेव वा ग्राह्यम्। अहंजानामीति। अहमित्याकारकज्ञानमित्यर्थः। तेन सुषुप्तिकाले उत्तरत्र वक्ष्यमाणालयविज्ञानधारानुवृत्तेर्न विरोधः अन्यथा तत्काले प्रवृत्तिज्ञानविरहेण जानामीत्याकारकज्ञाने च घटः पट इत्यादिप्रवृत्तिज्ञानस्यैव विषयत्वेन आलयविज्ञानानुवृत्तेस्तदानीमसम्भवापत्तेः अहमित्याकारकज्ञाने च स्वयमेव विषयः घट इत्यादिज्ञानस्य तद्गोचरप्रवृत्तिसाधनत्वात्प्रवृत्तिज्ञानमिति बोध्यम्। उत्पादकाभावादिति। पुरीतद्भिन्नदेशावच्छिन्नमनस्संयोगरूपकारणाभावादि-

देव क्षणिकत्वम्, पूर्व्वपूर्व्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरे विज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तावप्यालयविज्ञानधारा निराबाधैव, मृगमदवासनावासितवसन इव पूर्व्वपूर्व्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न । तस्य जगद्विषयकत्वे सर्व्वज्ञत्वापत्तेः । यत्किञ्चिद्विषयकत्वे विनिगमनाभावात् सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गाच्च । तदानीं निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्त्ततइति चेन्न । तस्याः स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् । अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यम् । घटादेरनुभूयमानस्यापल-

---

कभावादत आह । पूर्व्वपूर्व्वेति । ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वेन तदाश्रितसंस्कारस्यापि क्षणिकत्वात् कालान्तरे स्मरणं न स्यादित्याशङ्कां परिहरति । मृगमदेति । विज्ञानस्य जगद्विषयत्वं किञ्चिद्विषयकत्वं वाभिप्रेतमिति विकल्प्याद्ये दूषणमाह । तस्येति । विज्ञानस्य । द्वितीये त्वाह । यत्किञ्चिदिति । आत्मस्वरूपविज्ञानस्य सविषयत्वे दूषणमाह । सुषुप्ताविति । शङ्कते । तदानीमिति । निराकारा निर्विषया । चित्सन्ततिः विज्ञानसन्ततिः । प्रकाशत्वं ज्ञानत्वं ज्ञानत्वस्य विषयिताव्याप्यत्वादिति भावः । अन्यथा प्रमाणाभावेऽपि तत्र ज्ञानत्वस्वीकारे आकारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वं अनतिरिक्तत्वं वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह । तर्हि समायातमिति । द्वितीये त्वाह । समूहालम्बन-

---

त्यर्थः । मूले सुषुप्ताविति । तदानींतनालयविज्ञानस्य स्वमात्रविषयकत्वोपगमेऽपि तस्यैव तदानीं भानप्रसङ्ग इति भावः । प्रमाणाभावेपीति । विषयितात्मकज्ञानव्यापकाभावेपीत्यर्थः । तदभिन्नेति । नीलरूपाकारात्मकाविज्ञानाभिन्नस्य पीताकारस्य नीलाभिन्नत्वनियमादिति भावः । एकत्र समावेश इति । एकाधिकरणवृत्तित्वेनावधारणे तेनैकाधिकरणवृत्तीनामपि तथात्वेनाप्रतीतिदशायां भ्रमात्मकविरोधावधारणेऽपि नासङ्गतिः । उपादानेति । अत्रोपादानत्वं न समवायिकारणत्वं विभिन्नकालीनयोः क्षणिकज्ञानव्यक्त्योरेकव्यक्तिं प्रति अपरव्यक्ति-

पितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवायं विज्ञानस्येति चेत् । किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात्, स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् । अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म्म इति चेन्न । नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् । इतरथा विरोधस्यैव दुरुपपन्नत्वात् । न वा वासनासंक्रमः संभवति । मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात् । न चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यम् । वासनायाः संक्रमासंभ-

---

मिति नीलपीते इति समुहालम्बनइत्यर्थः । स्यादिति । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमादिति भावः । एतदेवोपपादयति । स्वरूपता विज्ञानस्येति । विज्ञानस्वरूपस्येत्यर्थः । अविशेषात् एकत्वात् । ननु नीलाकारः पीताकारश्चाभिन्न एव भेदप्रतीतिस्तु तद्धर्मयोर्नीलत्वपीतत्वयोर्भेदान्न च तयोरपि विज्ञानस्वरूपत्वादभेदः नीलत्वादेरपारमार्थिकस्य पारमार्थिकविज्ञानेनाभेदासम्भवादित्यभिप्रायवान् शङ्कते । अपोहरूप इति । अनीलव्यावृत्तिरूप इत्यर्थः । इतरथा विरुद्धनीलत्वादीनामेकत्र समावेशे । ननु समूहालम्बने न नीलाकारो नत्रापीताकारोऽभ्युपेयते परन्तु चित्राकार एवेति नोक्तदोष इति वासनासंक्रमं मुख्यतया दूषयति । नवेति । मातृपुत्रयोरिति । मात्रानुभूतस्यगर्भस्थेन तनयेन स्मरणप्रसङ्गादिति भावः । उपादानेनाभूतमुपादेयेन

रुक्तसमवायिकारणत्वासम्भवात् । नापि तन्मते स्वकारणत्वे सति स्वोत्पत्तिकाल्योत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वमुपादानत्वं तन्मते वस्तुमात्रस्यैव क्षणिकत्वेन मातुरपि पुत्रोपादानतापत्तेः । अत एव न स्वाभिन्नासमवेतत्वे सति स्वकारणत्वमुपादानत्वं उत्तरोत्तरघटादिव्यक्तिं प्रति पूर्वपूर्वघटादिव्यक्तीनामुपादानत्वानुपपत्तेस्तन्मते तत्राप्युपादानोपादेयभावाभ्युपगमेनेष्टापत्त्यसम्भवात् । परं तु अनहंकृतं कारणमुपादानं उत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैव तत्कारणत्वाङ्गीकारात् भवत्युत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तेरुपादानत्वं माता च पुत्रं प्रति नासहकृतं कारणं शुक्रशोणिता-

वात् । उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न । तदुत्पादकाभावात् । चितामेवोत्पादकत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञाने ऽतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न । माना-

---

स्मर्यते इत्यपि निरस्यति । नचेति । उत्तरस्मिन्निति । तदुत्पादकेति । वासनोत्पादकेत्यर्थः ।चितामेवेति।ज्ञानानामेव संस्कारोत्पादकत्वे तेषामानन्त्यात् संस्कारानन्त्यापत्तिरित्यर्थः।शङ्कते।क्षणिकेति। अतिशयविशेषः शक्तिविशेषउत्तरोत्तरविज्ञानानुकूलतयेति शेषः । गौरवादिति।स एवायमित्यापामरप्रत्यभिज्ञानात् क्षणिकानन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु क्षेत्रस्थबीजादङ्कुरोत्पत्तिर्न कुसूलस्थबीजादतोऽङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रति कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमङ्गीक्रियते कुर्वद्रूपत्वं चाङ्कुरजनकतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः स च फलोपधायकक्षणिकसमर्थबीजमात्रवृत्तिर्बीजत्वव्याप्यः

देरपि पुत्रकारणत्वादिति ध्येयम् । शक्तिविशेष इति । अयं भावः । ज्ञानव्यक्तीनां संस्कारज्ञानजनकत्वे प्रतिज्ञानं भिन्नसंस्कारव्यक्तिकल्पनागौरवेपि यादृशज्ञानव्यक्त्यन्तरं स्मरणमनुभवसिद्धं तज्ज्ञाननिष्ठसंस्कारानुकूला काचिच्छक्तिः पूर्वज्ञानव्यक्तौ स्वीकरणीया न तु सर्वज्ञानव्यक्तावतिशयः कल्प्यते न संस्कारानंत्यक्षणिकेति तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वेपि यदा यत्स्मरणमनुभवसिद्धं तदा तज्ज्ञाने एवैकैव शक्तिः कल्पनीया नातो ऽनन्तशक्तिकल्पनागौरवमिति, यदि •प्रक्रिया तदा ज्ञानव्यक्तिभेदेन शक्तिर्भिन्नैवाङ्गीकरणीया पदार्थानां तन्मते क्षणिकत्वादिति समाधानसूचनाय पदार्थमात्रसाधारणक्षणिकत्वस्यापि शङ्कावनुवादः । अत एव ध्वंसप्रागभावावप्यवश्यकल्प्याविति द्योतनाय ध्वंसप्रागभावयोरुपादानमपि सङ्गच्छते । अनन्तेति तु अनन्तव्यक्तिकल्पनागौरवस्फुरणाय यदा यदा स्मरणमनुभूयते तदा तदा विभिन्नशक्तिव्यक्तिकल्पनस्यावश्यकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं तत्तदतिशयं प्रति पूर्वकालीनज्ञानव्यक्तीनां कारणताकल्पनेनापि गौरवं बोध्यम् । अत्र च प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेति न्यायेन नानाशक्तिकल्पनेपि न दोष इत्याशङ्कानिरासायैव सोयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्युक्तं अभेदस्यैवानुभवसिद्धतया नानाव्यक्तिकल्पनं न प्रामाणिकमिति तदभिप्रायः । वस्तुतस्तु पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वानुपगमे हेतुरेतत् । तथा च क्षणिकपदार्थोपगन्तॄणां

भावात् कल्पनागौरवाच्च । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यमपि प्रत्युक्तम् । गौरवादतिशये मानाभावाच्च । बीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनाच्च । अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा । अविनाशी वा अरे ऽयमात्मा स-

---

कल्प्यते एवमत्रापि कुर्वद्रूपत्वेनैव क्षणिकशरीरेषूत्तरोत्तरशरीरनिष्ठवासनोत्पादकत्वं वाच्यमत आह । बीजादाविति । उत्पत्तेः कस्माच्चिद्बीजादङ्कुरोत्पत्तिः कस्माच्चिन्नेति नियमोपपत्तेः । कुर्वद्रूपत्वाकल्पनादिति । कुसूलस्थबीजादिषु धरणिसलिलसंयोगादिरूपसहकार्यभावादेवाङ्कुरानुपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण जनकत्वं च न कल्प्यते । प्रमाणाभावादिति भावः । अत्र वदन्ति यत्सत् तत्क्षणिकमिति व्याप्त्या जगतः क्षणिकता तदनुरोधेन च कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण कार्यं प्रति हेतुत्वं चावश्यकम् । न च तादृशव्याप्तौ मानाभावः तादृशव्याप्त्यस्वीकारे कुसूलस्थबीजादंकुरोत्पत्तिवारणाय धरणिसलिलसंयोगादीनां सहकारित्वकल्पने गौरवात् तादृशव्याप्तिस्वीकारे तु कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वकल्पनात्कुसूलस्थबीजे कुर्वद्रूपत्वाभावादेवाङ्कुरानुपपत्तेर्न सहकारिता-

---

मते नानाव्यक्तिकल्पनागौरवमेव । हेतुत्वेनाभिमते तत्रैव प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्याशङ्कायामाह । स एवायमिति । तथा चाभेदस्यैव अनुभवसिद्धतया क विभिन्नव्यक्तीनां प्रामाणिकताचिन्तेति भावः । एतेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षरूपत्वेन शक्तीनामतीन्द्रियत्वेन तद्विषयकप्रत्यभिज्ञानं सम्भवतीति दूषणमपि प्रत्युक्तम् । स जातिविशेषइति । अंकुरोपधायकक्षणिकबीजव्यक्तिमात्रवृत्तिजातिरित्यर्थः । स चायमपोहरूपानुगतधर्ममात्रस्य तन्मते अलीकत्वादिति तादृशव्याप्त्यस्वीकार इति । तथा च जगद्यदि क्षणिकं न स्यात्तदा नानाकारणताकल्पनरूपगौरवापादकं स्यादिति तर्क एवोक्तव्याप्तौ प्रयोजक इति भावः । मन्मत इति । तथा च कुर्वद्रूपत्वेन सर्वेषां कारणत्वेपि कारणता एकैव त्वन्मते तु नानाकारणता कल्पनीयेति गौरवमिति भावः । ईदृशगौरवेति । कतिपयकारणताकल्पनगौरवेत्यर्थः । फलमुखत्वादिति । नानाकारणताकल्पनापेक्षया लाघवेन कुर्वद्रूपत्वेनैव कारणता सिद्धा एतदुपपत्तये नानाव्यक्तिकल्पने तादृशकल्पनायाः कारणतासिद्ध्युत्तरकालीनतया तादृशगौरवज्ञानस्य पूर्वतनानुमितिप्रतिबन्धकत्वासम्भवादि

कारणान्तराणामिति लाघवात्। न च क्षणिकत्वमतेपि बीजस्य धरणिसलिलसंयोगादेर्वा कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण सर्वेषां सहकारिणां कारणत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यं, मन्मते अङ्कुरं प्रति बीजानां धरणिसलिलसंयोगादिसहिकारिणां च कुर्वद्रूपत्वेनैव हेतुत्वकल्पनात्। कुर्वद्रूपत्वानङ्गीकारे तु बीजत्वधरणिसलिलसंयोगत्वादिनानाहेतुत्वकल्पने गौरवादिति। तदसत्। ईदृशगौरवापेक्षया क्षणिकानन्तपदार्थकल्पने ऽतिगौरवात्। न च लाघवात्कुर्वद्रूपत्वेन तेषामेकहेतुतासिद्धावीदृशं गौरवं न दोषाय फलमुखत्वादिति वाच्यं, फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात्। किं च जगतः क्षणिकत्वे स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः पूर्वकालीनघटाभेदस्यैतत्कालीनघटे ऽभावात्। न च तज्जातीयाभेद एव तादृशप्रतीतेर्विषयः तन्मते जातेरपि क्षणिकत्वेन पूर्वकालीनघटवृत्तिघटत्वस्यैतत्कालीनघटे ऽभावात्। एतेन जगतः क्षणिकत्वे नाशत्वावच्छिन्नं प्रति सत्वेनैकमेव हेतुत्वमिति लाघवमित्यपास्तम्। यदपि स्थिरपदार्थाङ्गीकारे एकस्मिन् पदार्थे सामर्थ्यमसामर्थ्यं च विरुद्धमतस्तद्भेद इति, तदपि न। एकस्मिन्नेव पदार्थे एककालावच्छेदेन सामर्थ्यतदभावयोरेव विरुद्धतया कालभेदेन तत्स्वीकारे बाधकाभात्। यत्तु पूर्वापरकालीनधर्मिणोरभेदे तद्धर्मयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्भेदो ऽनुपपन्नस्तन्मते धर्मधर्मिणोरभेदादिति। तन्न। घटत्वं न घट इत्यादिप्रतीतीनामप्रामाण्यापत्त्या धर्मधर्मिणोरभेदस्य वक्तुमशक्यत्वादि·

ति भावः। न च कारणतानिश्चयात्पूर्वमपि यत्सादित्यादिव्याप्त्या नानाव्यक्तिकल्पनमुपतिष्ठतएवेति वाच्यम्। तादृशव्याप्तेरप्रयोजकत्वाशङ्कानिरासाय उक्ततर्कापेक्षया तत्र चापाद्यव्यतिरेकनिश्चयसम्पादकस्यैकरूपेण तादृशानिश्चयस्यापेक्षणीयतया गौरवोपस्थितेः कारणतासिद्ध्युत्तरत्वानियमादिति भावः। दोषत्वादिति। उत्पन्नायामप्यनुमितौ उत्तरकालीनगौरवज्ञानेनाप्रामाण्यज्ञानोत्पत्त्या अप्रामाण्यज्ञानानास्कान्दितानुमित्या एककारणतासिद्ध्यसम्भवादिति भावः। यद्यपि तन्मते जातेरलीकतया सत्वाभावेन न क्षणिकत्वं नित्यपदार्थानां तैरनंगीकारात्। अनुगतधर्मानंगीकाराच्च कुर्वद्रूपत्वव्याप्यापोहरूपत्वात्। न च तर्हि सदसतोः सम्बन्धाभावेन तज्जातीयत्वं घटे नास्त्येवेति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरिति वाच्यम्। असतोपि तैर्भानांगीकारेण प्रत्यभिज्ञानसम्भवादिदमसङ्गतं तथापि असद्विषयकत्वेन प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वापत्तिरेतन्न दूषणं क्षणिकविज्ञाने। न

त्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्चेति चेन्न । तस्य सविषयत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् । निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्, सविषयत्वस्याप्यनुभवात् । अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति हि ब्रह्मपरं जीवेषु नो-

---

ति दिक् । इति क्षणिकवादिमतखण्डनम् । वेदान्ती शङ्कते । अस्तु तर्हीति । क्षणिकविज्ञानइति । आत्मनः क्षणिकविज्ञानस्वरूपत्वपक्षइत्यर्थः । आत्ममात्रस्य नित्यविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्यैवेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह । तस्येति । दर्शितत्वादिति । तस्य जगद्विषयकत्वइत्यादिग्रन्थेन दर्शितत्वादित्यर्थः । तथा च जीवस्य तथात्वासम्भवात् नात्ममात्रस्य नित्यज्ञानस्वरूपत्वमिति भावः । ननु जीवस्य न जगद्विषयकत्वं न वा नियतयत्किंचिद्विषयकत्वं ब्रूमः परन्तु यद्विषयकत्वं यत्र जीवे ऽनुभवसिद्धं तत्र तद्विषयकत्वमत आह । सविषयकत्वस्येति । ननु सत्यं ज्ञानमिति श्रुतिरेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वे प्रमाणमत आह । सत्यमिति । ननु जीवब्रह्मणोरैक्यान्नित्यविज्ञानरूपत्वं जीवस्य निराबाधमित्यतो जीवब्रह्मणोर्भेदं साधयति । ज्ञानाज्ञानेति । सुखित्वादीत्यादिना दुःखित्वपरिग्रहः । सुतरामिति । जीवात्मनां नानात्वसिद्धावीश्वरस्यैकस्यानेकजीवात्मकत्वासम्भवादेकत्वानेकत्वयोर्विरोधादिति भावः । ईश्वरभेदः, ईश्वरजीवात्मनोर्भेदः सिध्यतीत्यर्थः।अन्यथा, ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे।बन्धमोक्षेति।कश्चिद्बद्धःकश्चि-

---

चेष्टापत्तिस्तथासति अभेदावगाहितयैव प्रतीत्युपपत्तौ तज्जातीयत्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेः प्रमात्वोपपादनायैव तदनुसरणात्तदनुसरणेनाप्यप्रतीकारादिति विभावनीयम् । क्षणिकविज्ञानपक्षइत्यस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वपक्ष इत्यर्थकताभ्रमं निराकुरुते । आत्मन इति । उत्तरत्र दूषणद्वयस्य मूले वक्तव्यतया विकल्पदूषणद्वयं सङ्गमयति । आत्ममात्रस्येति । यत्किञ्चिद्विषयकत्वं वेति । नियतैकविषयकत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते अनुभवानुसारेण नियतकिञ्चिद्विषयकत्वस्यैव व्यवस्थापनीयतया असङ्गत्यापत्तेः । तद्विषयकत्वमिति । तथा चानुभवानुसारित्वात्कल्पनाया न विनिगमनाविरहावकाश इति भावः । सविषयत्वस्येतीति । नहि घटविषयकज्ञानवानित्येव अनुभवादिति मूलाशयः । अन्यथेति । नन्वेकस्मिन्नेव ब्रह्मणि जीवोपाधीनामनन्ततत्तदन्तःकरणावच्छेदेन विलक्षणसुखित्वदुःखित्व-

प्रयुज्यते। ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदोऽन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः। योऽपीश्वराभेदबोधको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन् स्तौति। अभेदभावनेनैव यतितव्यमिति वदन्ति। अत एव सर्व्वे एवात्मनि समर्पिता इति श्रूयते। मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायतइत्यपि न। भेदस्य नित्यत्वेन नाशायोगात्। भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येव। न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यम्। तत्र निर्द्धर्म्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदितिवद् द्वित्वाभावेऽपि द्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात्। मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत्। एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमप्युच्यताम्। प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्व्वजनसिद्धत्वात्। योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादक आगमः सोऽपि

न्मुक्त इति व्यवस्थानुपपन्ना स्यादित्यर्थः। चैत्रमैत्रात्मनोरीश्वररूपयोरैक्यादिति भावः। ननु कथं तर्हि तत्त्वमसीत्यादितच्छब्दप्रतिपाद्यब्रह्मणि युष्मच्छब्दप्रतिपाद्यजीवस्याभेदबोधको वेदः प्रमाणमित्यत आह। योपीति। मोक्षकाले जीवात्मनां ब्रह्मणा सहाभेद उत्पद्यतइति मतं निरस्यति। मोक्षेति। भेदस्यानित्यत्वमभ्युपेत्यापि मोक्षकाले जीवब्रह्मणोर्भेदं व्यवस्थापयति। भेदनाशेपीति। भेदसत्वे व्यक्तिद्वयं निर्विवादमेवेत्यापिना सूचि-

---

द्यनेकानुभवो न विरुध्यते, एकस्मिन्नेव गगने विभिन्नकर्णशष्कुल्यवच्छेदेन विरुद्ध शब्दतदभावयोरनुभवादित्याशङ्कायामुक्तं मूलेऽन्यथेति। तदर्थमाह। ईश्वरस्येति। संसारीति बद्ध इत्यस्य विवरणं मुक्त इति। निवृत्तसंसार इत्यर्थः। अनुपपत्तिः स्यादित्यत्र हेतुमाह। चैत्रमैत्रात्मनोरिति। बद्धमुक्तात्मनोरिति तदर्थः। ईश्वरस्वरूपयोरिदं चैक्यहेतुत्वेनोक्तम्। अथ तत्तदन्तःकरणावच्छि-

निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति, संपदाधिक्ये पुरोहितो ऽयं राजा संवृत्त इतिवत्। अत एव "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती" ति श्रूयते। ईश्वरोऽपि न ज्ञानसुखात्मा किंतु ज्ञानाद्याश्रयः। "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः, "यः सर्व्वज्ञ" इत्याद्यनुरोधात्। आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः, अर्शआदि-

---

तम्। तत्र वेदान्तिनः। निर्धर्मकइति। इदं च सत्यत्वाभावेपीत्यत्र हेतुतयोक्तम्। ननु निर्धर्मकत्वं स्वभिन्नधर्मशून्यत्वं मिथ्यात्वाभावरूपसत्वस्य ब्रह्मरूपत्वादभावस्याधिकरणात्मकत्वान्नानुपपन्नमित्यभिप्रायेण शङ्कते। मिथ्यात्वाभावइति। ननु कथमेकत्वाधिकरणे तदभावरूपाद्वित्वमत आह। प्रत्येकमिति। ननु "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतेर्मोक्षदशायामभेद उत्पद्यतइत्यर्थिकायाः का गतिरत आह। योपीति। अत एव " ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतेः साम्यप्रतिपादकत्वादेव। निरञ्जनः निर्दुःखः। द्वितीये दोषमाह। ईश्वरोपीति। विज्ञानपदेन नित्यमित्यादिश्रुत्यन्तर्गतविज्ञानपदेन अधिकरणल्युडन्तेन विज्ञानाश्रयत्वबोधनादिति भावः। आन-

---

न्नचैतन्यस्य एकत्वेपि तदन्तः करणस्य नाशे तदन्तः करणावच्छिन्नचैतन्यस्य मुक्तत्वव्यवहारः यदंतःकरणस्य न नाशः तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये बद्धत्वव्यवहार इति बद्धमुक्तव्यवस्थाया नानुपपत्तिरिति चेत् एवमपि मोक्षार्थं प्रयत्नानुष्ठानवैफल्यापत्तिवारणादेतदन्तःकरणनाशेंपि अन्तःकरणान्तरावच्छिन्ने स्वात्मनि दुःखोत्पत्तेरावश्यकतया प्रवृत्तिफलस्य निर्दुःखित्वस्यासम्भवादिति भावः। यदि चान्तःकरणस्यैव सुखदुःखादिर्न चैतन्यस्य कदापीत्युच्यते तदा विमुक्तयर्थं प्रयत्नो व्यर्थ एव, स्वस्य नित्यमुक्तत्वात्। यदि च भ्रान्तिनिवृत्यर्थं तदप्युच्यते तदाप्यन्तःकरणान्तरावच्छिन्ने स्वस्मिन्नेवं भ्रान्तेरावश्यकत्वेन प्रयत्नस्य निष्फलत्वापत्तेरावश्यकत्वादिति भावः। यथाश्रुते भेदनाशाभ्युपगमे न पुनर्भेदोत्पादस्य मूलानुक्तत्वेन च भेदव्यवस्थापनस्यासङ्गत्यापत्तेरिति ध्येमम्। न च भेदनाशे प्रतिबन्धकाभावेन तादात्म्यमप्युत्पद्यतामिति वाच्यम्। अभेदभावनामात्रेण

त्वान्मत्वर्थीयाच्प्रत्ययात्। अन्यथा पुल्लिङ्गत्वापत्तिः। आनन्दोऽपि दुःखाभाव उपचर्य्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवद् दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्ययात्। अस्तु वा तस्मिन्नानन्दो न त्वसावानन्दोऽसुखमिति श्रुतेः। न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न। क्लिष्टकल्पनापत्तेः,प्र-

---

न्दवदित्यर्थ इति। मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तेनानन्दशब्देनानन्दवतो बोधनात् अन्यथानन्दमिति नपुंसकत्वानुपपत्तिरिति भावः। नन्वानन्दवदित्यर्थो न सङ्गच्छते तव मते ईश्वरे आनन्दाभावादत आह। आनन्दोपीति। लक्षणाकल्पनमेव तत्र दोष इत्यत आह। अस्तु वेति। असुखमिति। असुखमित्यत्र नञा ब्रह्मणि सुखभेदबोधनादिति भावः। क्लिष्टकल्पनापत्तेरिति। बहुव्रीहिवदन्यपदार्थलाभार्थं नञस्तत्र लक्षणापत्तेरित्यर्थः। न च नञ्तत्पुरुषेपि नञो लक्षणावश्यकी अन्यथा नञर्थस्य नामार्थतया भेदेनान्व-

---

तादात्म्योत्पत्तौ घटपटयोरपि तथात्वापत्तेरिति भावः। स्वभिन्नधर्मशून्यत्वमित्यस्य नानुपपन्नमित्यग्रतनेनान्वयः। द्वितीय इति। नात्मसामान्यस्य ज्ञानरूपत्वं किन्तु परमात्मन एवेति द्वितीयपक्षे इत्यर्थः। मत्वर्थीयेति। तदस्यास्तीत्यर्थे मतुबादीनामिवँ अर्शआदिभ्योऽजिति सूत्रेण अच्प्रत्ययविधानादिति भावः। नपुंसकत्वानुपपत्तिरिति। स्यादानन्दथुरानन्द इति कोशेन तस्य नित्यपुल्लिंगत्वावधारणादिति भावः। न च छान्दसं नपुंसकलिङ्गत्वमिति वाच्यम्। गत्यन्तराभावएव छान्दसत्वाभ्युपगमादित्यवधेयम्। आवश्यकीति। ब्रह्मणि सुखभिन्नस्यैवाभेदान्वयसंभवादिति भावः। ननु नञर्थभेदस्याश्रयतयैव ब्रह्मण्यन्वयो वाच्य इत्यत आह। अन्यथेति। नामार्थतयेति। नामार्थयोः भेदान्वयबोधोपगमे राजा पुरुष इत्यत्रापि राजकीयः पुरुष इतिबोधापत्तिरिति भावः। निपातत्वादितीति। निपातातिरिक्तनामार्थयोरेव भेदेन नान्वयनियमः। कथमन्यथा घटो नास्तीत्यादौ नञर्थाभावे प्रतियोगितया घटादेरन्वयाभ्युपगम इति भावः। समानवचनेति। अभेदान्वयस्थलएव समानवचनत्वनियमादिति भावः। प्रत्ययविरोधाच्चेतीति। न विद्यते सुखं यस्येति बहुव्रीह्याद-

करणविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययविरोधात् "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदा चन" त्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति संक्षेपः। एतेन प्रकृतिः कर्त्री, पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किं तु चेतनः, कार्य्यकारणयोरभेदात्

यासम्भवादिति वाच्यं तस्य नामत्वेपि निपातत्वादिति। ननु नञ्तत्पुरुषेपि तत्रासुखपदब्रह्मपदयोरेकधर्मिबोधत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धम् अन्यथा तयोः समानवचनत्वानुपपत्तेरतस्तन्निर्वाहार्थं नञोऽभाववति लक्षणा तवाप्यावश्यकीत्यत आह। प्रकरणेति। प्रत्ययविरोधाच्चेति। आनन्दशब्दस्य पुंल्लिङ्गत्वनियमेनानन्दमिति रूपस्य मत्वर्थीयाच्प्रत्ययं विनानुपपत्तेरिति भावः। इति वेदान्तिमतखण्डनम्। सांख्यमतं दूषयितुमुपन्यस्यति। एतेनेति। पूर्वोक्तयुक्त्यात्मनो ज्ञानवत्त्वसाधनेन वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः। प्रकृतिरिति। मूलप्रकृतिरित्यर्थः। कर्त्रीति। कर्तृत्वं चात्र कर्तृभूतान्तःकरणप्रकृतित्वम्। अनुकूलकृतिमत्त्वलक्षणकर्तृत्वस्य तन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादिति ध्येयम्। पुष्करपलाशवदिति। पद्मपत्रवदित्यर्थः। यथा च पद्मपत्रमम्भसा लिप्तं न सम्भवति तथा पुरुषः कर्तृत्वाद्याश्रयो न भवतीति भावः। तथा च पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् कारणत्वाभावादित्यनुमानं तत्र

रणे आनन्दमित्यत्र मत्वर्थकाच्प्रत्ययश्रुतिविरोधादिति भावः। वस्तुतः प्रकरणपदस्य प्रत्ययार्थकता न प्रसिद्धातो नञ्तत्पुरुषानिष्पन्नपदपरंपराघटितत्वमेव प्रकरणं तद्विरोधादित्यर्थः। अस्थूलमनणु अदीर्घमित्यादौ सर्वत्र नञ्तत्पुरुषदर्शनेन तत्सन्निधावेकस्य असुखमिति पदस्य बहुव्रीहिनिष्पन्नत्वे प्रकरणविरोधादित्यर्थो ज्यायानिति प्रतिभाति। मूलस्थएतेनेत्यस्यार्थमाह। पूर्वोक्तेति। न च पुरुषस्य सांख्यमतेपि किं तु चेतनइत्यनेन चेतनत्वाङ्गीकाराच्चैतन्यस्य ज्ञानरूपत्वात्मनो ज्ञानवत्त्वासाधनेन सांख्यमतनिराकरणासम्भवादिदमसङ्गतमिति वाच्यम्। चेतनत्वस्य तन्मतेपि ज्ञानरूपत्वाभ्युपगमादन्यथा चेतनातिरिक्तज्ञानाभ्युपगमे तस्य पञ्चविंशतितत्वमध्ये प्रविष्टतया तत्वाधिक्यापत्तेः "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष" इति तत्सिद्धान्तादिति भावः। एतेनेत्यस्यैवार्थान्तरमाह। वक्ष्यमाणेति। मूलेति। सर्वकारणेत्यर्थः। प्रकृतित्वमिति। कारणत्वमित्यर्थः। नन्वनुकूलकृतिमत्त्वमेव

कार्य्यनाशे कार्य्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य । बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महत्तत्वमन्तःकरणमित्युच्यते । तत्सत्वासत्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् ।

प्रमाणं बोध्यम् । ननु तत्र कारणत्वसत्वाद्धेत्वासिद्धिरत आह । कार्यकारणयोरिति । न स्यादिति । मा भवत्वित्यर्थः । तस्य पुरुषस्य । नन्वेतादृशपुरुषसत्वे किं मानमत आह । बुद्धिगतेति । क्वचित्प्रसिद्धस्यैव चैतन्यस्य बुद्धावारोपसम्भवादिति भावः । प्रकृतेरिति । मूलप्रकृतेरित्यर्थः । ननु पुरुषस्य कर्तृत्वाभावे तत्र धर्माधर्मयोरुत्पन्त्यभावात्तदधीनसुखदुःखयोस्तत्रानुत्पत्तौ दुःखध्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य न स्यादत आह । तत्सत्वासत्वाभ्यामिति । बुद्धिसत्वासत्वाभ्यामित्यर्थः । बुद्धिसत्वे इन्द्रियप्रणालिकया तत्परिणामेनायं घट इत्यादिज्ञानेन सम्बद्धो घटादिर्विषयः स्वाकारज्ञानपरिणामिबुद्ध्या गृहीतासंसर्गकत्वसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठः पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारसम्पादकः, बुद्धिनाशे तु तत्परिणामस्यायं घट इत्यादिज्ञानरूपस्याभावाद्विषयावच्छेदकाभावात्कैवल्यावस्थानरूपो मोक्षः । दुःखसम्बन्धतद्ध्वंसरूपौ संसारमोक्षौ तु न पुंसः किन्तु बुद्धेरेवेति भावः । ननु पुरुषे साक्षात्सम्बन्ध एव विषयस्यास्तु स एव च त-

---

कर्तृत्वमिति कुतो नाभ्युपेयतइत्यत आह । अनुकूलेति । माभवत्विवतीति । पुरुषस्य घटादिकार्यस्यापि नाशो न स्यात्कार्यकारणयोरभेदात्पुरुषस्य नाशरूपविकारासम्भवादिति भावः । इन्द्रियप्रणालिकयेति । इन्द्रियद्वारेत्यर्थः । इन्द्रियमार्गेण बहिर्निर्गता या बुद्धिर्घटादिविषयदेशं प्राप्ता तदाकारेण बुद्धेः परिणामो जायते स एव वृत्तिरूपं घटादिज्ञानमिति रीत्येन्द्रियाणां द्वारता बोध्या । सम्बन्ध इति । स्वाकारकत्वमेव ज्ञानघटयोः सम्बन्धः । स्वाकारकेति । घटादिविषयाकारकेत्यर्थः । परिणामित्वं कारणत्वं अगृहीतासंसर्गकत्वमगृहीताभेदकत्वम् । भेदाग्रहस्तु बुद्धिसान्निद्ध्यरूपदोषादेवेति बोध्यम् । स्वरूपतिरोधानं सम्ब-

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो
विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥
प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं
रथगत्येव सारथिः ।
अहङ्कारस्याश्रयोऽयं
मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः । इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्भेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा । कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः । तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञा-

---

स्मिन् संसारव्यवहारानियामकोस्तु किमुक्तबुद्धिघटितपरम्परासम्बन्धेनेत्यत आह । तस्या एवेति । तथा च विषये बुद्धेरेव सम्बन्धः पुरुषसम्बन्धः, बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात् न तु पुरुषे स्वातन्त्र्येण विषयसम्बन्धोस्ति मानाभावात् । न च विषयप्रकाशार्थं साक्षात्सम्बन्ध एव स्वीकार्यः किमुक्तपरंपरये-

---

न्धमात्ररहितस्वभावस्याप्रकाशः विषयावच्छेदः विषयसम्बन्धभानं कैवल्ये नित्यस्यापि विषयसम्बन्धभानं विनेत्येवार्थः । बुद्धेरेवेति । बुद्धावेव दुःखस्य तद्ध्वंसस्य चोत्पादादिति भावः । साक्षात्संबद्धः स्वरूपसम्बन्धरूप इत्यर्थः । बुद्धेः पुरुषसम्बन्धित्वं तत्र पुरुषसम्बन्धं विनानुपपन्नमित्याशङ्क्याह । बुद्धेरेवेति । तथा च भेदाग्रह एव तत्र तत्सम्बन्ध इति भावः । स्वातन्त्र्येण भेदाग्रहातिरेकेण । मानाभावादिति । बुद्धौ तद्भिन्नपुरुषसम्बन्धे प्रमाणाभावादित्यर्थः । विषयप्रका-

ति वाच्यं, तस्य पुरुषस्वभावनिबन्धनत्वे पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्वभावाधीनविषयसम्बन्धस्य सत्वान्मोक्षाभावप्रसङ्गात् घटप्रकाशकाले पटादिरूपविषयस्वभावाधीनस्य पटादिरूपचैतन्यसम्बन्धस्य सत्वात्पटादेरपि प्रकाशापत्तेरिति । यद्वा बुद्धितो ज्ञानस्य भेदमाह । तस्या एवेति । तथा च बुद्धेः परिणतिर्ज्ञानं न तु बुद्धिरेवेति भावः । भेदाग्रहादिति । बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः । इदानीं बुद्धित उपलब्धेर्भेददर्शनार्थं बुद्धेरंशत्रयं प्रदर्शयति । ममेदमित्यादिना । पुरुषोपरागः पुरुषसम्बन्धो दर्पणस्य यथा मुखसम्बन्धः प्रतिबिम्बमात्रं न तु तात्विकस्तथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपराग इत्यर्थः । इन्द्रियप्रणालिकया इन्द्रियद्वारा परिणतिभेदः अयं घट इत्यादिज्ञानरूपः परिणाम एव विषयेण घटादिना बुद्धेः सम्बन्ध इत्यर्थः । तस्य पारमार्थिकत्वे निःश्वासाभिहतदर्पणस्य मलिनिमा दृष्टान्तः । कर्तव्यमिति । पूर्वोक्तपुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यां कर्तव्यस्य घटादेरवभासस्तेन कर्त्तव्यमित्यध्यवसायो व्यापारांश इत्यर्थः । ज्ञानेन पुरुषस्याताात्विकः सम्बन्ध इति, अत्र ज्ञानेन पुरुषस्य यो ऽतात्विकः सम्बन्धः स उपलब्धिरित्युच्यतइत्यन्वयः । अतात्विके दृष्टान्तः दर्पणस्थमलिम्नेव मुखस्य सम्बन्ध इति, तथा च ज्ञानेन सह चेतनोऽहङ्करोमीदं जानामीत्याकारो बुद्धावारोपितस्य यः सम्बन्धो ऽतात्विकः स उपलब्धिर्न

शार्थमिति । साक्षात्सम्बन्धकल्पने प्रमाणोपन्यासाय तस्य साक्षात्सम्बन्धस्य पुरुषस्वभावनिबन्धनत्वे पुरुषस्वरूपप्रयुक्तत्वे स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धस्य स्वस्वभावाधीनत्वादिति भावः । उक्ताशयकल्पनागौरवमभिसन्धाय प्रकारान्तरेण तद्ग्रन्थमेवावतारयति । यद्वेति । विषयोपरागाभ्यामिति विशेषणे तृतीया तदर्थस्य च बुद्धिज्ञानरूपपरिणामार्थकाध्यवसायपदार्थे अन्वयः । कर्त्तव्यघटादेरिति षष्ठ्यर्थोऽपि तत्रैवान्वेति । व्यापारांश इति । व्यापारः कर्त्तव्यमित्यभिलप्यमानः अंशं सम्बन्धो यस्य स तथेत्यर्थः । तथा च ममेदं कर्त्तव्यमिति बुद्ध्यभिलापकशब्दे ममेत्यनेन पुरुषसम्बन्धः इदमित्यनेन विषयसम्बन्धः कर्त्तव्यमिति व्यापारसम्बन्धो बुद्धावभिलप्यतइति सम्बन्धत्रयवती बुद्धिरिति सिद्धमिति भावः । तथाचेत्यादि । चेतनोहं करोमीत्याकारेण बुद्ध्यारोपितस्य पुरुषस्य ज्ञानेन सहेदं ज्ञानमिति प्रतीयमानो तात्विकसम्बन्धो यस्य उपलब्धिरित्यर्थो योजनया प्रतीयमान इत्यस्याध्याहारेण च बोध्यः । ननु कृतिसामानाधिकरण्येन अदृष्टप्रतीतिः प्रात्यक्षि

न पुरुषस्याताात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमालिम्नेव मुखस्यो-पलब्धिरुच्यते। ज्ञानत्ववत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्मा-धर्म्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः। न च बुद्धिश्चेतनापरिणामित्वादिति मतमपास्तम्। कृत्यदृ-ष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भि-न्ने मानाभावाच्च। चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे

तु बुद्धिरेवोपलब्धिरिति भावः। कृतिसामानाधिकरण्येनेति। अदृष्टस्या-तीन्द्रियत्वेपि धार्मिकोहं करोमीति तदंशे उपनीतभानरूपं बोध्यम्। परि-णामित्वादिति। अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः। कृत्यदृष्टभोगानामिति। कृतिः स्वसमानाधिकरणमेवादृष्टं जनयति तच्चादृष्टं स्वसमानाधिकरणमेव भोगं जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानां परम्परया सामानाधिकरण्यप्रमितिवच्चेतनोहं करोमीति सामानाधिकरण्यप्रमितिप्रतीतेरित्यर्थः। तद्भिन्नेति। कर्तृभिन्ने। मानाभावादित्यस्य चेतन इत्यादिः। चः पूर्वोक्तदूषणसमुच्चायकः कर्तृत्वाश्रयो

र्को न सम्भवति तस्यातीन्द्रियत्वादत आह। अदृष्टस्येति। तदंशो अदृष्टांशः। अ-नित्यधर्मत्वादिति। यद्यपि धर्मत्वांशो व्यर्थः तथापि क्षणिकविज्ञानवादिना अनित्यविज्ञाने व्यभिचारोद्भावनमभिसन्धाय तदुक्तं क्षणिकविज्ञानस्य वृत्तिमत्व-लक्षणधर्मत्वविरहान्न तत्र व्यभिचार इति भावः। वृत्तिमत्वं च दैशिकसम्बन्धेन बोध्यम्। तेन कालिकेन क्षणिकविज्ञानस्य वृत्तिमत्वेपि न व्यभिचारतादवस्थ्यं बुद्धेस्तु प्रकृतिपरिणामत्वेन तद्वृत्तित्वान्न स्वरूपासिद्धिः। ननु तद्भिन्ने माना-भावादित्यसङ्गतं कर्तृभिन्नानां प्रकृत्यर्थानां सत्वादत आदिं पूरयति। चेतनइ-त्यादिरिति। बुद्धिः कर्तृत्वाभाववती जन्यत्वादिति पाठः। जन्यधर्माश्रयत्वादि-ति प्रामादिकः। यद्ययं नैयायिकानां प्रयोगस्तदा तन्मते कर्तृजन्यधर्माश्रयत्वा-द्व्यभिचारित्वापत्तेः यदि च सांख्यमतप्रविष्टस्यैव तन्मतसिद्धपुरुषस्यैव कर्तृत्व-मस्तु न बुद्धेरित्यभिप्रायेणायं प्रयोग इत्युच्यते तदा स्वमतव्याघातः कर्तृत्वस्यापि जन्यधर्मतया पुरुषधर्मत्वासम्भवेन कर्तृत्वस्याधर्मत्वापत्तिश्चेति। यदि च तत्प्रा-माण्येप्याग्रहस्तदा जन्यधर्मः कर्तृत्वातिरिक्तत्वेन विशेषणीयस्तथा च सां-ख्यमतानुयायिन एव पुरुषस्यैव कर्तृत्वं चेतनत्वं चास्तीत्यभिप्रायेणेयमाशङ्का

भ्रम इति चेत्, कृत्यंशे किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावो ऽनित्यत्वे तत्पूर्व्वमसंसारापत्तिः । नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वाद् बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न । असिद्धेः । कर्त्तृजन्यत्वे मानाभावाद्

न चेतनः जन्यधर्माश्रयत्वात् घटवदिति बाधकसत्वाच्चेतनोऽहंकरोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इत्याशङ्कते । चैतन्यांशे इति । कृत्यंशेपीति । बुद्धिः कर्तृत्वाभाववती जन्यधर्माश्रयत्वात् इति बाधकस्य तत्रापि सत्वादिति भावः । अन्यथेति । कर्तृचेतनयोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः । बुद्धेर्नित्यत्वइति । कर्तृभिन्नस्य चेतनस्य स्वीकारे तस्मिन् सुखदुःखाभावात् संसारमोक्षयोरनुपपत्त्या पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिसत्वासत्वाभ्यामेव संसारापवर्गौ वाच्यौ तथा च बुद्धेर्नित्यत्वे तु तत्सत्वनिबन्धनस्य सर्वदापत्त्या मोक्षाभाव एव स्यात् । बुद्धेरनित्यत्वे तु तत्र जन्यत्वं स्वीकरणीयमजन्यस्य नाशासम्भवात् तथा च तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्सत्वनिबन्धनः संसारो न स्यादित्यर्थः । वस्तुतस्तदुत्पत्तेः पूर्वं तदाश्रितादृष्टादेरभावाद्बुद्धेरनुत्पत्त्या संसारः कदापि न स्यादित्यवधेयम् । असिद्धेरिति । बुद्धौ प्रकृतिकार्यत्वाभावादिति भावः । ननु कर्तृत्वेन जन्यत्वानुमितिः परिशेषात्प्रकृतिजन्यत्वविषयिणी स्यादित्यत आह ।

भवति । केचित्तु जन्यधर्मत्वादित्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्य जन्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थं परिकल्प्य एतद्ग्रन्थस्य कर्तृत्वाभावसाधने न तात्पर्यं अपि तु व्यभिचारिणोक्तहेतुनाचेतनत्वाभावो न साधयितुं शक्योन्यथा तेनैव व्यभिचारिहेतुना कर्तृत्वाभावोपि किं न सिद्ध्येदित्यापादनएव तात्पर्यमित्याहुः । ननु कर्तृनित्यत्वे निर्मोक्षप्रसङ्ग इति मूलमसङ्गतं कर्तुर्नित्यत्वेपि तद्भिन्नस्य चेतनस्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षे बाधकाभावादित्यत आह । कर्तृभिन्नस्येति । तस्मिन् चेतने । सुखेति । शुभाशुभकर्माकर्त्तरि सुखदुःखयोरसम्भवादिति भावः । न स्यादित्यर्थ इति । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वमसंसारिणोपि संसारित्वोपगमे मुक्तस्यापि पुनः संसारित्वापत्त्या मोक्षार्थं कोपि न प्रवर्तेतेति भावः । पूर्वमसंसारे कदापि संसारो न स्यादित्यप्यापत्तिः सम्भवतीत्याह । वस्तुतस्त्विति । तदुत्पत्तेर्बुद्ध्युत्पत्तेः । तदाश्रितेति । बुद्ध्याश्रितेत्यर्थः । अदृष्टादेरित्यादिना तज्जनककर्मणः

वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् । अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम् । तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यत,, इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् ।

कर्तुरिति । कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्यत्वेऽनुकूलतर्काभावादिति भावः । प्रत्युत तद्विपरीतानादित्वग्राहकसत्वादनादित्वमेव कर्तुरित्याह । वीतरागेति । वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायसूत्रं सरागजन्मदर्शनादिति तदर्थः । अनादित्वमिति । स्तन्यपाने बालस्य प्रवृत्तिर्नेष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण तच्च नानुभवस्वरूपं बाधात् स्मरणस्य स्वसमानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया पूर्वजन्मसत्वे पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्पूर्वस्य एवं तत्पूर्वस्य जन्मनः सिद्धावनादित्वमात्मन इति भावः । अनादेरित्यस्य भावस्येति शेषः । जन्यभावत्वेन नाशे हेतुत्वादिति भावः । नचेति । प्रकृतिर्माया तस्या गुणैः सत्वरजस्तमोलक्षणैः क्रियमाणानि कर्माणि भवन्ति अहङ्कारोहमिति प्रत्ययस्तेन विमूढ आत्मा अन्तःकरणं यस्य तथाविधः पुरुषः कर्त्ताहमिति मन्येत इत्यर्थकेन भगवद्वचनेनेत्यर्थः । तेनात्मनः कर्तृत्वाभावप्रतिपादनादिति भावः । अहमेवेति । तथा च तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वाभाव

परिग्रहः । अनुत्पत्येति । कार्यमात्रे अदृष्टस्य कारणत्वादिति भावः । नन्वनादेर्नाशायोगादिति मूलमसंगतं प्रागभावस्यानादेरपि नाशदर्शनादित्यत आह । अनादेरित्यस्येति । प्रकृतेर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वशः कर्माणीत्यस्योत्तरार्धे अन्वयासम्भवः कर्माणीत्यस्य द्वितीयान्तत्वोपगमेपि कर्त्तेति कृद्योगे षष्ठ्यापत्त्या साधुत्वानुपपत्तेर्निराकांक्षतापरिहाराय क्रियापदमध्याहरति । भवन्तीति । इत्थं चोत्तरार्धस्प्रागेवमपीत्यपिः पूरणीय इति भावः । अहमिति । प्रत्ययइत्यस्य कर्त्तरि बुद्धौ सति इत्यादिस्तथासत्येव तेन विमूढत्वोपपत्तिः आत्मेत्यस्य पुरुषार्थकत्वे भेदनियतग्रहस्य षष्ठ्यनुपपत्तिरतो व्याचष्टे । अन्तःकरणमिति । विरोधे हेतुमाह । तेनेति । स्वतंत्रकर्तृत्वं कारणान्तरनिरपेक्षनिष्ठकर्तृत्वं अधिष्ठानमाधारः दैवमदृष्टं कर्तृत्वं प्रतिपाद्य कारणत्वं प्रतिपाद्येत्यर्थः क्रियानुकूलकृतिमत्वरूपस्य तस्याधिष्ठानादौ बाधात् एवं चाहमेव कर्त्ता इत्यत्रापि अहमेव कारणमित्येवार्थः तथासत्येव मूढत्वोपपत्तिरन्यथा कारणानां बहुत्वेपि स्वस्यैव कर्तृतयाहमेव कर्त्तेत्यस्य प्रमात्वा-

प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्त्ताहं कर्त्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात्। "तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु य„ इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्टादाशय इति संक्षेपः। धर्माधर्म्माश्रय इति। आत्मेत्यनुषज्यते शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्म्मणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तिः। विशेषगुणयोगत इति। योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा। अहं जानेहङ्करोमीत्यादिप्रतीतेः। प्रवृत्तीति। अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनानुमीयते। प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात्। चेष्टायाश्च यत्नसाध्यत्त्वाच्चेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुमीयतइति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह। रथेति। यद्य-

---

एवात्मनि प्रतिपाद्यते न तु कर्तृत्वसामान्याभाव इति भावः। प्रकटीकृतोयमिति। "अधिष्ठानन्तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चम" मित्यनेन पञ्चानामपि कर्त्तृत्वं प्रतिपाद्य तत्रैवं सतीत्यादिनापि स्वतन्त्रकर्त्तृत्वस्यैवात्मनो निषिद्धत्वादिति भावः। एवं पुरुषस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु। न च कारणत्वाभावेन कर्त्तृत्वाभाव एव साधनीय इति वाच्यं, स्वरूपासिद्धेः। कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं पुरुषस्येत्यपि न सत् कार्यकारणयोरभेदस्यैवासिद्धत्वादित्यादिविस्तरभिया नोक्ताभिप्रायवानाह। संक्षेप इति। तदाश्रयत्वे धर्माधर्माश्रयत्वे। अन्यथा, विशेषगुणसम्बन्धादृते। इत्यादिप्रतीतेरिति। इत्यादौ ज्ञानादिसम्बन्धे प्रकारेणैवात्मनः प्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः। परकीयप्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेन हेतुज्ञानासम्भवात् स्वरूपासिद्धेश्चाह। प्रवृत्तिरत्रेति। उक्तप्रायत्वादिति। शरीरस्य न चैतन्यमित्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः। इच्छादीनामभावस्य कण्ठरवेणानुक्तेः प्रायःपदम्। चेष्टायाः प्रवृत्तिज्ञापकत्वे

प्वत्तिरिति ध्येयम्। स्वरूपासिद्धेरिति। परकीयशरीरस्यैव पक्षतया तत्र प्रवृत्तिरू-

विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्

पि रथकर्म्म चेष्टा न भवति। तथापि तेन कर्म्मणा सारथिर्यथा ऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्म्मणा परात्मापीति भावः। अहङ्कारस्येति। अहङ्कारो ऽहमिति प्रत्ययस्तस्याश्रयो विषय आत्मा न शरीरादिरिति। मन इति। मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः। रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात्। विभुरिति। विभुत्वं परममहत्परिमाणवत्त्वं तच्च पूर्व्वमुक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम्। बुद्ध्यादीति। बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दशगुणाः पूर्व्वमुक्ता वेदितव्याः। अत्रैव प्रसङ्गाद् बुद्धेः कतिपयं प्रपञ्चं दर्शयति। बुद्धिस्त्विति। द्वैविध्यं व्युत्पादयति। अनुभू-

---

ऽनुकूलतर्कमाह। चेष्टायाश्चेति। चेष्टेति। शरीरे समवायेन चेष्टानुमितस्यावच्छेदकतया प्रयत्नस्य समवायेनाश्रय आत्मैवेति भावः। दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति। यद्यपीति। तथा चोत्तरसंयोगप्रतियोग्यक्रियावत्स्यैव हेतुत्वमिति भावः। आत्मनो मनोमात्रजन्यज्ञानविषयत्वे हेतुमाह। रूपाद्यभावेनेति। विभुत्वमिति। कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महदित्यनेनात्मनि परममहत्त्वस्योक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह। तच्चेति। पूर्वमुक्ता इति। "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा। धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" इत्यनेन साधर्म्यप्रकरणे कथिता इत्यर्थः॥ इति श्रीभारद्वाजकुलोद्भवबालकृष्णभट्टतनूद्भवमहादेवभट्टकृतौ मुक्तावलीप्रकाशे

पहेतोरभावादिति भावः। दृष्टान्तासिद्धिमिति। शरीरमिदं चेतनाधिष्ठितं चेष्टावत्त्वाद्रथवदित्यनुमाने चेतनाधिष्ठितत्वं चेतनप्रयुक्तक्रियावत्त्वमेव तस्य दृष्टान्तरथे सत्त्वेपि चेष्टारूपहेतोरभावात् शरीरक्रियायामेव चेष्टात्वाङ्गीकारादिति भावः। अर्थापत्तिरपीति। पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति ज्ञानानन्तरं पीनत्वान्यथा-

बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्या-
दनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

तिरिति । अनुभूतिश्चतुर्विधेति । एतासां चतसृणां करणानि "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानी,, ति सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि । प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्व्वमेव ज्ञानम् तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने कारणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् । " इन्द्रियार्थ-

---

द्वितीयपरिच्छेदः ॥ मूले बुद्धिस्तु द्विविधा मता अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादित्युक्तम् । तत्रानुभूतिः प्रत्यक्षात्मिकैवेति चार्वाकाः । अनुमितिरपीति कणादसुगतौ । उपमितिरपीति केचिन्नैयायिकैकदेशिनः । अर्थापत्तिरपीति प्राभाकराः । अनुपलब्धिरपीति भट्टा वेदान्तिनश्च । सम्भवैतिह्यरूपे अपीति पौराणिकाः । तत्सर्वमयुक्तमिति सूचयितुमनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह । अनुभूति-

---

नुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्पयति इयमर्थापत्तिरित्यर्थः । अनुपलब्धिरिति । अभावे क्लृप्तसन्निकर्षाभावेन प्रत्यक्षासम्भवात्तद्ग्रहार्थं प्रतियोग्युपलम्भाभावस्याप्रमाणत्वं परिकल्प्य तज्जन्यैवाभावप्रतीतिरिति भट्टवेदान्तिनश्च । सम्भवैतिह्यरूपाविति । अपीति । शतमस्तीतिज्ञानानन्तरं शतं पञ्चाशद्घटितमितिज्ञानात्पंचाशदस्तीति सम्भवानुभवः । इह वटे यक्षस्तिष्ठतीत्यज्ञातमूलवक्तृकवाक्याज्जायमानोनुभव ऐतिह्यम् । न चायंशाब्दानुभवः । आप्तोक्तत्वेन निश्चितशब्दस्यैव तत्कारणत्वेन तदभावादिति भावः । नन्वनुभूतिश्चतुर्विधेति वाङ्मात्रेण कथं न्यूनाधिकसंख्यानिरास इत्याशङ्क्य स्वयं युक्तिमाह । अनुमिनोमीत्यादि । अभावएवान्तर्भाव इति । उपलब्ध्यभाव एवानुपलब्धिर्न तु प्रथमतः विशेषणतासन्निकर्षेणाभावज्ञानं प्रत्यक्षात्मकमेवेति भावः । यथायथमिति । सम्भवस्यानुमितावैतिह्यस्य शब्दे अन्तर्भाव

सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्ष„ मिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात् । अथ वा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्,इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमित्यनु-

---

श्चतुर्विधेति । अनुमिनोमि उपमिनोमि शाब्दयामीति प्रतीतिसिद्धानामनुमित्यादीनां दुर्वारतया चार्वाकादुच्चदितमयुक्तम् । अर्थापत्तेश्चानुमितावेवान्तर्भावो व्यतिरेकिग्रन्थे व्यक्तीभविष्यति । अनुपलब्धेस्त्वभावएवान्तर्भावः अन्यासां च यथायथमनुमित्यादावन्तर्भावः । उद्दिष्टासु प्रमासु प्रथमोपस्थितत्वात् प्रत्यक्षं लक्षयति । मुक्तावल्यामिन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्वमिन्द्रियरूपादिष्वस्त्यतो ज्ञानमिति । अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्वविशेषणे दत्तेप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशङ्कते । यद्यपीति । नन्विन्द्रियजन्यत्वाभावादीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरत आह । ईश्वरप्रत्यक्षं त्विति । तथा च जन्यप्रत्यक्षमेव लक्ष्यमिति भावः । तस्यैव लक्ष्यत्वे किं मानमत आह । इन्द्रियार्थेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यनेनेश्वरप्रत्य-

---

आप्तोक्तत्वसन्देहादप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितः स इति भावः । इन्द्रियरूपादावपीति । इदं च यथाश्रुताभिप्रायेण वस्तुतो मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताविवक्षणस्यावश्यकतया ज्ञानपदं स्वरूपकीर्तनमेवेति बोध्यम् । अनुमित्यादावित्यादिनोपमित्यादिपरिग्रहः । ननु सूत्रे अव्यभिचारिपदवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । भ्रमेति । ननूक्तलक्षणस्य प्रत्यक्षभ्रमेऽव्याप्तिरित्यत आह । एतावतेति । तथा च प्रत्यक्षप्रमाया लक्ष्यतया भ्रमस्यालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरिति भावः । न चैवं मूलोक्तलक्षणस्य भ्रमेतिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वाभ्युपगमे च सूत्रानुसारिता न स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानपदस्य मूलस्थलक्षणे प्रमापरत्वादत एव न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । तदविषयकमितीति । पदवाच्यत्वाविषयकमित्यर्थः । नन्वयं घट इत्यादिविशिष्टज्ञानस्यापि पदवाच्यत्वाविषयकत्वान्निर्विकल्पकविभाजकधर्मस्य विशिष्टज्ञानसाधारण्यादसङ्गतिरित्यत आह । विशिष्टज्ञानइति । तथा चायं घटपदवाच्य इत्यादिरेव विशिष्टज्ञानाकार इति भावः । एतत्कल्पे व्यपदेश्यपदविषयकप्रत्ययार्थः । नवीनमतमनुसृत्याह । यद्वेति । एतत्कल्पे तु अहं एव प्रत्ययार्थ इति भावः । अनुव्यवसायभिन्नज्ञानमात्रस्यैव

क्षमनुमित्यादि च व्यावर्त्यते । भ्रमवारणायाह । अव्यभिचारीति । भ्रमभिन्नमित्यर्थः । एतावता प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमुक्तं तद्विभागमाह । अव्यपदेश्यमिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । न चाव्यपदेश्यपदेन कथं निर्विकल्पकलाभ इति वाच्यं, व्यपदेश्यं पदवाच्यत्वं तदविषयकमित्यर्थाद् विशिष्टज्ञाने तत्पदवाच्यत्वमुपनीतं भासतइति प्राचीनमतानुसारित्वात् । अत एव कणादनामानं मुनिमित्यादि तत्रतत्रोक्तं सङ्गच्छते । यद्वा व्यपदेशः शब्दप्रयोगः, स च विशिष्टज्ञानादेवेत्यव्यपदेश्यत्वेन व्यपदेशानर्हत्वेन निर्विकल्पकलाभः । व्यवसायात्मकमिति । विशिष्टव्यवसायात्मकमित्यर्थः । विशिष्टज्ञानात्मकमिति यावत् । एवं च सूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति योजना बोध्या । अन्यथा लक्षणावाक्ये विभागबोधकपदेन व्यवधानादसङ्गतेरिति । तथैवोक्तत्वादिति । ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यत्वस्यैवाभिमेतत्वादित्यर्थः । ईश्वरप्रत्यक्षस्यापि लक्ष्यत्वमभिप्रेत्याह । अथ वेति । ज्ञानाकरणकमिति । ज्ञानाजन्यमित्युक्तौ चाव्याप्तिः विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वादतो ज्ञानाकरणकमिति ।

व्यवसायत्वेन निर्विकल्पकसाधनव्यवसायत्वमत आह । विशिष्टेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकमिति सूत्रयोजनमाह । एवं चेति । नन्वीश्वरप्रत्यक्षं तु लक्ष्यमित्युक्त्वा सूत्रे तथैवोक्तत्वादिति मूलकारोक्तिरसङ्गता उक्तसूत्रे ईश्वरप्रत्यक्षलक्ष्यताया अनभिधानात्तदर्थमाह ईश्वरेति । ननु जन्यप्रत्यक्षप्रमाणलक्षणस्य सूत्रकारोक्तावपि प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं किमिति शिष्यजिज्ञासया प्रत्यक्षप्रमासामान्यलक्षणं वक्तव्यमेवेत्यस्वरसाल्लक्षणान्तरमवतारयति । ईश्वरेति । अव्याप्तिरिति । निर्विकल्पकस्य ज्ञानाजन्यतया लक्षणस्य तत्र सत्वेन विशिष्टज्ञानलक्षणसमन्वयस्यावश्यकत्वात् । अव्याप्तौ हेतुमाह । विशिष्टेति । जन्येत्यादिस्तेनेश्वरविशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाजन्यत्वेपि न कृत्स्नार्थकमात्रपदासङ्गतिः यत्त्वीश्वरज्ञानं निर्विकल्पकमेवेति तदसत्कार्यमात्रं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोके विशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वावधारणाद्विशिष्टज्ञानस्यैवेश्वरे सकर्तृकत्वानुमित्या सिद्धेः । यदि च कार्यसामान्ये कृतेरेव कारणत्वं न ज्ञानेच्छयोः तया तयोरन्यथासिद्धत्वात्तथा च सकर्तृकत्वानुमानेनेश्वरे कृतेरेव सिद्धिर्न ज्ञानेच्छयोः । न चैवमीश्वरे ज्ञानेच्छयोः कथं सिद्धिरिति वाच्यम् । यस्सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्य "स ऐक्षत बहुस्या" मितिश्रुत्या इच्छायास्तत्र सिद्धेरीक्षणस्येच्छारूपत्वादिति

तौ व्याप्तिज्ञानस्योपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मरणेऽनुभवस्य च हेतुत्वान्न तत्रतत्रातिव्याप्तिः। परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः। यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि हेत्वविषयकं यज्ज्ञानं तदेवानुमितिः। न च कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यम्। तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य

अनुमित्यादौ व्याप्त्यादिज्ञानस्य करणत्वमस्त्येवेति नानुमित्यादावतिव्याप्तिः। अकारणकत्वादेव चेश्वरज्ञानसङ्ग्रहः। अथ निदिध्यासनद्वारा मननादिज्ञानकरणके योगिप्रत्यक्षे लक्षणमिदमव्यापकमिति चेन्न। ज्ञानाकरणकपदेन ज्ञानत्वगर्भधर्मावच्छिन्नकरणकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्। नचेदं योगिप्रत्यक्षव्यापकं श्रवणादिप्रतिपत्तीनां शब्दत्वादिनैव जनकत्वेन विशिष्टाभावसत्वादिति। अथवा ज्ञानकरणत्वाव्यभिचारिजातिशून्यज्ञानत्वमिह विवक्षितं तादृशी च जातिरनुमितित्वादिरेव। एतेनानुमित्यादौ व्याप्ति-

---

विभाव्यते तदा यथाश्रुतमेव साधु। न चैवमपि जन्यनिर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतया तत्राव्याप्तेरनुपपादनाद् ग्रन्थकारस्य न्यूनता दुर्वारैवेति वाच्यम्। ज्ञानजन्येत्यस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशून्यार्थकत्वे निर्विकल्पकेऽव्याप्त्यसम्भवेन तदुपेक्षणसम्भवादिति ध्येयम्। अनुमित्यादौ लक्षणसत्वमुपपादयति। अनुमित्यादाविति। इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमित्याह। अकारणकेत्यादि। करणसामान्यशून्यत्वादेवेत्यर्थः। ननु तत्वज्ञानात्मकप्रत्यक्षे अव्याप्तिस्तत्र निदिध्यासनव्यापारकस्य अनुमित्यादिज्ञानस्य कारणत्वादित्याशङ्कते। अथेति। ज्ञानत्वगर्भेति। ज्ञानत्वघटितेत्यर्थः। कारणत्वाभावस्येत्यस्य निरूपकतासम्बन्धेनेत्यादिः। योगिप्रत्यक्षं तत्वज्ञानरूपं बोध्यम्। नन्वेवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्यापारकनिर्विकल्पककरणके अव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यस्वरसादाह। अथवेति। कारणतानयइति। परामर्शाभावादेव घटादिज्ञानादनुमितिवारणसम्भवादिति भावः। एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तं पर्याप्त्यनिवेशसूचनायैव घटितेत्युपादानादेवं ज्ञानत्वघटितत्वं ज्ञानत्वविषयकप्रतीत्यविषयत्वमात्रं न तु ज्ञानत्वाभिन्नत्वमपि तत्र घटकं

विवक्षितत्वात्। अथ वा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः। एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः। पदज्ञान-

---

ज्ञानादेर्ज्ञानत्वेन करणतानये ज्ञानत्वघटितकरणतावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्या सम्भवोपि प्रत्युक्त इति। व्याप्तिज्ञानस्येति। षष्ठ्यन्तचतुष्टयस्य करणत्वादित्यनेनान्वयः। न च स्मरणात्मकपरामर्शस्थले व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासम्भव इति वाच्यं, तत्र व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वात्। न च ज्ञानपदस्य सविषयकपरत्वमेवास्ताम् किं व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा तत्र हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यं, इच्छादितः संस्काराच्चानुमितेरनुदयात् सविषयकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्। सादृश्यज्ञानस्य, सादृश्यप्रकारकज्ञानस्य। तत्र,

---

प्रयोजनाभावादसम्भवापत्तिश्चेति विभावनीयम्। करणत्वासम्भवइति। व्याप्तिज्ञानासत्वेपि विशिष्टविषयकसंस्काराद्विशिष्टविषयकस्मरणात्मकपरामर्शोत्पत्तेरिति भावः। संस्कारद्वारेति। तथा च व्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्शसम्बन्धेन। अनुमितौ, कारणतापरामर्शे। स्वजन्यत्वं च स्वनिष्ठसमवायस्वजन्यसंस्कारान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतारूपं नातः प्रात्यक्षिकपरामर्शजन्यानुमितेर्व्याप्तिज्ञानकारणत्वानुपपत्तिरिति भावः। ज्ञानपदमिति। अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणमित्यत्र ज्ञानपदमित्यर्थः। तथा च स्मरणात्मकपरामर्शस्यापि व्याप्तिविषयकसंस्कारजन्यतया करणत्वमक्षतमिति भावः। एवं च करणं व्याप्तिधीरिति कारिकायामपि धीपदं सविषयकपरमेवेति भावः। तत्रेति। स्मरणात्मकपरामर्श इत्यर्थः। यद्यपि समानविषयकनिश्चयस्य संस्कारद्वारा कैश्चिज्ज्ञानत्वेन स्मरणजनकत्वं क्लृप्तमेवेति नैतदनुरोधेन तत्कल्पनीयमित्यसंगतमेवैतत्तथापि हेतुत्वकल्पनेनेत्यस्य तादृशहेतुत्वघटितलक्षणकल्पनेनेत्यर्थकतया अन्यतरसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वमपेक्ष्य समवायेन व्याप्तिविषयकजन्यत्वस्य लक्षणघटकत्वे लाघवान्नासंगतिः। अतिप्रसक्तत्वादिति। अथ व्याप्तिविषयकत्वेन कारणतापक्षे व्याप्तिविषयकेच्छादावपि कारणत्वमस्त्येवेति कथमतिप्रसक्तता अन्यथा अनुमित्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानेपि व्याप्तिज्ञानत्वसत्वेन अतिप्रसक्ततया तदपि कारणतावच्छेदकं न स्यात्। यदि च अनुमित्यनुपधायकेपि व्याप्तिज्ञाने स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वस्वीकारान्नातिप्रसक्तिरित्युच्यते तदा प्रकृतेपीदमेवोत्तरमिति। मैवं, कतिपयव्याप्तिज्ञानेषु कारणत्वकल्पनापेक्षया अनन्तेच्छादिषु तत्कल्पनगौरवस्यैव तन्मते

अनुमित्यादौ । अनुमितिं लक्षयति । परामर्शेति । परार्शत्वं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वम् । तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरिति फलितम् । भवति हि वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमिति तत्र लक्षणसमन्वयः । यद्यपीत्यादिप्रत्यक्षादिकमित्यादिना विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधया परामर्शजन्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य परिग्र-

---

दूषणत्वेन प्रकृतग्रंथाभिप्रेतत्वादत एवैतत्सूचनायैवेच्छांत इत्युपेक्ष्य इच्छादितः संस्कारेच्छेत्येतावत्पर्यंतमभिहितमित्यवधेयम् । उपमितौ सादृश्यज्ञानं करणमित्यत्र गवयादिविशेष्यकसादृश्यप्रकारकज्ञानस्य व्यापारताभ्रमं निराकर्तुं व्याचष्टे । सादृश्यप्रकारकेति । न चैवं यद्व्यापारदौर्लभ्यं, अतिदेशवाक्यार्थस्मृतेर्व्यापारत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । तथाचेति । व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षविशेष्यकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुतावच्छेदकसंसर्गावगाहिज्ञानमित्यर्थः । परामर्शजन्यसंस्कारे अतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदोपादानम् । ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति व्युत्पत्त्या वन्हिव्याप्यविशेष्यकपर्वतादिवृत्तित्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं ततो लभ्यते । तथा च वन्हिव्याप्यधूमवानिति परामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशंकायामाह । भवति हीति । वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं भवतीत्यन्वयः । उक्तरीत्या व्याप्तिप्रकारकपक्षविशेष्यकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावगाहिज्ञानस्यैव तादृशज्ञानलभ्यत्वादिति भावः । न चैवमपि वन्हिव्याप्यधूमः पर्वतं इति ज्ञानजन्यानुमितावतिव्याप्तिर्धूमो वन्हिव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति परामर्शात्मकज्ञानजन्यप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिर्वन्हिव्याप्यधूमवानिति परामर्शस्यापि कालविधया घटादिप्रत्यक्षहेतुतया तत्रातिव्याप्तिश्चेति वाच्यम् । एतद्वारणाय च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया एव लक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः । अनुमितिसमानविशेष्यकतया पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति भावः । यद्यपीत्यादीति । ननु प्रत्यक्षे विषयस्य सामान्यतो विषयत्वेन विशेषतश्च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुतया लक्षणे चोक्तनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताया एव विवक्षणीयतया नोक्तातिव्याप्तिरित्यत आह । आदिनेत्यादि । तथा चैतदस्वरसेनैव आदिपदमुपात्तम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषण-

प्रत्यक्षमप्यनुमिति-
स्तथोपमितिशब्दजे ।

हः । परामर्शजन्यामिति । विषयविधया तत्र परामर्शस्य हेतुत्वादिति भावः । कादाचित्कोति । धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पक्षतावच्छेदकविधया धूमस्य भानादिति भावः । तादृशेति । कथितनिश्चयजन्यहेत्वविषयकेत्यर्थः । सत्तामादायातिव्याप्तिरतोऽनुभवत्वव्याप्येति । अनुभवत्वन्यूनवृत्तित्वं तदर्थः । तेन नानुभवत्वजातिमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः । जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितं, तेन कालिकसम्बन्धेन जातिमति काले नातिव्याप्तिः । पक्षधर्मताया अप्रवेशेन लाघवाल्लक्षणान्तरमाह । अथ वेति । अत्रापि साध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धहेतुतावच्छेदकधर्महेतुतावच्छेदकसम्बन्धानामननुगमादेकव्याप्त्युपादाने ऽन्यानुमितावव्याप्तेरेकां व्याप्तिमुपादाय तज्ज्ञानकरणकवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजाति-

---

निश्चयत्वेनैव हेतुतया भवति तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । धूमवान् पर्वत इत्याद्यालोकादिलिंगकधूमवत्पर्वतपक्षकानुमित्यादावित्यर्थः । सत्तामादायेति । पवतो वन्हिमानित्यनुमितिवृत्तिसत्ताजातिमत्वस्य प्रत्यक्षादावपि सत्वादिति भावः । नन्वनुभवत्वमप्यनुभवत्वव्याप्यमेवेति तमादायैव अतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह । अनुभवत्वेति । अत्र च धूमवान् पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितावव्याप्तिवारणायैव जातिघटितलक्षणादरणमिति बोध्यम् । लाघवादिति । व्याप्तिज्ञाननिष्ठस्वजन्यज्ञानसम्बन्धावच्छिन्नजनकताकत्वं व्याप्तिज्ञानकरणकत्वं न तु व्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिज्ञानकरणत्वम् । तेन कालोपाधिविधया व्याप्तिज्ञानजन्यत्वमादाय तथैव परामर्शजन्यत्वमादाय च घटादिप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिः अत्रापि लिंगाविषयकत्वनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वतवान्देश इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने अतिव्याप्तिप्रसङ्गात् लिंगाविषयकत्वं व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वमेव । तेन धूमत्वादिना धूलीपटलादिविषयकविशेष्यावगाहिप्रत्यक्षे नातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । न चैवमव्याप्तित्वेन घटाद्यवगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणासम्भव इति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधेयत्वा-

प्रभाकरपांडे तथैरतरसामज्यौंलाल पांडेला
उरु पररीचतपांडे ताराः धाबाजीका
वतीरे ज्ञानेश्वरी मै ज्ञ पतीक्षुरीरे
नीचीओरीपीपु रत्रायनीरवनाजपाठ
वैद्य सरवतीज्ञ वालेरवेदाखवे नीकर
वेला हूं ज्ञानदेवमे गुरुकेभी रेउपर
नहीर हजारोंका

जोगवासीरवी दो भाग.

सीरवमीतीया भागवत
ज्ञानदीप रघुवीरचरित
पातंजल योगदर्शन
गुरुतीचोलाभज्ञमुलाक्षरा

पं: प्रभाकरपांडे लाहौर
सं: १९८० चैतवदी तीज

करणकं ज्ञानं शाब्दबोधः । वस्तुतो यां कां चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्याक्तिवृत्तित्वे सति यां कां चित् प्रत्यक्षव्य-

---

मत्त्वं विवक्षणीयम् । नन्वनुमितिं प्रत्यपि न व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं किंतु ज्ञानत्वेन मनस्त्वेनैव वा, एवमेवोपमितीत्यादावपि मनस्त्वेनैव करणत्वम्। न च कार्यवैजात्यं न स्यादिति वाच्यं, सामग्रीवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः। न च प्रमाणविभागानुपपत्तिः क्रियाविशेषात्तदुपपत्तेरतः पूर्वोक्तानुमित्यादिलक्षणानामसम्भव इत्यत आह । वस्तुत इति। घटे ऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्य-

---

वच्छिन्नप्रकारतेत्यादिक्रमेणाधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतापर्यन्तमुपादाय तन्निरूपितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भावः । तज्ज्ञानकरणकवृत्तीति । तद्व्याप्तिज्ञानकरणकज्ञानवृत्तीत्यर्थः । कारणत्वमिति । परामर्शरूपकारणान्तराभावादेव यत्किंचिज्ज्ञानात्केवलमनसो वानुमितिकारणासम्भवादिति भावः। अत्र च ज्ञानत्वेन कारणतापक्षे अनन्तज्ञानव्यक्तीनां कारणत्वकल्पनापत्तिरपि च ज्ञानस्य समवायेन कारणत्वेपि क्षत्यभावात्परामर्शस्यापि ज्ञानत्वाद् गुरुभूतस्वजन्यज्ञानस्य सम्बन्धेन तस्य तथात्वे मानाभावाच्चेति मनस्त्वेन वेत्युक्तम् । ननु परामर्शातिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वारानुमित्युपमित्योरेकमनःकरणकत्वे इन्द्रियत्वव्याप्तिज्ञानत्वादिना प्रमाणविभागो न स्यात् । न च प्रत्यक्षकरणत्वानुमितिकरणत्वादिना एकस्यापि मनसो विभागसम्भवः परस्परासङ्कीर्णव्याप्यधर्मकथनं विभाग इत्यत्र परस्परासङ्कीर्णत्वस्य सावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयितावच्छेदकत्वरूपत्वादन्यथा व्यभिचाराभिन्नविरोधाप्रसिद्ध्या हेत्वाभासविभागानुपपत्तेरिति वाच्यम् । मनस्त्वेनैवोभयत्र करणत्वे अनुमितित्वोपमितित्वयोरेव नियामकाभावेन कथंचिदपि विभागासम्भवादित्याशङ्कते । नचेपि । क्रियाविशेषादिति । क्रिया धात्वर्थो न तु कर्म । तथा च प्रत्यक्षादिप्रमारूपधात्वर्थविजातीयप्रमाभेदेनैव प्रमाणानां विभागसम्भवादिति भावः । मनस इत्यस्यानुमित्यादावित्यादिः। अतिव्याप्तमिति। नित्यप्रत्यक्षे अव्याप्तिभिया इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वासम्भवादिति भावः । प्रत्यक्षत्वमिति । उपमित्यादेः सर्वबाधासिद्धतया प्रथमोपस्थितत्वाच्च । अनुमित्यसमवेतत्वस्यैव प्रत्यक्षलक्षणघटकत्वेनोक्तिः । आदिपदग्राह्यमुपमितित्वम् । शाब्दत्वं च निर्वक्ति । यत्किञ्चिदिति । शब्दभेदेनेति । प्रत्य-

घ्राणजादिप्रभेदेन
प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥ ५२ ॥

क्तिमादाय तदवृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वम्। एवं यत्किञ्चित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्तित्वे सति यां कां चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तदवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति। घ्राणजादीति। घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पार्शनं श्रौत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षम्। न चेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजनान्न्यूनत्वम्। जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वात्, उक्तसूत्रानुसारात्। गोचर इति। ग्राह्य इत्यर्थः।

न्तम्। वृत्तित्वं समवायेन विवक्षितम्, तेनानुमितौ कालिकेन घटत्वस्य वृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः। ज्ञानत्वानुभवत्वादिकमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम्। ननु मनसः करणतापक्षे ज्ञानाकरणकत्वं प्रत्यक्षलक्षणमनुमित्यादावतिव्याप्तमतः प्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरमाह,एवमिति।प्रत्यक्षत्वादिकमिति। यत्किञ्चिदुपमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वमुपमितित्वम्।यत्किञ्चिच्छाब्दबोधव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वं शाब्दबोधत्वं निर्वाच्यमित्यर्थः।शब्दभेदेनानुमित्यादीनां लक्षणकथनमनुभवत्वजात्यङ्गीकारेण तदनङ्गीकारे तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वरूपस्य लक्षणचतुष्टयस्यैकशब्दे न वक्तुं शक्यत्वादिति ध्येयम्। उक्तसूत्रेति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्युपदर्शितसूत्रानुसारादित्यर्थः। घ्राणस्य निर्विषयकत्वादाह। ग्राह्य इति। सुरभित्वादीत्यादिना सु-

---

क्षलक्षणे अनुमित्यसमवेतेति तदितरलक्षणेषु प्रत्यक्षासमवेतेति शब्दविशेषणेत्यर्थः। प्रथमतो मूले अनुमितिलक्षणस्यैव जातिघटितस्योक्तत्वात्प्रत्यक्षादीनामित्युपेक्ष्य अनुमित्यादीनामित्युक्तम्। अनुभवत्वजात्यङ्गीकारेणेति। विशेषणज्ञानादिजन्यतावच्छेदककोटौ स्मृत्यन्यत्वनिवेशे गौरवापत्त्या तज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयैवानुभवत्वजातिसिद्धेरिति भावः। एवं च सर्वलक्षणेषु स्मृत्यसम-

घ्राणस्य गोचरो गन्धो
गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञाया-
स्तथा शब्दोपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥

गन्धत्वादिरिति । आदिपदात् सुरभित्वासुरभित्वपरिग्रहः । गन्धस्य प्रत्यक्षत्वात्तद्वृत्तिजातेरपि प्रत्यक्षम् । गन्धाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्य न सामर्थ्यमिति बोध्यम् । तथा रस इति ।

रभित्वपरिग्रहः। तद्वृत्तीति। गन्धवृत्तीत्यर्थः। उद्भूतेति। उद्भूतपदस्य कृत्यमाह। ग्रीष्मेति। ऊष्मादावित्यादिना चूर्णप्रविष्टतेजः परिग्रहः। न तत्प्रत्यक्षम्। नोष्मादिगतरूपप्रत्यक्षम्। न्यूनतां परिहर्तुमाह। पृथक्त्वादिकमपीति आ-

---

वेतेत्युक्तौ अनुभवत्वमादाय अनुमित्यादावतिव्याप्त्यापत्त्या एकत्रानुमित्यसमवेतत्वस्यान्यत्र प्रत्यक्षासमवेतस्यैव निवेशनीयतया शब्दभेदेन लक्षणाभिधानमावश्यकमेवेति बोध्यम् । तद्व्यक्तिसमवेतेति । एकशेषेण प्रत्यक्षादिव्यक्तिसमवेतेत्यर्थः। ज्ञानत्वादिकमादाय अन्यत्रातिव्याप्तिवारणायात्र स्मरणासमवेतेत्युक्तम् । सूत्रानुसारादिति । सूत्राननुसारेण प्रत्यक्षसामान्यस्य लक्षणप्रदर्शनपक्षे तु नित्यप्रत्यक्षस्यैकत्वेन तद्विभागासम्भवाज्जन्यप्रत्यक्षस्यैव विभाग इति भावः । ननु गोचरपदस्य विषयार्थकतया घ्राणस्य गोचरो गन्ध इत्यसङ्गतमित्याशङ्कां निराकरोति। घ्राणस्येति । ग्राह्यइतीति । तथा च गोचरपदस्य जन्यज्ञानविषयार्थकतया नासङ्गतिरिति भावः । न तत्प्रत्यक्षमित्यस्य नोष्मादिप्रत्यक्षमिति नार्थः रूपे उद्भूतत्वप्रवेशेन तत्प्रत्यक्षवारणासम्भवात् द्रव्याणि तद्वन्तीत्यनेनैव तत्प्रत्यक्षस्य वारणीयत्वादतो व्याचष्टे। नोष्मादिगतेति । रूपत्वादिभिन्नामितीति । इदमंशपूरणं न तु विवरणम् । तथात्वे रूपादिभिन्नमित्येव ब्रूयादिति बोध्यम् । ननु रूपमत्रापि कारणमित्यत्रैव श्लोकसमाप्तेर्द्रव्याध्यक्ष इति द्वितीयकारिकास्थमेकं

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो
द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये।
विभागसंयोगपरापरत्व-
स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम्॥५४॥

रसत्वादिसहित इत्यर्थः। गन्धो रसश्चोद्भूतो बोध्यः। तथा-शब्दत्वादिसहितः। उद्भूतरूपमिति। ग्रीष्मोष्मादावनुद्भूतं रूपमिति न चाक्षुषं प्रत्यक्षम्। तद्वन्ति उद्भूतरूपवन्ति। योग्येति। पृथक्त्वादिकमपि योग्यवृत्तितया ग्राह्यम्। तादृशं योग्यवृत्तिमित्यर्थः। चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह। गृह्णातीति। आलोकसंयोग उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति कारणम्। तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसम्बन्धेन कारणत्वं द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षं प्रति स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेनेति। उद्भूतेति। उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरः। सोप्युद्भूतस्पर्शो ऽपि स्पर्शत्वादिसहितः।

लोकसंयोग इति। तस्य कारणत्वमन्धकारे चाक्षुषापात्तिवारणायोद्भूतरूपन्तु पिशाचादीनां प्रत्यक्षवारणायेत्यवधेयम्। तयोः उद्भूतरूपालोक-

---

पदं किमित्यत्रैवोपात्तमित्याशङ्कां निरस्यति। द्रव्याध्यक्षइतीति। पुनःशङ्कते इति। मूले लाघवादित्यस्य आत्मावृत्तित्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोजकत्वशब्दभिन्नविशेषगुणापेक्षयेत्यादिः। रूपापेक्षया स्पर्शस्य लाघवाभावात्तथा च उद्भूतरूपत्वेन उद्भूतस्पर्शत्वेन वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहः वायोरिव प्रभायाः प्रत्यक्षाभावे इष्टापत्तिसम्भवादित्यत्रैव तद्ग्रन्थतात्पर्यमिति बोध्यम्।

क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायं च तादृशम् ।

रूपान्यदिति । रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं च चक्षुषो यद् योग्यं तत् त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथा च पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ता एवं क्रियाजातयो योग्यवृत्तयश्च ते त्वचो ग्राह्या इति । अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्येऽपि, द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । तथा च बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणमिति नवीनास्तु । बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं न कारणं प्रमाणाभावात् । किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात् । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेत्, न किंचिदात्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रू-

---

संयोगयोः । रूपभिन्नस्य रूपत्वादेस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणादाह । रूपत्वादिभिन्नमिति । आदिना नीलत्वादिपरिग्रहः । द्रव्याध्यक्षइति । पूर्वान्वयी न तूत्तरान्वयीति बोधयितुं रूपमत्रापि कारणं द्रव्याध्यक्षइत्यन्तप्रतीकधारणम् । शङ्कते । बहिरिन्द्रियेति । ननु कार्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकतया गगनादौ बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाभावे रूपाभावस्पर्शाभावयोः प्रयोजकत्वकल्पने गौरवात्तादृशप्रत्यक्षे रूपत्वेन हेतुतां कल्पयित्वा तदवच्छिन्नाभावत्वेनैव तादृशप्रत्यक्षाभावे प्रयोजकत्वमुचितमित्यत आह । आत्मावृत्तीति । आत्मनो बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणात्मावृत्तीति । आकाशस्य बहिरि-

---

एतदेव स्पष्टयति । प्रतिबध्येति । समानं विरोध्युत्तरं प्रतिबन्धी । उपसंहरतीति । गुरुभूतस्यापि आत्मावृत्तिविशेषत्यादिना पूर्वमुक्तस्य कारणत्वमेव व्यवस्थापयतीत्यर्थः । अनुचितइति । चतुरणुकादिवायोरपि स्पर्शान्यत्वाद् द्रव्यसमवेतत्वाच्च तत्र च कारणीभूतत्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवायाभावात् त्र्यणुकस्य स्पार्शनाविषय-

गृह्णाति चक्षुःसम्बन्धा-
दालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥
उद्भूतस्पर्शवद् द्रव्यं
गोचरः सोपि च त्वचः ।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं
रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

पस्य कारणत्वे लाघवमिति चेन्न । वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् । इष्टापत्तिरिति चेत् । स्पर्श एव लाघवात् कारणमस्तु प्रभाया अप्रत्यक्षत्वे त्विष्टापत्तिरित्येव किं न

न्द्रियजन्यप्रत्यक्षवारणाय शब्दभिन्नेति । कालादेस्तद्वारणाय विशेषेति । शङ्कते । रूपस्येति । पुनः शङ्कते । इष्टेति । प्रतिबन्धोत्तरयति । उद्भूतेति । उ-

---

त्वादिति भावः । ननु वायुगतसङ्ख्यादिप्रत्यक्षापत्तिदोषेणैव वायुप्रभयोरिति ग्रन्थस्यावतारितत्वेन तत्र प्रभागतसङ्ख्याप्रत्यक्षे इष्टापत्तिरयुक्तेत्यत आह । दृष्टान्तार्थमिति । बाधकाभाव इति । अत्र च यद्यपि वायोः स्पार्शनोपगमे तस्यापि स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतत्वेन तत्प्रत्यक्षे कारणीभूतस्य त्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवेतत्वस्य विरह एव बाधको भवति, परमाणुस्तु महत्वाभावादेव न स्पार्शनयोग्यः । न च वायुचतुरणुकस्य नेष्यतएव स्पार्शनमपि तु पञ्चाणुकादीनामेवेति वाच्यम् । चतुरणुकस्य स्पार्शनाविषयत्वे पंचाणुकेपि कारणासम्पत्तेरिदमसङ्गतमित्याक्षिप्य तथापि वायोः स्पार्शनमङ्गीकुर्वता नवीनेन द्रव्यासमवेतेत्यत्र द्रव्ये त्रुटिभिन्नत्वस्य प्रकृष्टमहत्त्वस्य वा विशेषणतामङ्गीकृत्यैव वायुस्पार्शनस्योपादानीयत्वान्नासङ्गतिः । ग्रन्थकारेण च प्राचीनसम्मतकार्यकारणभाव एव प्रदर्शितस्तेन वायोः स्पार्शनानङ्गीकारेण द्रव्ये तद्विशेषणस्यानर्थकत्वादिति केचन समादधिरे । तन्न मनोरमम् । वायु-

द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो
मनसा ज्ञानकारणम् ।
मनोग्राह्यं सुखं दुःख-
मिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥

स्यात् । तस्मात् प्रभां पश्यमीतिवद् वायुं स्पृशामीति प्रत्ययस्य सत्त्वाद् वायोरपि प्रत्यक्षं भवत्येव, बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे तु न रूपस्य न वा स्पर्शस्य हेतुत्वम् । वायुप्रभयोरेकत्वं गृह्यतएव, क्व चित् द्वित्वादिकमपि, क्व चित् संख्यापरिमाणाद्यग्रहो दोषादित्याहुः । त्वचो योग इति ।

पसंहरति । तस्मादिति । ननु त्रुटेः स्पार्शनानङ्गीकारात्तत्स्पार्शनवारणाय स्पर्शान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनं प्रति त्वक्संयुक्तस्पार्शनवद्द्रव्यसमवायत्वेन हेतुत्वस्य वाच्यतया वायोः स्पार्शनाङ्गीकारो नोचितः ।'अन्यथा वायुगतसंख्यापरिमाणयोस्त्वचा ग्रहणप्रसङ्गादित्यत आह । वायुप्रभयोरिति॥ प्रभो-

---

स्पार्शनानङ्गीकर्त्रापि पार्थिवचतुरणुकादिस्पार्शनोपपत्तये द्रव्ये तद्विशेषणस्योपादेयत्वात् । वस्तुतः स्पार्शनवत्वं च न लौकिकविषयतया स्पार्शनविशिष्टत्वं तथासत्यवयवस्पार्शनानुत्तरावयविस्पार्शनानुपपत्तेर्नापि स्पार्शनोपलक्षितत्वं यदंकुरावयवस्पार्शनमसिद्धं तस्य स्पार्शनानुपपत्तेरतः स्पार्शनयोग्यत्वमेव तद्वाच्यं तद्योग्यता च प्राचां महत्वे सति उद्भूतरूपस्पर्शवत्वं नवीनानां उद्भूतस्पर्शसहितं महत्त्वमतो नानुपपत्तिः । इत्थं च पूर्वोक्तवायुस्पार्शनानौचित्ये अन्यथेत्यादिनोक्तस्य वा सङ्ख्यापरिमाणप्रत्यक्षापादनस्यैव बीजता बोध्या । तद्ग्रहश्चेति । परिमाणग्रहश्चेत्यर्थः । मूर्तप्रत्यक्ष इति । इन्द्रियत्वस्यातिगुरुतया बहिरिन्द्रियजन्यत्वपरित्यागः कृतः । उक्तलाघवेति । मूर्तप्रत्यक्षाभावे रूपस्पर्शयोरभावद्वयस्य प्रयोजकताकल्पनमपेक्ष्या एकस्य रूपाभावस्य तथात्वे लाघवमित्यनेनो-

त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः । किं तत्र प्रमाणम्, सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीततिवर्त्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति । ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यत्यनुभवरूपं स्मरणरूपं वा । नाद्यः, अनुभवसामग्र्यभावात् । तथाहि । चाक्षुषादिप्रत्यक्षे चक्षुरादिना सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम्, ज्ञानादेरभावादेव न मानसप्रत्यक्षम्, ज्ञानाद्यभावेनात्मनोऽपि न

पादानं दृष्टान्तार्थम् । गृह्यतएवेति । तथा च वायुगतसंख्यादिग्रहे इष्टापत्त्या वायोः स्पार्शनाङ्गीकारे बाधकाभाव इति भावः । क्वचिदिति । सजातीयसंवलनाभाव इत्यर्थः । आदिपदात् परिमाणपरिग्रहः, तद्ग्रहश्च भूयोवयवावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षस्थले बोध्यः । ननु सजातीयसंवलनदशायां भूयो ऽवयवावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षाभावे च कथं न वायुगतद्वित्वपरिमाणयोर्ग्रह इत्यत आह । क्वचित्संख्यापरिमाणेति । दोषादिति । सजातीयसंवलनादिरूपदोषादित्यर्थः । आहुरित्यनेनास्वरसस्तद्बीजं तु वायोः प्रत्यक्षतासन्देहेन लाघवान्मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति रूपत्वेनैव कारणत्वमुचितम् । न च वायुगतप्रत्यक्षतासन्देहाधीनव्यभिचारसन्देहप्रतिबन्धकस्य सत्वात्कथं कारणताग्रह इति वाच्यं, लाघवतर्काभावविशिष्ट-

---

क्तलाघवेत्यर्थः । नन्वेकस्पर्शाभावस्य तथात्वेपि लाघवानपायात् स्पर्शस्यैव कारणता लाघवात्सिद्ध्यतामित्यत आह । यच्चोक्तमिति । उपरिदेशे विहंगम इतीति । एतच्च प्रात्याक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण शाब्दबोधे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यतया भाननियमेन उपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वेपि विहङ्गांशेविशेषणतयोपनयसन्निकर्षेण भानसम्भवादनुपपत्त्यभावात्तथा चोपरिदेशविशेष्यकविहङ्गमप्रकारकप्रत्यक्षस्यैवानेन शब्देनाभिलापादुपनीतविशेषणतयैव भासतइति नियमादुपरिदेशस्याप्रत्यक्षत्वे तस्य प्रत्यक्षे मुख्यविशेष्यतया भानापपत्तिः वायोरप्रत्यक्षत्वे तु न का चिदनुपपत्तिरस्त्विति भावः । ननु ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनोयोगस्य कारणत्वं मूलोक्तमसङ्गतं नित्यज्ञाने तस्याकारणत्वादतो व्याचष्टे । जन्यज्ञा-

प्रत्यक्षम्, एवं व्याप्तिज्ञानाभावान्नानुमितिः, सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः, पदज्ञानाभावान्न शाब्दबोध इत्य-

---

स्यैव व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिबन्धकतया प्रकृते पूर्वोक्तलाघवतर्कस्य सत्वेन तदभावविशिष्टव्यभिचारसन्देहाभावस्य सत्वात् । यच्चोक्तं प्रभाया अप्रत्यक्षे त्विष्टापत्तिरित्येव किं न स्यादिति । तदपि न । उपरिदेशे विहङ्गम इत्यत्र प्रभामण्डलस्यैवोपरिदेशतया तत्प्रत्यक्षं विनोपरिदेशे विहङ्गम इति प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यादिकमिति । ज्ञानसामान्ये, जन्यज्ञानसामान्ये । ज्ञानाजननमिति । प्रमाणमित्यनुषज्यते । चक्षुरादीत्यादिना त्वगादिपरिग्रहः । तदभावादेव, चक्षुरादिना मनोयोगाभावादेव । ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति । अत्र ज्ञानादेर्न मानसमित्यन्वयः । अभावादित्यत्रापि ज्ञानादेरित्यस्यान्वयो बोध्यः । न प्रत्यक्षमिति । योग्यगुणसम्बन्धेनैवात्मनो मानसप्रत्यक्षस्वीकाराद्योग्यविशेषगुणप्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञानादेरभावादेव नात्मप्रत्यक्षमित्यर्थः । उब्दोधकाभावादिति । उद्बोधकस्य फलबलकल्प्य-

---

नेति । प्रमाणमितीति । इदमुपलक्षणं तत्रेत्यस्याप्यनुषंगो बोध्यः । आम्रस्य को रस इतिप्रश्नोत्तरभूते मधुर इत्यादौ किंशब्दं विहाय प्रश्नस्थस्य सर्वस्यैव अनुषंगदर्शनादन्यथा प्रश्नवाक्यतो रसत्वावान्तरधर्मप्रकारक आम्रविशेष्यकज्ञानेच्छाया लाभेनोत्तरतो मधुरत्वप्रकारकाम्ररसविशेष्यकबोधानुत्पत्तौ तस्योत्तरत्वानुपपत्तेरिति ध्येयम् । त्वादेरिति । पुरीततित्वगिन्द्रियाभावेन तत्र स्थितमनस्त्वक्संयोगासम्भवादिति भावः । ननु ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति मूले केषामित्याकांक्षाया अनिवृत्तेराह । अत्रेति । नन्वेवमभावादित्यत्रापि तादृशाकांक्षायास्सत्वात् तदनिवृत्तितादवस्थ्यमत आह । अभावादित्यत्रापीति । यद्यपि न मानसमित्यस्य मानससामान्याभावएवाथस्सम्भवात मनोयोग्यस्यात्मनः सत्वेपि योग्यगुणसम्बन्धाभावादेव तत्प्रत्यक्षस्याप्यत्रैव मानससामान्याभावोक्तौ उत्तरग्रन्थानुत्थितेस्तथा नोक्तमिति ध्येयम् । योग्यगुणेति । मनोग्रहणयोग्येत्यर्थः । धर्माधर्माश्रयोध्यक्षो विशेषगुणयोगत इतिकारिकायामेवोक्तत्वादिति भावः । ननु जातमात्रस्य प्राथमिकेष्टसाधनतास्मरणे जीवनादृष्टस्याप्युद्बोधकस्य कल्पनादत्रापि सम्बन्धिज्ञानरूपोद्बोधकासम्भवेप्यदृष्टविशेषस्योद्बोधकत्वसम्भवादुद्बोधकाभावादिति मूलमसङ्गतमत आह । उद्बोधकस्येति । तथा च स्मरणस्य प्रमाणसिद्धत्वे तदनुरोधेन कस्य चिदु-

नुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः, उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम् । नैवम् । सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्त्वङ्म-न्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षप्रसङ्गात् । तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात् । सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव जायतइत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनःसंयोगस्य यदिका-

---

त्वादिति भावः । इच्छादिव्यक्तेरिति । इच्छाया आदिरिति व्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रं विवक्षितम् । तदतीन्द्रियत्वे, ज्ञानातीन्द्रियत्वे । ननु सुषुप्तिप्राक्कालीनज्ञानस्य निर्विकल्पकरूपत्वात् तदतीन्द्रियत्वमुभयवादिसिद्धमेवेत्यत आह । सुषुप्तिप्राक्काल इति । त्वङ्मनःसंयोगस्य चेति । तदस्वीकारे चाक्षुषमपि न स्यादिति भावः । ननु चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्र-

---

तिबन्धकत्वात् न चाक्षुषाद्यापत्तिः । न च स्पार्शनसामग्रीसत्त्वे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शन-

झोधः कल्पनीयः । न चात्र स्मरणमनुभवसिद्धमिति भावः । ननु प्रथमोपस्थितज्ञानमुपेक्ष्येच्छादिव्यक्तेरिति मूलाभिधानमसङ्गतमित्यत आह । इच्छाया इत्यादि । ज्ञानमात्रमिति । यद्यपि सुषुप्तिप्राक्काले कदाचिदिच्छादेरपि सम्भवेन तदनुक्त्या मूलस्य न्यूनतापत्त्या मात्रपदमसङ्गतं किं तु तत्पुरुषबहुव्रीहिभ्यां ज्ञानादिविवक्षितमित्येव वक्तुमुचितं तथापि स्वप्नावस्थानन्तरमेव सुषुप्तिरिति नियमेन स्वप्नदशायां च मिथ्यामनःसंयोगरूपदोषवशाद् भ्रमात्मकज्ञानमेवोत्पद्यते न त्विच्छादिकमन्यथा स्वप्नदशायां चिकीर्षाबलात्प्रवृत्तेरप्यापत्त्या गत्यादेरप्यापत्तेरिति सिद्धान्तमनुसृत्यैवमभिहितमिति मन्तव्यम् । वस्तुतो ज्ञानादिव्यक्तेरित्युक्तौ केषांचिज्ज्ञानानां सिद्धान्तेऽप्यतीन्द्रियतया वक्ष्यमाणस्य तस्यातीन्द्रियत्वइत्यादिदूषणस्यासङ्गत्यापत्त्या मूलकृता ज्ञानमुपेक्षितमेतद्दूषणस्य सविकल्पकज्ञानोपगमेऽपि सुगमतया तदुपेक्ष्य निर्विकल्पकमेव जायतइत्याशङ्क्याग्रे मूले निराकरिष्यते । अत एव स्वप्नावस्थायां प्रलापादेरप्यनुभवसिद्धतया तदानीमिच्छादेः प्रामाणिकत्वेऽपि नासंगतेरिति युक्तमुत्पश्यामः । ननु सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनामतीन्द्रियत्वे मानाभाव इति मूलोक्तमसङ्गतं, तदानीं निर्विकल्पकस्यैवोत्पत्त्या तदतीन्द्रियत्वस्य सर्ववादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्योत्तरग्रन्थमवतारयति । नन्वित्यादि । तदतीन्द्रियत्वं निर्विकल्पकातीन्द्रियत्वं मूले विषयत्वक्संयोगस्येत्यस्य भुज्यमानद्रव्यवाय्वादिना त्वक्संयोगस्येत्यर्थः । तदस्वीकारइति । त्वङ्मनस्संयोगस्वीकार इत्यर्थः । न स्यादितीति ।

रणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले स्पार्शनप्रत्यक्षं स्यात्, विषयत्वक्संयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य च सत्त्वात्, परस्परप्रतिबन्धादेकमपि वा न स्यादिति । अत्र केचित् । पूर्वोक्तयुक्त्या त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात् कल्प्यत-

---

तिबन्धकत्वादेव न स्पार्शनं तत्रेत्यत आह । परस्परेति । अनुभावानुरोधादिति। अनुभवस्य त्वयापि स्वहस्तितत्वादन्यथा इष्टापत्त्यादिना त्वदुक्तापत्तेरसङ्गतत्वापातादिति भावः । मिश्रमतमाह । अन्येत्वित्यादिना । सुषुप्त्यनुरोधेन, सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादानुरोधेन । इत्थं च चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्पार्शनापत्तिर्न भवतीत्याह । चाक्षुषादीति । अत्र नव्याः । सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्काले ज्ञानोत्पत्तिर्यदि स्यात्तदा तत्प्रत्यक्षापत्तिभिया त्वङ्मनःसंयोगस्य चर्ममनःसंयोगस्य वा हेतुत्वं, सैव तु न युक्तिसिद्धा । तथा हि सुषुप्त्यनुकूलमनःक्रियया मनसा आत्मनो विभागस्तत आत्ममनःसंयोगनाशस्ततः पुरीततिरूपोत्तरदेशेन मनःसंयोगरूपा सुषुप्तिरुत्पद्यते । एवं च सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे आत्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणनाशात् तत्क्षणे ज्ञानोत्पत्तेरभावात् असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतु-

---

ज्ञानसामान्ये त्वया तस्य हेतुत्वस्वीकारादिति भावः । स्वहस्तितत्वादिति । स्वीकृतत्वादित्यर्थः । इष्टापत्त्यादिनेति । स्पार्शनं चाक्षुषादिकालेपि भवत्येवेतीष्टापत्तेरित्यर्थः । आदिना चाक्षुषादिकं कदापि नोत्पद्यतएवेत्यपलापपरिग्रहो बोध्यः । ननु पुरीततौ मनःप्रवेशस्यैव सुषुप्तिपदार्थतया त्वङ्मनःसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वेपि तदनुपपन्त्यभावात्सुषुप्त्यनुरोधेनेत्यसङ्गतमत आह । सुषुप्ताविति । न सम्भवतीति। चर्ममनःसंयोगस्य चाक्षुषादिकाले सत्वेपि तत्र स्थितेन त्वगिन्द्रियेण मनःसंयोगाभावादिति भावः । नव्यमतमुपन्यस्यति । अत्र नव्या इति । तत्क्षणे, सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्क्षणे । अभावादिति । ननु कारणस्याकार्योत्पादपूर्वक्षणएव सत्वमपेक्षितं नतु कार्योत्पत्तिकालेपि, तथाच ज्ञानोत्पत्तिपूर्वक्षणे विभागकालेपि आत्ममनःसंयोगोस्त्येव ज्ञानोत्पत्तिकालएव पूर्वोत्पन्नविभागेन तस्य नाशादतः सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणेपि ज्ञानोत्पत्तौ न बाधकमत आह । असमवायिकारणस्येति । कार्यसहभावेनेति । कार्यकालवृत्तित्ववैशिष्ट्येनेत्यर्थः । यदि

त्वात्। यदि च कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगिन एवासमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वमिति मन्यते तथापि न सुषुप्त्यव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नज्ञानव्यक्तेः सुषुप्तिकाले प्रत्यक्षापत्तिभिया त्वङ्मनःसंयोगादेर्हेतुत्वं विजातीयात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वेनैव तत्प्रत्यक्षवारणात्, तच्च वैजात्यं परात्ममनःसंयोगपुरीतत्यवच्छिन्नात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमेषितव्यमिति भावः। न च वैजात्येनात्ममनःसंयोगस्य त्वङ्मनःसंयोगस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः त्वङ्मनःसंयोगादेरवच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुत्वापेक्षया समवायेनात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वे लाघवात् त्वङ्मनःसंयोगस्य हेतुत्वे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पार्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्च। एतेन यत्र मनःक्रियया न पुरीततिसंयोगरूपा सुषुप्तिः किं तु पुरीततिक्रिययैवात्मसंयुक्तेन मनसा पुरीततिसंयोगरूपा सुषुप्तिः तत्र पूर्वोक्तापत्तिवारणाय त्वङ्मनः-

---

चेति। असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यरूपकार्यनाशं प्रत्येव हेतुता न तु गुणादिरूपकार्यनाशं प्रत्यपीति, द्रव्यं प्रत्येवासमवायिकारणस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणता नतु गुणादिकं प्रत्यपीति भावः। तत्प्रत्यक्षवारणात् सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नज्ञानप्रत्यक्षवारणात्। पुरीतत्यवच्छेदेनात्ममनःसंयोगे वैजात्यानङ्गीकारादिति भावः। वैजात्येनेति। यद्यप्यात्ममनःसंयोगस्य कारणता क्लृप्तैव वैजात्यस्य तदवच्छेदकत्वमेव कल्पनीयं, त्वङ्मनःसंयोगस्य तु कारणतैव न क्लृप्तेति वैषम्यान्न विनिगमनाविरहावकाशस्तथापि वैजात्यस्य क्लृप्तस्य कल्पनीयतया क्लृप्तत्वङ्मनस्संयोगे कारणतैव कल्प्यते, कल्पनीयस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः। त्वङ्मनस्संयोगादेरित्यादिना चर्ममनस्संयोगपरिग्रहः। अवच्छेदकतेति। समवायेन तयोरात्मन्यसत्त्वादिति भावः। लाघवादिति। अवच्छेदकतायास्तत्तदवच्छेदकस्वरूपायाः कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वे नानाव्यक्तिषु सम्बन्धत्वकल्पने गौरवं एकस्य समवायस्य तथात्वे लाघवादित्यर्थः। त्वङ्मनस्संयोगस्य कारणतापक्षे गौरवान्तरमप्याह। चाक्षुषादिति। एतेनेत्यादि। वक्ष्यमाणदूषणेनेति तदर्थः। एवं चेत्तत्र सुषुप्तित्वाभावाच्चेति चकारः प्रामादिक एवेति बोध्यम्। न च विजातीयात्ममनःसंयोगस्य समवायेन कारणत्वे लाघवस्यापि चकारेण समुच्चयसम्भवाच्चकारस्य प्रामादिकत्वकल्पनमसङ्गतमिति वाच्यम्। पुरीततिक्रियया सुषुप्तिस्थले पूर्वतनात्ममनस्संयोगानपायात्सुषुप्तावपि ज्ञानोत्पादापत्त्या तद्वारणाय पुरीततिमनस्संयोगस्य ज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकत्वे वैजात्यं कल्पयित्वा विजा-

इति । अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधाच्चर्म्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यम्, चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले च त्वङ्मनःसंयोगाभावान्न स्पार्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति । मनोग्राह्यमिति । मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । मतिर्ज्ञानं कृतिः प्रयत्नः । एवं सुखत्वादिकमपि मनोग्राह्यम् । एवमात्मापि मनोग्राह्यः किं तु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्व्वमुक्तत्वादत्र

संयोगादेर्हेतुत्वमित्यपास्तम् । पुरीतातिक्रियाजन्यमनः पुरीततिसंयोगस्य सुषुप्तित्वाभावाच्च तदानीं मनसः सर्वावयवावच्छेदेन पुरीततिसंयोगाभावेन पुरीततिबहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्य सत्वात् ज्ञानाद्युत्पत्तौ बाधकाभावात् । अत एव यदा त्वचं त्यक्त्वा मनः पुरीततिमनुविशतीति ग्रन्थकाराणां लेखः सङ्गच्छतइति वदन्ति । मनोग्राह्यत्त्वस्य सार्वत्रिकत्वादाह । मनोजन्येति । मनोमात्रजन्येत्यर्थः । न्यूनतां परिहरति । एवमिति ।

तीयात्ममनःसंयोगत्वेन कारणतायामेव मानाभावात् । यदि च तत्संयोगव्यक्तावपि वैजात्यं नांगीक्रियतइत्युच्यते तदा जाग्रदवस्थायामपि तदात्ममनःसंयोगव्यक्तितो ज्ञानानुत्पादप्रसंग इत्यवधेयम् । अथ पुरुषान्तरीयात्मना पुरुषान्तरीयमनस्संयोगात् ज्ञानोत्पत्तिवारणाय पुरुषान्तरीयात्ममनःसंयोगव्यावृत्तं वैजात्यं कल्पयित्वा विजातीयात्ममनःसंयोगत्वेन ज्ञानहेतुता आवश्यकी । तच्च वैजात्यं सुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमपीति कल्पनयोपपत्तौ त्वङ्मनःसंयोगादेः कारणत्वान्तरकल्पनमयुक्तमिति चेदनधिगतभावोपि पूर्वोक्तसुषुप्तिदशायां पूर्वज्ञानोत्पत्त्यनुरोधेन क्लृप्तवैजात्यात्ममनःसंयोगस्य सत्वेन विजातीयात्ममनःसंयोगकारणताया वारयितुमशक्यतया सुषुप्तेरेव ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वे वैजात्यस्य तद्भिन्नसुषुप्तिकालीनात्ममनःसंयोगव्यावृत्तत्वकल्पनेपि बीजाभावात् । तादृशसुषुप्त्यङ्गीकारपक्षे ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनःसंयोगस्य कारणत्वमप्यप्रामाणिकमेव । तथाविधसुषुप्तिसमये मनसो निश्चलत्वेन पूर्वतनत्वक्संयोगस्यापि सत्वेन तत्कारणतयापि ज्ञानवारणासम्भवेन अगत्या पुरीततिमनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रप्रतिबन्धकत्वमेव कल्पनीम् । इत्थं च त्वङ्मनःसंयोगचर्ममनःसंयोगयोः कारणतयापि तदानीं ज्ञानवारणासम्भवेनादिपदेन पुरीततिमनःसंयोगस्यैव ज्ञानकार-

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं

तदतीन्द्रियमिष्यते ।

नोक्तः। ज्ञानं यदिति। चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टज्ञानं न सम्भवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात्, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्। तथा च प्रथमतो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव

निर्विकल्पके प्रमाणं दर्शयति। चक्षुःसंयोगादिति। विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति। कदाचिद् घट इत्याकारकं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकं कदाचिज्जातिमानिति जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकं ज्ञानं जायते इत्यनुभवसाक्षिकं तन्निर्वाहाय घटत्वांशे ऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धौ तादृशघटत्वज्ञानत्वेन घटत्वांशे जातित्वप्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धौ च तादृशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः। वैशिष्ट्यानवगाह्येवेति। वैशिष्ट्यसांसर्गिकाविषयताशून्यमेवेत्यर्थः। वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानिरासेनैव घटघटत्वयोर्विं-

---

णतायां ग्रन्थकारेण तात्पर्यं सूचितमिति विभावनीयम्। नव्यमतएव ग्रन्थकाराणामपि निर्भरो लाघवादित्यवधेयम्। लौकिकचाक्षुषादेरपि मनोजन्यतया मनोग्राह्यत्वस्य घटादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह। मनोमात्रेति। मनोलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वविवक्षायां मात्रपदं विनाप्युपपत्तिरिति ध्येयम्। ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः, चक्षुःसंयोगद्वितीयक्षणस्य घटविशिष्टप्रत्यक्षोपगमे क्षतिविरहात्। नहि तृतीयक्षणएव तादृशप्रत्यक्षमिति लोकानामनुभवः, क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णेयत्वात्, रक्तो दण्ड इति निर्णयं विना रक्तदण्डवानिति निर्णयानुरोधेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भवतु विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वं निर्विकल्पकस्य अतीन्द्रियत्वेन विशेषणज्ञाने हेतुतायामन्वयव्यतिरेकप्रत्यक्षासम्भवादतो विशेषणज्ञानहेतुत्वे युक्तिमाह। कदा चिदित्यादि। तन्निर्वाहाय तादृशानुभवनिर्वाहाय। अन्यथा जातिमानिति घटत्वप्रकारकबोधोत्पादकायामपि घटइत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। घट इतिप्रत्यक्षकाले जातिमानिति प्रत्यक्षापत्तिस्तु न सम्भवति विशेष-

शेष्यताप्रकारताशून्यत्वंलब्धं तयोर्वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानियतत्वात्। न चैवं निर्विकल्पकस्य निर्विषयकत्वापत्तिः, तुरीयविषयताया एव तत्र स्वीकारात्। एतेन निर्विकल्पकस्य घटघटत्वावगाहित्ववद्वैशिष्ट्यावगाहित्वमपि दुर्वारं घटेंद्रियसन्निकर्षकाले इंद्रियसम्बद्धविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्ये सत्वादिति वैशिष्ट्यानवगाहित्वोक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम्। वैशिष्ट्यानवगाह्येवेत्येवकारेण कल्पनीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे तस्यापि विशिष्टबुद्धितया विशेषणज्ञानान्तरसापेक्षता स्यादेव, तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वमित्यनवस्थाभिया प्रथमं विशेषणज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाह्येव स्वीकार्यमिति सूचितम्। तदेव, तादृशविषयतात्रयशून्यमेव। निर्विकल्पकं, निर्विकल्पकस्वरूपम्। लक्षणं तु प्रकारताशून्यत्वादिकं प्रत्येकमेवेति ध्येयम्। निर्विकल्प-

---

णतावच्छेदकप्रकारज्ञानरूपकारणविरहादित्यवधेयम्। ज्ञानत्वेनेति। अथ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया जातिमानिति बुद्धेस्तत्र जातित्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकनिश्चयत्वेनैव हेतुतया ज्ञानत्वेनेत्यसङ्गतमिति चेन्न। विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वात्। न च प्रकारांशे किंचित्प्रकारकत्वादतिरिक्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य दुर्वचतया तदपि वैशिष्ट्यावगाह्येवेति वाच्यम्। विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे तत्संसर्गावगाहिज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात् विशेषणावच्छिन्नप्रकारताशालित्वमेव तत्। विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या उत्पन्नज्ञाने तु प्रकारप्रकारेणावच्छेदकताख्या विलक्षणता नातस्तस्य तथात्वापत्तिरित्यपि केचित्। इत्थमेव च दण्डो रक्तो न वेति संशयानन्तरमौचित्याज्जातो रक्तदण्डवान्न वेति सन्देहोप्युपपादनीयः। इदं पुनरिहावधेयं, विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन जायमाने जातिमानिति ज्ञानेन जातित्वप्रकारकघटत्वज्ञानत्वेन हेतुता विशकलितजातित्वघटत्वज्ञानादपि तादृशबुध्युत्पादादिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिपरमेवेदमेवं च ज्ञानपदं निश्चयार्थकतया व्याख्येयमिति। ननु निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाहित्वमसिद्धं विशेषणतासन्निकर्षेण घटघटत्वयोरिव तत्समवायस्यापि निर्विकल्पके भानसम्भवादत आह। वैशिष्ट्यनिष्ठेति। एवं प्रकारताशून्यत्वं विशेष्यताशून्यत्वं च लक्षणं सम्भवतीति सूचयन्नाह। वैशिष्ट्येत्यादि। निर्विषयत्वापत्तिरिति। त्रिविधविषयतानामप्यसत्वादिति भावः। तुरीयविषयताया एवेति। प्रकारतादित्रितयभिन्नविषयताया इत्यर्थः। प्रत्येकमेवेति।

ज्ञानं जायते तदेव निर्व्विकल्पकात्मकम् । तच्च न प्रत्यक्षम् । तथाहि । वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति घटमहं जानामीति प्रत्ययात् । तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वम् यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते, विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्टयज्ञानकारणम् । निर्व्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न सम्भवति । घटत्वाद्यप्रकारकं घटादिविशिष्टज्ञानं न सम्भव-

---

के मूलोक्तमतीन्द्रियत्वं साधयति, तथाहीत्यादिना । ज्ञानस्य प्रत्यक्षं वैशिष्ट्यानवगाहि न भवतीत्यन्वयः । इति प्रत्ययादिति । घटाद्यवगाहित्वेनैव ज्ञानप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः । तत्र घटमहं जानामीति प्रत्यये घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न सम्भवतीति । न च विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव निर्विकल्पकानुव्यवसायोऽस्त्विति वाच्यं, रक्तः पटो घटो द्रव्यमिति समूहालम्बनानन्तरं रक्तं घटं जानामीति प्रतीत्यापत्त्या

एकत्र लक्षणे इतरविषयतद्वयशून्यत्वनिवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः । समूहालम्बनेति । विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेनानुव्यवसायोपगमे रक्तत्वघटयोः पूर्वमुपस्थित्या तादृशानुव्यवसायसम्भवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे तु पूर्वं रक्तो घट इति ज्ञानविरहान्न तादृशानुव्यवसाय इति भावः । यद्यपि घटत्वप्रकारकशाब्दबोधोत्तरोत्पन्ननिर्विकल्पकस्य तादृशानुव्यवसायः सम्भवत्येव तथापि पूर्वं घटत्वज्ञानसत्वे विशिष्टप्रत्यक्षस्य सामग्रीसत्वाच्चक्षुःसंयोगानन्तरं विशिष्टप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते नतु निर्विकल्पकमत एव स्थिरचक्षुःसंयोगस्थले घटविशिष्टप्रत्यक्षधारैवोपेयते न तु निर्विकल्पकान्तरितप्रत्यक्षधारेति मन्तव्यम् । अथैवमपि निर्विकल्पकस्य घटत्वरूपाविषयोपरागेण प्रत्यक्षं दुर्वारमेव स्वीयजातीतरस्यैव स्वरूपतः प्रकारत्वाभ्युपगमेन तस्य ज्ञाने विषयितया स्वरूपत एव प्रकारत्वसम्भवादिति । मैवं, जातेस्समवायेनैव स्वरूपतः प्रकारत्वाभ्युपगमादन्यथा कालो घटो

महत्त्वं षड्विधे हेतु-
रिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

ति, जात्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्म्मप्रकारकत्वनियमात्। महत्त्वमिति। द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसम्बन्धेन कारणम्। द्रव्यसमवेतानां जातिगुणकर्म्मणां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन कारणम्। द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्म्मत्वरूपत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कारणमिति। इन्द्रियमिति। अत्रापि षड्विध-

---

विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानानुव्यवसायानभ्युपगमादिति। महत्त्वं षड्विधइति। यद्यपि श्रवणादौ महत्त्वस्य हेतुत्वे प्रयोजनाभावः तथापि द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेतज्जन्यतावच्छेदकस्य श्रवणादिसाधारण्यात् श्रावणाद्यन्यत्वनिवेशे गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च षड्विधइत्युक्तमिति ध्येयम्। आत्मादिवारणायेति। आत्मादौ योऽतिव्याप्तिरूपो दोषस्तद्वारणायेत्यर्थः। सत्यन्तदाने च शब्दादितरे ये उद्भूतविशेषगुणाः सुखादयस्तदाश्रयत्वस्यैवात्मनि सत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। श्रोत्रे सत्वादिति। तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः। विशेषपदस्य प्रयोजनं वक्तुं भूमिकामाह। उद्भूतत्वमिति। ज-

---

ज्ञानं घट इत्यादिप्रत्ययापत्तेः तादृशप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वादिति ध्येयम् ॥ षड्विध इत्युक्तमिति। तथा च षड्विधइत्यस्य षड्विधसाधारणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न इत्येवार्थो न तु श्रावणत्वाद्यवच्छिन्न इति भावः। आत्मादाविति। अत्रादिपदेन चर्ममनस्संयोगस्य ज्ञानकारणत्वपक्षे तत्संग्रहः। अत एव लघुभूतस्यापि आत्मभिन्नत्वस्य परित्यागस्तथासति आत्मभिन्ने चर्मण्येवातिप्रसंगात्। नवीनमते तु शब्देतरेत्यत्र शब्दपदं ज्ञानेच्छाकृतीनामप्युपलक्षणं बोध्यं, तैरीश्वरस्यैव श्रोत्रेन्द्रियत्वोपगमेनान्यथाश्रोत्रे अव्याप्तिप्रसंगादेवं तन्मते अनुभूतविशेषगुणवदसमवेतभूतमेव मन इति न तत्राप्यव्याप्तिरिति ध्येयम्। भूमिकामिति। प्रयोजनसम्पादिकां युक्तिमित्यर्थः। उद्भूतत्वस्य प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकजातिरूपत्वे तादृशजातेः संयोगादिसा-

इत्यनुषज्यते। इन्द्रियत्वं तु न जातिः। पृथिवीत्वादिना साङ्कर्य्यप्रसङ्गात्। किं तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम्, उद्भूतविशेषगुणस्य शब्दस्य श्रोत्रे सत्वाच्छब्देतरेति, विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुषि सत्त्वादुद्भूतेति। उद्भूतत्वं न जातिः। शुक्लत्वादिना सङ्करात्। न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्। उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादौ जनकतानुपपत्तेः। किं तु शुक्लत्वादिव्याप्यमनुद्भूतत्वं नाना तदभावकूटश्चोद्भूतत्वम्, तच्च संयोगादावपि। तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्चक्षुरादेरस्त्यतो विशेषेति। कालादिवारणाय विशेष्यदलम्। इन्द्रियावयवविषयसंयो-

---

नकत्वानुपपत्तेरिति। एकैकस्य कारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात् कूटस्यैकत्राव्रत्तितया कारणतावच्छेदकत्वादिति भावः। तदभावकूटश्चोद्भूतत्वमिति। तथा च तादृशकूटस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति नोक्तदोष इति भावः। इन्द्रियावयववारणायेति। मनःपदमित्यनेनान्वितम्। नवीनमते

मान्यगुणे कल्पकाभावेन उद्भूतगुणशून्यत्वोक्तावपि चक्षुरादावव्याप्त्यप्रसक्तेरनुद्भूतत्वाभावकूटस्य तत्त्वएव संयोगादावनुद्भूतत्वजातौ मानाभावेन तामादायाव्याप्तिदानसंभवाद्भूमिकात्त्वमवसेयम्। नोक्तदोष इतीति। एकत्रावृत्तित्वप्रयुक्तकारणत्वानुपपत्तिरूपदोष इत्यर्थः। इन्द्रियावयवेति। इन्द्रियावयवार्थावयवयोः संयोगस्यापि प्राचांमते ज्ञानकारणतया तमादायेन्द्रियावयवे अतिव्याप्तिवारणाय मनःपदमिति भावः। योग्यानुपलब्धेरिति। यदि काले घटः स्यात्तदा घटवत्तया उपलभ्येतेत्यापत्तेः कालस्यायोग्यत्वेन असम्भवादिति भावः। काले यदि रूपं स्यात्तदा उपलभ्येतेत्यापत्तिस्तु सम्भवति नीरूपत्वेनैव कालस्यायोग्यतायाः सम्पादनीयतया रूपसत्त्वे तदनिर्वाहादिति भावः॥ मुले तद्वारणायैवेति। कालस्येन्द्रियत्ववारणायैवेत्यर्थः। यद्यपि ज्ञानकारणत्वोपादानेपि कालविषया कालमनस्संयोगस्यापि ज्ञान-

विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोपि षड्विधः । द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

गस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणया- कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुः संयोगाद्याश्रयस्य कालादेश्च वारणाय मनःपदम् । ज्ञान- कारणमित्यपि तद्वारणाय । करणमिति । असाधारणं का- रणं करणम्, असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम् । विषयेन्द्रियेति । व्यापारः सन्निकर्षः । षड्विधं संनिकर्षमुदाहरणद्वारा दर्श- यति । द्रव्यग्रह इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यमेवमग्रेऽपि ।

मनःपदप्रयोजनमाह । कालादाविति । समवायेन घटाद्यभावादीनां काले सत्वेपि न तत्प्रत्यक्षम् । योग्यानुपलब्धेरभावादतो रूपाभावपर्यन्तानुधाव- नम् । तद्वारणायेति । कालादेर्वारणायेत्यर्थः । जन्यत्वघटितस्य व्यापारत्व- स्य श्रोत्रसम्बन्धे समवायरूपे ऽभावादाह । व्यापारः सन्निकर्ष इति ।

कारणतया तद्दोषतादवस्थ्यम् । समवायेन कारणत्वविवक्षणे तु क्वापि कार्ये काल- मनःसंयोगस्य समवायेनाकारणत्वात् ज्ञानपदमनर्थकं तथापि समवायेन कारण- ताऽभावेव ज्ञानपदमथ वा दैशिकपरत्वादिकारणदिना संयोगमादाय दि- श्यतिव्याप्तिवारणाय तत्पदामिति भावः । ननु विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापार इति- मूलमसङ्गतं शब्दश्रोत्रसम्बन्धस्य समवायस्य नित्यतया तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजन- कत्व रूपव्यापारत्वस्यासम्भवात् । अत एवैतदस्वरसेनैव व्यापारपदं सन्निकर्षार्थकत- या विवृतं मुक्तावल्यामित्याह । जन्यत्वेत्यादि । वस्तुतस्तु तत्र समवायोपि-

वस्तुतस्तु द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः करणम्। द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः। द्रव्यसम वेतसम-

---

द्रव्यप्रत्यक्षमिति। द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः। द्रव्यसमवेतेति। द्रव्यसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः। एवमग्रेपीति। द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः। ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वे त्वक्प्रभासंयोगाचाक्षुषापत्तिः। एवमन्धकारे घटचक्षुःसंयोगात् स्पार्शनापत्तिश्चेत्यत आह। वस्तुतस्त्विति। नन्वेवमात्मप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयोगस्य ज्ञानादिप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वेपि चक्षुरादिसंयोगतत्संयुक्तसमवाययोः प्रमाणाभावः चक्षुरादिसंयुक्तसमवेतसमवायेनैव त्र्यणुकादेश्चाक्षुषादुपपत्तेरत आह। परन्त्विति। परम्परया, स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वादिसम्बन्धेन। उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्येति।

व्यापारएव, कथमन्यथा शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रेन्द्रियस्य करणत्वं व्यापारवत्कारणस्यैव करणत्वात् किं तु तज्जन्यत्वं व्यापारलक्षणप्रविष्टं तदपि न सत्ताकत्वमेव शब्दप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्यैव प्रत्यक्षजनकतया तादृशस्याकाशात्मकश्रोत्रसत्वाधीनसत्तावत्वान्न व्यापारा त्वाविरोध इति मन्तव्यम्। अस्तु वा इन्द्रियस्य करणत्वोपपत्तये शब्दादेर्विषयस्यैव व्यापारत्वं प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वात् शब्दादेर्विषयस्याकाशादिजन्यत्वात्सुखादेश्चात्मनः संयोगजन्यत्वेन मनोजन्यत्वानपायादिति विभावनीयम्। ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगस्य न समवायेन कारणतासम्भवः तस्य विषयनिष्ठस्यात्मन्यसम्भवादिति विषयतैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धो वाच्यस्तथा च द्रव्याविषयकप्रत्यक्षस्य घट इत्याद्याकारकस्य विषयता घटत्वादावप्युत्पत्त्या व्यभिचार इत्यतो द्रव्यप्रत्यक्षमित्यस्यार्थमाह। द्रव्यवृत्तीति। तथा च प्रत्यक्षत्वमेवेन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदक द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतायाः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादेव घटत्वादौ न व्यभिचार इति भावः। एवं संयुक्तसमवायादावप्यूहनीय इत्याह। द्रव्यसमवेतेति। द्रव्यप्रत्यक्षइति। द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्ष इत्यर्थः। इन्द्रियसन्निकर्षत्वेन, इन्द्रिय-

अत्र चक्षुर्घटितचक्षुःसन्निकर्षाच्छुक्लत्वादीनां प्रत्यक्षवारणायोद्भूतेति । उद्भूतरूपावच्छिन्नेति महत्त्वावच्छिन्नेति चक्षुःसंयुक्तपदार्थैकदेशसंयोगेनान्वेति । तथा च महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्रसरेणावभावात् तच्चाक्षुषाद्यनुपपत्तिरतः संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति भावः। संयुक्तसमवेतसमवायेन संयुक्तसमवायस्य नान्यथासिद्धिरित्याह । द्रव्यसमवेतेति । तादृशेति । महत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तथा च महत्त्वावच्छिन्न-

---

संयोगत्वेनेति चाक्षुषापत्तिरिति । यद्यपि चाक्षुषत्वस्येन्द्रियसंयोगजन्यतावच्छेदकत्वेनेन्द्रियसंयोगकारणबलाच्चाक्षुषापत्तिरयुक्ता तद्बलेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्यैव आपादनसम्भवात्तथापि जायमानं प्रत्यक्षं चाक्षुषमेवाङ्गीकार्यं, न स्पार्शनम् । तत्रोद्भूतस्पर्शाभावात् । स्पार्शने तस्य हेतुत्वात् । इन्द्रियान्तरं च द्रव्यग्राहकमेव नेत्यभिप्रायेण चाक्षुषापादनान्नासङ्गतिः । एवमुत्तरत्रापि । चाक्षुषे आलोकसंयोगस्य हेतुतया तदभावान्नान्धकारे चाक्षुषापत्तिरतः स्पार्शनापादनमिति बोध्यम् । अथ विशिष्य कार्यकारणभावस्योक्तयुक्त्यावश्यकत्वेपि यद्विशेषयोरिति न्यायेनोक्तकार्यकारणभावोप्यावश्यक एवेति वस्तुतस्त्वित्यादिना मूले तत्परित्यागोनुचित इति चेन्मैवम् । तादृशन्याये मानाभावात् । न चैकस्येन्द्रियसंयोगाभावस्य प्रत्यक्षसामान्याभावप्रयोजकत्वे लाघवमेव तत्र मानमिति वाच्यम् । घ्राणेन्द्रियादिसंयोगसत्त्वेपि द्रव्यनिष्ठलौकिकविषयतया प्रत्यक्षसामान्याभावसत्त्वेन तस्य तत्र प्रयोजकत्वासम्भवादिति ध्येयम् । एवं, विशिष्यैव कार्यकारणभावे । चक्षुर्घटितेति । परकीयचक्षुर्घटितेत्यर्थः । स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वासम्भवात् संयुक्तपदार्थैकदेश इति । यद्यपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन संयोगे रूपावच्छिन्नत्वनिवेशापेक्षया संयुक्तएव समवायेन रूपावच्छिन्नत्वनिवेश एव लाघवं तथापि विभिन्नावच्छेदेनालोकचक्षुस्संयोगाभ्यां दण्डादिप्रत्यक्षवारणायाग्रे चक्षुःसंयोगे आलोकसंयोगानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया तत्रैव महत्त्वोद्भूतवैशिष्ट्यं निवेशितं एकत्रैकं विशेषणं अपरत्र विशेषणद्वयमिति स्वीकारे अर्धजरतीयन्यायापत्तिरिति भावः । वस्तुत उक्तलाघवानुरोधेन चक्षुस्संयोगएव विशेषणद्वयमुचितमेकत्र विशेषणत्रयोपगमे परस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावाधिक्यप्रसङ्गादित्यवधेयम् । ननूक्तग्रन्थस्य संयुक्तसमवेतसमवायेनैवोपपत्तौ संयोगसंयुक्तसमवाययोर्वैयर्थ्यमित्याशंकयैव अवतारिततया संयोगमहत्त्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तादृशशङ्कानिरासादुद्भूतरूपावच्छिन्नत्वाविशे-

वेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः । एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्य्यकारणभावः । परन्तु परमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीपरमाणौ पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र परम्परयोद्भूतरूपसम्बन्धस्य महत्त्वसम्बन्धस्य च विद्यमानत्वात । तथाहि । नीलत्वं जातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्त्तते । तथा च महत्त्वसम्बन्धो घटनीलमादाय वर्त्तते उद्भूतरूपसम्बन्धस्तूभयमादायैव वर्त्तते । एवं पृथिवीत्वे घटादिकमादाय महत्त्वसम्बन्धो बोध्यः । एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात् । तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषप्रत्यक्षे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थं

चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य त्रसरेणुरूपेऽभावाच्चाक्षुषानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्यासत्तित्वमिति भावः । एतत्प्रसङ्गेन पूर्वं रूपावच्छिन्नत्वमग्रे चालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे तत्प्रयोजनं चाभिहितमिति बोध्यम् । स्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्सान्निकर्षस्य कारणत्वं प्रपञ्चयति, एवमित्यादिना । पूर्ववदेवेति । परमाणुघटितत्वक्सन्निकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वं प्रभाघटितसान्निकर्षेण स्पर्शत्वस्पार्शनवारणायोद्भू-

---

षणप्रदर्शनं मूले विकलमित्याशङ्कां परिहरति । एतादिति । तथा च स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वादेव तत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति न दोष इति भावः । अत्र चाग्रेचेत्यादिकं यथालोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपादानं प्रयोजनान्तरार्थमेव न तु संयोगसंयुक्तसमवाययोः सन्निकर्षोपपत्त्यर्थं तथोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि चक्षुष्ट्वादेः चाक्षुषनिरसनायैवेति दृष्टांतविधयैवोक्तम् । तेन वक्ष्यमाणग्रन्थस्योक्ताशङ्कयानवतारितत्वेपि न क्षतिः प्रभायां सत्तास्पार्शनवारणं त्वक्संयोगे उद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशान्न सम्भवतीति स्पर्शानुधावनम् । श्रोत्रावच्छिन्नत्वस्य समवायोवधी-

च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः परमाणुचक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं वाय्वादौ न सत्त्वादिचाक्षुषं, तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य मध्यावच्छेदेनालोकसंयोगश्चक्षुःसंयोगस्तु बाह्यावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम्, द्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः, द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः । गन्धसमवेतस्य घ्राणजन्यप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । एवं रसप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः । रससमवेतस्य रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम्। शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः कारणम् ।शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् । अत्र

तस्पर्शावच्छिन्नत्वादिविशेषणं बोध्यमित्यर्थः । श्रोत्रावच्छिन्नेति । सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरतः श्रोत्रावच्छिन्नेति । इन्द्रियसम्बद्धे-

---

षणस्य फलमाह । सकलेति । नन्विन्द्रियसम्बन्धविशेषणतया समवायाभावयोः प्रत्यक्षमिति वदतो मूलकारस्येन्द्रियसम्बन्धविशेषणतात्वे विशेषणताया विभाग इति ग्रन्थकाराणामाशयो लभ्यते स चासङ्गतः, इन्द्रियेण कालिकेन सम्बद्धे घटादौ विशेषणताया कालत्वाभावादेः प्रत्यक्षत्वानुत्पत्तेः किं तु संयुक्तविशेषणतात्वादिनैव सान्निकर्षता वाच्येति विभागोपि तेनतेन रूपेणैव कार्यस्तथा च सन्निकर्षस्य षड्विधत्वव्याघात इत्याशंक्य निराचष्टे । यद्यपीति । यद्यपीयमाशंका-

सर्व्वत्र प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम् । वक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि भवति । एवमात्मनः प्रत्यक्षे मनःसंयोगः, आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः, आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता हेतुः । वैशेषिकमते तु न समवायः प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा । तथाहि । भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते, संख्यादौ रूपाद्यभावःसंयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः

ति । यद्यपीन्द्रियसयुंक्तविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिक्रमेण बाहुल्यमेव तथापि विशषणतात्वेनैव रूपेण विभागः । न चैवं समवायत्वेन चतुर्णामनुगमप्रसङ्गः, परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । समवायो न प्रत्यक्ष इति । सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति भावः । ननु विशेषणतया तद्वदित्याद्यसङ्गतं, विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावात् । न च

ग्रे मूलकृतैव क्रियते समाधीयते चोक्तसमाधानेनैवेति व्याख्याने एतदाशंकायास्तत्समाधानस्य च वैफल्यमेव, तथापि विशेषणतानां विशेषणतात्वेन विभागे संयुक्तसमवायादीनां चतुर्णां केवलसमवायविभाजकसमवायत्वेनानुगमसम्भवेन संयोगसमवायविशेषणतास्त्रयः सन्निकर्षा इत्येव कुतो नोक्तमित्याक्षेपस्य मूलकृता तादृशसमाधानोपर्यनिराकृततया तन्निरासायैव मूलोक्तार्थस्यानुवाद इति विभावनीयम् । परिभाषायाः षड्विधसन्निकर्ष इति शास्त्रकारीयसंकेतस्य अपर्यनुयोज्यत्वादिति संयोगादिभेदेन त्रिविधः सन्निकर्ष इत्येव कुतो नोक्तमित्याक्षेपानर्हत्वादित्यर्थः, तथाविभागेपि क्षतिविरहादिति भावः । मूले वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्ष इत्युक्तं तत्र युक्तेरनुक्तत्वात्तत्र युक्तिमाह । सम्बन्धप्रत्यक्षइति । समवायस्यैकतया एकदा भाविभूतसकलाश्रयव्यक्ती-

केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया, कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया, एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया, एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया, एवमन्यदप्यूह्यम्। तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते। अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्येतेति। यदि स्यादुपलभ्येतेति। अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम्। तथाहि। भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम्।

तत्प्रत्यासत्तेरनभ्युपगमे ऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यं, इष्टापात्तेरनुपलम्भस्यैव तत्प्रत्यक्षस्योपगमात्। न च समवायप्रत्यक्षानुरोधात् विशेषणताप्रत्यासत्तिस्वीकारः समवायानङ्गीकारा,दत एवाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियं न करणं किं तु योग्यानुपलब्धिरेवेति भट्टानामाक्षेपं दूषयितुं मूले यदि स्यादिति। तथा चेन्द्रियाणामभावप्रत्यक्षे जननीये योग्यानुपलब्धेः सहकारितामात्रेणानिर्वाहे ऽतिरिक्तप्रमाणकल्पनमनुचितामिति भावः। तत्र योग्यानुपलब्धेरभावप्र-

---

नां ज्ञानासम्भवादिति भावः। न्यायमते तु सम्बन्धप्रत्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकं सम्बन्धत्वस्यानुगतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् सांसर्गिकविषयतावत्वस्य कथंचित्सुवचत्वेपि तादृशसम्बन्धत्वस्य घटत्वादिसाधारणतया तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेरपि तु संयोगप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतः समवायस्य तन्मते न प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरिति भावः। समवायप्रत्यक्षानुरोधादित्यस्य विशेषणतायास्सन्निकर्षत्वामिति शेषः। तस्य समवायप्रत्यक्षस्य। अनुपगमादस्वीकारादित्यर्थः। भट्टैरिति शेषः। तैः समवायस्यैवानंगीकारादवयवावयव्यादीनां स्वरूपस्यैव तन्मते सम्बन्धत्वादिति भावः। अत एव, विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावादेवेत्यर्थः। ननु यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते तत्र विशेषणतया अभावानां ग्रहो भवेदित्यनेन मूलेन नोक्तभट्टमतनिराकरणं सम्भवति तत्र तादृशमतनिरासकयुक्तेरस्फुरणादतस्तद्भावमाह। तथाचेति। निर्वाह इति। विशेषणतासन्निकर्षेणाभावप्रत्यक्षोपगमे तथा पिशाचादीनामप्य-

तत्र योग्यताऽप्यपेक्षिता । सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा । तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य स

त्यक्षे हेतुत्वे युक्तिमाह । तथा हीति । घटादिज्ञाने घटादिभ्रमे । न च घटादिभ्रमहेतुदोष एव तत्प्रतिबन्धकः अन्यथा भ्रमोत्पत्तिकाले तदभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं, विनश्यदवस्थदोषाद्यत्र भ्रमस्तत्र भ्रमोत्पत्तिकाले प्रतिबन्धकीभूत-

---

भावप्रत्यक्षापत्तिरित्यनिर्वाहः योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वे तु पिशाचस्यायोग्यतया योग्यप्रतियोग्युपलंभाभावरूपकारणाभावेन तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । इदानीं तु अभावग्राहकसन्निकर्षसत्वेपि सहकारिणो योग्यानुपलंभस्याभावादेव न पिशाचाभावादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । अनुचितमिति । यद्यप्यनुपलब्धेः कारणत्वकल्पनं विशेषणतासन्निकर्षाकल्पनं चापेक्ष्य अनुपलब्धौ प्रमाणत्वकल्पनमेवोचितं तथापि अनुपलब्धेर्व्यापाराभावेन व्यापारवत्कारणत्वघटितप्रमाणत्वासम्भवात् अभावज्ञानस्य अधिकरणाविषयकस्य अनुभवेन अनुपलब्धिजन्याभावज्ञाने अधिकरणभावानामुत्पत्तेश्चाभावज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपताया एव स्वीकरणीयत्वात्तथासति चाभावस्य विशेषणतयाधिकरणस्य च संयोगादिना एकस्मिन्नेव ज्ञाने भानसम्भवान्नानुपपत्तिरिति भावः । ननु घटस्य प्रमारूपज्ञानदशायामभावप्रत्यक्षमेव न सम्भवति घटसत्वएव तत्प्रमासम्भवेन तदानीमभावे विशेषणतासन्निकर्षस्यैव अभावादतो ज्ञानपदं भ्रमार्थकमित्याह । घटादिभ्रम इति । ननु भ्रमकाले घटाद्यभावप्रत्यक्षानुदयेन अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिभ्रमजनकदोषाभाव स्यैवकारणत्वमस्तु न तु प्रतियोग्युपलम्भाभावस्य तत्कारणता तथासत्यपि भ्रमोत्पत्तिकाले अभावप्रत्यक्षापत्तेरवारणादित्याशङ्कते । नचेति । दोषाभावस्याभावप्रत्यक्षकारणत्वेपि यत्र विनश्यदवस्थापन्नदोषाद् घटादिभ्रमः तत्र भ्रमानन्तरमभावप्रत्यक्षवारणाय प्रतियोगिन उपलम्भाभावस्यापि कारणत्वमावश्यकमिति समाधत्ते । विनश्यदवस्थेति । वस्तुतः प्रतिबन्धकतया स्वमतेपि तस्य हेतुतासिद्धेर्वेत्याशङ्कनीयं घटप्रकारकोपलम्भविषयः स्यादित्यापत्तेर्भूतले घटप्रकारकत्वात् यद्यत्र घटः स्यादिति तु आपत्तिकारणीभूतमापादकवत्ताज्ञानप्रदर्शनपरमेव नत्वापत्तिविषयाभिलापरूपं तथा चापत्तेः कारणत्वेपि तस्याः घटप्रकारकत्वेन स्वमते प्रतियोग्यारोपस्याकारणत्वाप्रसक्तेः तादृशापत्तियोग्यतैवापे-

दोषाभावस्य सत्वादभावप्रत्यक्षापत्तेः। अभावोपलम्भे, तदिन्द्रियजन्यतत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावलौकिकप्रत्यक्षे। प्रतियोग्युपलम्भाभाव इति। तदिन्द्रियजन्यानाहार्यतत्संसर्गकतत्प्रकारकोपलम्भाभाव इत्यर्थः। इन्द्रियान्तरजन्ये आनुमानिके च तदुपलम्भे सत्यपि तदभावप्रत्यक्षात्तदिन्द्रियजन्येति। अभावप्रत्यक्षहेतुप्रतियोग्यारोपसत्वेऽप्यभावप्रत्यक्षादनाहार्येति। तत्र, प्रतियोग्युपलम्भाभावे। अपेक्षितेति। तेन न जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावादेः प्रत्यक्षमिति भावः। मणिकृन्मतानुसारेण योग्यतां निर्वक्ति। सा चेति। प्रसञ्जितः आपादितः। स उपलम्भाभावः। अभावप्रत्यक्षे हेतुरिति। अत्र तद-

---

क्षिता नत्वापत्तिरपीत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चेति मन्तव्यम्। अनाहार्येतीति। एवमेकसंसर्गेण प्रतियोगिप्रकारकज्ञानसत्वेऽप्यन्यसंसर्गेणाभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या उभयत्र संसर्गनिवेश इत्यपि बोध्यम्। ननु मूले अभावप्रत्यक्षजनकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्न प्रकारतानिरूपिततदधिकरणनिष्ठविशेष्यताशाल्युपलम्भाभावे योग्यता निवेशिता तत्प्रयोजनं तु नोक्तमतस्तत्प्रयोजनं प्रदर्शयन्तद्वैयर्थ्यशङ्कामपाकरोति। तेनेत्यादि। तथा च तदनिवेशे जलपरमाणुविशेष्यकसमवायावच्छिन्नपृथिवीत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकोपलम्भाभावरूपकारणबलात्तत्र पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः। मणिकृन्मतेति। अनेन च योग्यप्रतियोगिप्रकारकयोग्याधिकरणविशेष्यकोपलम्भप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यतानिर्वचनमपि सम्भवतीति सूचितं, एवमपि स्तम्भादिविशेष्यकपिशाचोपलम्भस्य जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वोपलम्भस्य च योग्यताप्रकारकत्वयोग्यविशेष्यकत्वविरहेणैव पिशाचाभावस्य जलपरमाण्वादौ पृथिवीत्वाभावस्य च अप्रत्यक्षत्वोपपादनसम्भवादिति भावः। मूले प्रतियोगिसत्वेति। प्रतियोगिसत्वस्य प्रत्यक्षविषयाभावप्रतियोगिसत्वस्य प्रसञ्जनेन आहार्यारोपेणेत्यर्थः। आसत्त्वापाद्यव्याप्यापादकवत्ताज्ञानस्य हेतुतया निर्घटदेशादौ प्रतियोगिसत्वज्ञानस्याहार्यत्वाच्चेति भावः। प्रसञ्जित इत्यस्यार्थमाह। आपादित इति। ननु जलादिविशेष्यकप्रतियोगिसत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितोपलम्भस्य विशेष्यतासम्बन्धेन अभावस्य जलपरमाण्वादौ सत्वेन तत्र पृथिवीत्वस्याभावप्रत्यक्षापत्तिः। न च घटाभावे सन्निकर्षाभावादेव नेयमापत्तिरिति वाच्यम्। अधिकरणान्तरान्तर्भावेन घटाभावे सन्निकर्षस्यापि सत्वात्। न च समवाय एव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धो वाच्यः आत्मनि च तादृशोपलम्भस्य सत्वा-

धिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षे तदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यतदुपलम्भस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो हेतुरित्यर्थः। उपलम्भे तदधिकरणकतदापादककापत्तियोग्यत्वं च तत्प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम्, अत्र तदापादककापत्तिर्यत्र नोत्पन्ना तत्र तदभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति योग्यत्वनिवेशः। न च प्रतियोगिसत्त्वस्योपलम्भव्याप्यत्वं न निर्विशेषितस्य उपलम्भकसामग्र्यन्तरविरहे प्रतियोगिसत्त्वेप्युपलम्भाभावात् किं तु महत्त्वोद्भूतरूपाद्यवच्छिन्नस्यैव। एवं च महत्त्वादिविशिष्टपृथिवीत्वस्योपलम्भव्याप्यत्वाज्जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वा-

---

देवाभावविरहान्न तत्र समवायेन भूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम्। तथासति तदधिकरणकतदापादकापत्तियोग्यत्वस्य तदधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्यैव वक्ष्यमाणतया भूतलातिरिक्तविशेष्यकघटप्रकारकोपलम्भदशायामपि भूतलविशेष्यकघटाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः तादृशोपलम्भाभावस्यातमन्यभावादतो निष्कृष्टकार्यकारणभावं दर्शयति। अत्रेति। तदधिकरणविषयकाभावप्रत्यक्षइति। तदधिकरणनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन तदभावप्रकारकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः। तदुपलम्भस्य, यदभावप्रत्यक्षं जननीयं तत्प्रकारकोपलम्भस्य। तत्प्रतियोगिसत्त्वेति। यत्प्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षं जननीयं तत्प्रतियोगिसत्त्वेत्यर्थः। ननु मूले आपादितइत्युक्तौ आपादनमेवापेक्षितमिति लभ्यते तत्कथं योग्यता विवक्षितेत्यत आह। तत्रेति। भूतलादौ चक्षुःसंयोगानन्तरमापादनं विनापि घटो नास्तीतिप्रतीतेरनुभवसिद्धतया योग्यतानिवेश इति भावः। ननु घटादिसत्त्वेपि चक्षुःसंयोगाद्यभावे घटोपलम्भानुदयान्न केवलप्रतियोगिसत्त्वस्य व्यापकता उपलम्भ इति क्वाप्यभावप्रत्यक्षं न स्यात्। यदि च प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोग्युपलम्भकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्त्वव्यापकताविवक्षितेत्युच्यते तदा परमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षवारणमशक्यमेवेत्याशङ्कते। नचेति। वाच्यमिति परेणान्वयः। सामग्र्यन्तरेति। तादृशसामग्रीघटकप्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तकारणेत्यर्थः। यथाश्रुते यत्किञ्चित्सामग्रीसत्त्वे तत्तदन्तरविरहेपि प्रतियोग्युपलम्भादसङ्गत्यापत्तेः। महत्त्वोद्भूतरूपेत्युपलक्षणं प्रतियोगिसत्त्वातिरिक्तप्रतियोग्युपलम्भकारणकूटावच्छिन्नस्यैव, प्रतियोगिसत्त्वस्योलम्भव्याप्यत्वात्। न चैवं तथाविधनानाचक्षुःसंयोगव्यक्तीनां त्वक्संयोगव्यक्तीनां च एकत्रासम्भवेन तादृशप्रतियोगिसत्त्वं न कुत्रापीति वाच्यं, यत्किंचिदनुभवनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणता-

द्रव्येषु समवेतानां
तथा तत्समवायतः ।
तत्रापि समवेतानां
शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

उपलम्भाभावोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः। तथाहि। यत्रालोकसंयोगादिकं वर्त्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात् तर्हि उपलभ्येतेत्यापादयितुं शक्यते तत्र घटाभावादिप्रत्यक्षं भवति, अन्धकारे

ध्यं, तदधिकरणावृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य योग्यताघटकीभूतव्याप्त्यंशे निवेशात् महत्त्वस्य जलपरमाण्ववृत्तित्वेन तादृशव्याप्तौ तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावात् । न च गन्धवदणुभिन्नत्वविशिष्टस्यापि पृथिवीत्वस्य तदुपलम्भव्याप्यत्वाद् गन्धवदणुभिन्नत्वस्य जलपरमाणुवृत्तित्वाच्च तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं, योग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तधर्मानव-

---

वच्छेदकाः यावन्तः प्रतियोगिसत्वातिरिक्ततत्तदवच्छिन्नकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्वव्यापकताया विवक्षणीयत्वात् । तदभिकरणेति । यदधिकरणविशेष्यकाभावप्रत्यक्षत्वं तदधिकरणेत्यर्थः । तथा चैतल्लाभायैव पूर्वं तदधिकरणकतदापादकेत्यत्र तदधिकरणेत्युक्तमिति भावः । तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति । परमाण्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावाभावादित्यर्थः । तथा च तदधिकरणपदेन जलपरमाणूपादाने प्रतियोगिसत्वनिष्ठपरमाण्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नव्याप्तिनिरूपकोपलम्भाप्रसिद्ध्या तदभावरूपकारणविरहादेव न परमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षमिति भावः । ननु महत्वस्थाने गन्धवदणुभिन्नत्वं निवेश्य तद्विशिष्टत्वे सति इन्द्रियसंयोगादिविशिष्टपृथिवीत्वसत्वस्य पृथिवीत्वोपलम्भव्याप्यतया तस्य च जलपरमाणुवृत्तितया जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरित्याशङ्कते । नचेति । प्रतियोगिग्राहकेति । प्रतियोगिप्रत्यक्षाजनकेत्यर्थः । गन्धवदणुभिन्नत्वं तु न प्रत्यक्षजनकं, तथासति जलपरमाणौ जलत्वादिप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । विरहप्रयोज-

च्छिन्नत्वस्यापि निवेशात् गन्धवदणुभिन्नत्वादेश्च प्रतियोगिग्राहकातिरिक्तत्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्योक्तव्याप्त्यभावात्। न च प्रतियोगिग्राहकत्वं प्रतियोगिग्रहजनकत्वं, तच्च गन्धवदणुभिन्नत्वपृथिवीत्वोभयसमूहालम्बनात्मकलौकिकप्रत्यक्षे विषयविधया हेतुत्वात् गन्धवदणुभिन्नस्याप्यक्षतमिति वाच्यं, प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यताविरहप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतियोगिग्राहकपदार्थत्वात्। अथैवं पिशाचत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाप्रसिद्ध्या तद्घटितनिरुक्तयोग्यानुपलम्भविरहात्तदभावप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न। नहि वयं सर्वत्राभावप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपलम्भस्य हेतुत्वं ब्रूमः किं तु योग्यस्याभावप्रत्यक्षे। अयोग्यपिशाचत्वाद्यभावप्रत्यक्षे तु तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव प्रतियोगिनिष्ठो हेतुः अत्राप्यापादनस्य सर्वत्रासम्भवेन तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितत्वं तदधिकरणीयत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं जातित्वादिविशिष्टस्य स्तम्भवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् स्तम्भे पिशाचत्वाभावप्रत्य-

---

कीति। यद्यपि कारणाभावस्यैव कार्यविरहप्रयोजकतयोक्तविशेष्यतायामकारणस्य महत्वस्याप्यभावो नोक्तविशेष्यताविरहे प्रयोजकः सम्भवति तथापि लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति महत्वस्य कारणतया लौकिकविषयतया प्रत्यक्षाभावस्य लौकिकविषयत्वाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन लौकिकविषयत्वाभावे प्रयोजकता महत्वाभावे अक्षतैव व्यापकाभावे प्रयोजकत्वस्य च व्याप्याभावप्रयोजकतानियमेन निरुक्तविशेष्यताविरहप्रयोजकत्वं महत्वाभावस्याक्षतमेव लौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकेत्युक्तावपि महत्वाभावस्य संग्रहेपि इन्द्रियसंयोगादीनां अभावासंग्रहात्प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितत्वस्य विशेष्यताविशेषणत्वेनोपादानं यद्यप्येवमप्यालोकसंयोगासंग्रहो दुर्वार एव अन्धकारे स्पार्शनोत्पत्त्या पृथिवीत्वप्रकारतानिरूपितलौकिकविशेष्यतासामान्याभावे आलोकसंयोगाभावस्य प्रयोजकत्वात् विशेष्यतायां चाक्षुषनिरूपितत्वमादाय तत्संग्रहे च त्वक्संयोगसंग्रहस्तथापि चाक्षुषनिरूपिततादृशविशेष्यत्वाभावस्पार्शननिरूपिततादृशविशेष्यत्वाभावान्यतरप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वेन सर्वेषामेव संग्रहः सम्भवतीति विभावनीयम्। प्रतियोगिनिष्ठइति। तदधिकरणनिष्ठलौकिकविशेष्यतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन योग्याभाव-

तु नापादयितुं शक्यतइति तेन घटाभावादेरन्धकारे चाक्षुषं प्रत्यक्षं स्पार्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव, आलोकसंयोगं विनापि स्पार्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् । गुरुत्वादिकं

क्षम् जातित्वादिविशिष्टस्य पिशाचवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वान्न पिशाचे स्तम्भत्वाभावप्रत्यक्षम् । एवं तादात्म्येन स्तम्भवृत्तित्वपिशाचवृत्तित्वयोरुपलम्भव्याप्यत्वाव्याप्यत्वाभ्यां स्तम्भपिशाचयोः पिशाचभेदस्तम्भभेदयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे अप्युपपादनीये इति न चाक्षुषप्रत्यक्षमिति । अनुपलम्भे विद्यमानेपि निरुक्तयोग्यताविशिष्टस्य तस्य तत्राभावादिति भावः । आपादयितुं शक्यत्वादिति । तथा च समानेन्द्रियजन्योपलम्भव्याप्यत्वस्य योग्यताघटकत्वान्न तत्र चाक्षुषमिति भावः । ननु जातित्वादिविशिष्टस्य तेजोवृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वात् तेजसि गुरुत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिः । एवं स्तम्भे पिशाचत्वाभावस्यापि प्रत्यक्षापत्तिरत आह । गुरुत्वादिकमि-

---

प्रत्यक्ष इति शेषः । व्याप्तिनिरूपकत्वमिति । ननु स्तम्भवृत्तित्वं नोपलम्भव्याप्यं पिशाचे स्तम्भवृत्तित्वसत्वेपि तत्प्रकारकोपलम्भस्य विषयतया पिशाचे विरहादित्यत आह । जातित्वादिविशिष्टस्येति । आदिना इन्द्रियसंयुक्तसमवायादिपरिग्रहः । तथा च पिशाचे जातित्वविरहान्न व्याप्तिभङ्ग इति भावः । अथैवं वन्हौ पिशाचत्वाभावोप्येतादृशयोग्यानुपलंभेनैव गृह्यतइत्यायातं, तच्च न सम्भवति । वन्हिवृत्तित्वं विशिष्टतृणादिजन्यतावच्छेदकजातीनामप्रत्यक्षतया जातित्वादिविशिष्टवन्हिवृत्तित्वस्योपलंभाव्याप्यत्वात् । नच जातित्वादिशब्देन योग्यतापि ग्राह्या चेत्तथा च तृणादिजन्यतावच्छेदकजातीनामयोग्यतया न व्याप्तिभंग इति वाच्यं, तथासति पिशाचत्वस्याप्ययोग्यतया तस्य स्तंभवृत्तित्वेपि तत्वेनोपलंभासम्भवेन पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षस्यैव असंभवादिति चेन्न । प्रत्यक्षप्रतिबन्धकाभावविशिष्टत्वेन जातित्वस्य विशेषणीयत्वात् । तादृशजातीनां च तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वात् न तासु व्याप्तिभंगः । पिशाचत्वं तु न प्रत्यक्षप्रतिबन्धकं, अयोग्यवृत्तित्वेनैव तस्य योग्यतया तत्प्रत्यक्षापादनासम्भवात्, तत्प्रतिबन्धकताकल्पने बीजाभावात् । न पिशाचादाविति । यद्यपि पिशाचे स्तंभत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिर्नोक्तयोग्यानुपलंभेन सम्भवति, अयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव तस्य कारणतायाः पूर्वमुक्तत्वादेतत्कथनमफलं, तथापि स्तंभत्वस्योपलक्षणतया मनस्त्वाभावप्रत्यक्षापत्तिनिरासप-

तद्वृत्तीनां समवेत-
समवायेन तु ग्रहः ।
विशेषणतया तद्व-
दभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥

यदयोग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षस्तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापाद-यितुमशक्यत्वात् । वायौ उद्भूतरूपाभावः, पाषाणे सौरभा-

---

ति । आदिपदेन पिशाचादिपरिग्रहः । अयोग्यस्य पिशाचत्वादिजातेरभावस्य प्रत्यक्षत्वाद् गुरुत्वादिकमित्युक्तम् । न योग्यः, न प्रत्यक्षविषयः । अशक्यत्वादिति । निरुक्तयोग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशात्, प्रकृते च जातित्वविशिष्टेतरावृत्तित्वस्योपलम्भव्याप्यत्वेपि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति भावः । न च तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रति-

---

रत्वान्न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । ननु योग्यवृत्तिजातिरेव यथायोग्यत्वं तथा योग्यजात्यन्यतरप्रतियोगिकाभावस्यैव योग्यत्वमित्युक्त्यैव पिशाचाद्यभावप्रत्यक्षवारणं सम्भवति अन्धकारे घटाद्यभावस्य जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावस्य च प्रत्यक्षवारणाय महत्वोद्भूतरूपावच्छिन्नालोकसंयोगावच्छिन्नेन्द्रियसंयुक्तविशेषणताया एवाभावग्राहकत्वमास्थीयतां किमुक्तगुरुतरयोग्यानुपलब्धिद्वयस्य कारणतयेत्याशंकानिरासायाह । एवमिति । तथा चोक्तरीत्या स्तंभे पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपादनस्यासंभवादेव गुरुभूताया योग्यानुपलब्धेः कारणतांगीकृतेति भावः । शक्यत्वादितीति । ननु यद्यन्धकारेपि घटादेः स्पार्शनोपलम्भापादनसम्भवेन घटाद्यभावस्य स्पार्शनं जायते तदा चाक्षुषमपि स्यात् अन्धकारे घटसत्वे स्पार्शनोत्पत्त्या प्रतियोगिसत्वातिरिक्तप्रतियोगिप्रकारतानिरूपितचाक्षुषनिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटतथाविधस्पार्शननिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकूटएतदन्यतरवि-

यदि स्यादुपलभ्येते-
स्त्येवं यत्र प्रसज्यते ।
प्रत्यक्षं समवायस्य
विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥

भावो, गुडे तिक्ताभावो, वन्हावनुष्णत्वाभावः, श्रोत्रे शब्दाभाव, आत्मनि सुखाभाव एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृ-

---

योगिकस्तदधिकरणीयत्वोपलम्भस्याभाव ऐन्द्रियकघटाभावादिप्रत्यक्षे हेतुरास्ताम् किं पूर्वोक्तयोग्यानुपलम्भहेतुतयेति वाच्यं, तथा सति परमाण्वादौ महत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । वायावुद्भूतरूपाभाव इति । रूपत्वावच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियानुद्भूतरूपप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षासम्भवादुद्भू-

---

शिष्टप्रतियोगिसत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्य यत्किञ्चिदिन्द्रियजन्यघटोपलम्भे सत्वेन प्रतियोग्युपलम्भाभावे योग्यतासत्त्वात् । यदि च प्रतियोग्युपलम्भे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिनिरूपकता सर्वत्रैव सम्भवतीति किञ्चिदिन्द्रियजन्यप्रतियोग्युपलम्भत्वावच्छिन्नैव व्याप्तिनिरूपकता योग्यतालक्षणे निवेशनीया । तथा चांधकारे घटाभावचाक्षुषवारणाय प्रतियोग्युपलम्भा यद्यदिन्द्रियजन्याः प्रसिद्धाः प्रत्येकं तत्तदिन्द्रियजन्यप्रतियोग्युलम्भत्वावच्छिन्ना व्याप्तिनिरूपकता विवक्षणीयेति विभाव्यते तथा घटाभावस्य स्पार्शनमपि न स्यादित्याशंकां भाववर्णनेन निराकरोति । तथाचेति । समानेति । तथा च तदभावचाक्षुषाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्प्रतियोगिचाक्षुषाद्यभावत्वेन विशिष्यैव हेतुता योग्यताघटकव्याप्तिनिरूपकतापि प्रतियोगिचाक्षुषाद्यवच्छिन्नैव निवेश्या । एवं च व्याप्तावपि चाक्षुषाद्युपलम्भकारणकूटविशिष्टप्रतियोगिसत्वनिष्ठत्वमेव निवेशनीयामिति न पूर्वोक्तान्यतरघटनापीति लाघवमिति भावः । न चैवमिन्द्रियांतरजन्योपलम्भसत्वेपीन्द्रियांतरेणाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात् लौकिकसन्निकर्षजन्यबुद्धौ समानेन्द्रियजन्याविरोधिनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । पिशाचादीत्यादिना परमाण्वाद्यती-

तेति। एवमादय इत्यादिना प्रभाया उद्भूतस्पर्शाभावपरिग्रहः। प्रत्यक्षे विषयत्वेन कारणत्वस्य क्लृप्तत्वात्तेनैव गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावप्रत्यक्षवारणे तदनुरोधेन तदधिकरणीयत्वेत्यादिद्वितीययोग्यानुपलम्भस्य हेतुता न स्वीकार्येत्यभिप्रायवान् संसर्गाभावे योग्यत्वमाह। संसर्गेति। प्रतियोगिनो योग्य-

---

न्द्रियसंग्रहः। नन्वेवं गुरुत्वादिकमिति व्यर्थं तदयोग्यं तदभावश्च न योग्य इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादित्यत आह। अयोग्यस्येत्यादि। तथा च गुरुत्वादिकमिति पदं तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकजातिभिन्नसामान्याभावपरमेव। तेन वह्निनिष्ठवैजात्याभावस्य स्तम्भादौ न प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः। ननु न योग्य इत्यस्य गुरुत्वादिकं यथा योग्यं तद्वद्गुरुत्वाद्यभावोपीत्यर्थकत्वे आपादयितुमशक्यत्वादित्यतहेतोर्मूलोकस्यासङ्गतिः गुरुत्वादिवत्तस्याप्यप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादतस्तस्य न प्रत्यक्ष इत्यर्थकतामाह। नप्रत्यक्षेति। इन्द्रियकेति। इन्द्रियग्राह्यं यद् घटादि तदभावप्रत्यक्षेपीत्यर्थः। परमाण्वादाविति। परमाणौ महत्वसत्वे तद्वृत्तित्वेन परमाणूपलंभापादनस्य कर्तुं शक्यतया परमाणावपि महत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वोपगमादिति भावः। प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति। परमाणोरयोग्यतया तद्वृत्तित्वस्योपलंभाव्याप्यत्वादिति भावः। प्रत्यक्षइति। विषयतया लौकिकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः। विषयत्वेनेति। लौकिकप्रत्यक्षविषयतोपलक्षितत्वेनेत्यर्थः। क्लृप्तत्वादिति। विषयासत्वदशायां तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षवारणाय तत्तल्लौकिकप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तित्वेन तादात्म्येन कारणताया आवश्यकतया तद्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्यतः कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वादिति भावः। गुरुत्वाद्यभाववारणेति। तेषु प्रत्यक्षवारणसम्भव इत्यर्थः। तेषां लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावेनैव तेषु लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षापत्तेरयोगादिति भावः। तदनुरोधेन, तेषां प्रत्यक्षापत्तिवारणानुरोधेन। न च पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षार्थमेव द्वितीययोग्यानुपलब्धिस्वीकारे इति पूर्वमुक्ततया तदभावे प्रथमयोग्यानुपलब्धेस्तत्रासम्भवात्पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम्। योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव प्रथमयोग्यानुपलब्धिकारणतायाः पूर्वमुक्तत्वेन तदभावेपि पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षे बाधकाभावात्। न चैवमयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेरकारणत्वापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टत्वात्पूर्वमयोग्यस्याभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वाभावे गुरुत्वाद्यभावस्यापि प्रत्यक्षं स्यादित्यापत्तिवारणार्थमेव अयोग्याभावप्रत्यक्षे तद्धेतुतास्वीकारादिति भावः। संसर्गाभावइत्यादि। यद्यप्येतादृशाभिप्राये

ह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात्। संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता ऽन्योन्याभावप्रत्यक्षे त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता, अतः स्तम्भादौ पिशाचादिभेदोऽपि च-

---

तेति। योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे सति योग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः। अत्र द्रव्यसामान्याभाववारणाय मात्रेति। गुरुत्ववद्घटात्यन्ताभाववारणाय विशेष्यदलम्। रूपगुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय विशेष्यदले मात्रेति। अधिकरणयोग्यतेति। योग्याधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः। इदं चाभावग्राहकयोग्यसन्निकर्षप्रदर्शनार्थम्। तेन स्तम्भइव वाय्वादौ न पिशाचान्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः। अन्योन्याभावे योग्यता तु जात्यत्र-

---

संसर्गाभावे योग्यताप्रदर्शनमफलमेव तादृशयोग्यत्वाकल्पनेपि गुरुत्वाभावादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य पिशाचत्वाभावादौ विषयत्वाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य चोपपत्तेः। न च गुरुत्वाभावादेः प्रत्यक्षविषयत्वोपलक्षितत्वाभावे किं प्रयोजकमित्याकांक्षानिरासायैव संसर्गाभावे योग्यता प्रदर्शितेति वाच्यं, गुरुत्वादौ विषयत्वाभावो यथा तादात्म्येन गुरुत्वत्वादिना प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताप्रयुक्तस्तथा प्रत्यक्षे सामान्यतः संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वासम्भवेपि गुरुत्वाभावादीनां तद्व्यक्तित्वेन प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वकल्पनयैव तेषां विषयत्वाभावोपपादनसम्भवात्तथापि तत्तदभावानां तत्तद्व्यक्तित्वेन अनन्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणैव योग्यताप्रदर्शनमिति बोध्यम्। ननु केयं योग्यता नाम न तावज्जातिरूपेति शक्यते, वक्तुं अभावावृत्तित्वप्रसङ्गात् नापि प्रत्यक्षप्रयोजकोपाधिरूपा, सप्तातिरिक्तपदार्थस्य सिद्धांते अभावात्। न चाभावरूपैव नेति वाच्यं, कस्याभावरूपेत्याक्षेपस्य तथाप्यनुद्धारादिति, मैवं, प्रतिबन्धकाभावत्वस्यैव योग्यतारूपत्वोपगमाद् घटादियोग्यत्वस्य गुरुत्वाद्ययोग्यत्वस्य चोपपादनसम्भवात्। न चैवं गुरुत्वाभावादीनां गुरुत्वप्रतियोगिकाभावत्वेनैकप्रतिबन्धकतासम्भवेपि परमाण्वादितद्गतानन्तरूपादीनां च मनस्त्वपिशाचत्वादीनां च अभावव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकाभावत्वेन अनन्तप्रतिबन्धकताकल्पनेन गौरवमपरिहार्यमेवेति वाच्यम्। योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वे सति योग्यमात्रधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यसंसर्गाभावत्वेनैकप्रतिबन्धकतायाः प्रदर्शनायैव एतादृशयोग्यतानिर्वचनादिति

क्षुषा गृह्यतएव। प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधं, तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा सन्निकर्षा वर्णिताः, अलौकिकसन्निकर्षानिदानीं वदति। अलौकिक इति। व्यापारः सन्नि-

---

च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वजात्यतिरिक्तयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव,तेन स्तम्भे पिशाचान्योन्याभावपिशाचत्वदन्योन्याभावयोःप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। धूमत्वादिसामान्यलक्षणाया इन्द्रियजन्य-

---

ध्येयम्। अथैवमपि पिशाचत्वादीनां संसर्गाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरशक्यसमाधिरेव निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्माक्रांतत्वात्तेषामभावानामिति चेन्न। अन्योन्याभावभिन्नत्वरूपसंसर्गाभावत्वस्य पिशाचत्वाभावादावभावेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकानाक्रांतत्वात्। पिशाचत्वात्यंताभावस्य पिशाचभेदसमनियततया तदभिन्नत्वाद्वक्ष्यमाणान्योन्याभावयोग्यतायास्तत्र सत्वाच्च न प्रत्यक्षानुपपत्तिः। यदि च समनियताभावानामनैक्यमते पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति विभाव्यते तदास्तु, पिशाचत्वं नास्तीति प्रतीतावपि पिशाचभेद एव विषयः मणिकारमते मूले महीरुहो न विहंगमसंयोगीति प्रतीतेर्विहंगमसंयोगात्यंताभावविषयकत्ववत् प्रकृतग्रन्थस्य समनियताभावैक्यपक्षमवलंब्यैव प्रवृत्तिरित्यस्यापि सुवचत्वाच्च। तदनैक्यपक्षमवलंब्यैव द्वितीययोग्यानुपलब्धेः पूर्वं हेतुतांगीकारस्यापि सयुक्तिकत्वा चेति विभावनीयं सुधीभिः। ननु प्रतियोगिनिष्ठयोग्यतायाः संसर्गाभावे असत्वात्कथं तस्याः संसर्गाभावयोग्यतात्वमित्यभिप्रायेणाह। योग्यमात्रेति। द्रव्यसामान्याभाववारणायेति। तत्प्रत्यक्षवारणायेत्यर्थः। एवमग्रेपि गुरुत्ववद्घटात्यंताभावेत्यस्य गुरुत्वावच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगिकात्यंताभावोर्थस्तेन गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गुरुत्वघटत्वोभयधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेपि न क्षतिः। अत एव नात्र मात्रपदव्यावृत्तिस्सम्भवतीति तद्व्यावृत्तिमन्यत्रैव दर्शयति। रूपेति। रूपस्य गुरुण्येव सत्वादुभयावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या अन्यतरावच्छिन्नेति। एतच्चापाततः, रूपवान्नास्तीति यत्र प्रतीतिः तत्रैवान्यतरवान्नास्तीति प्रतीतेर्लाघवाद्रूपमात्रस्यैव तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यान्मात्रपदप्रयोजनं रूपावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणमेव उद्भूतानुद्भूतरूपयोग्ययोर्द्वयोरेव तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति मंतव्यम्। योग्यसंन्निकर्षेति। इन्द्रियसंयुक्तयोग्यविशेषणरूपाभावग्राहकसन्निकर्षप्रदर्शनपरमेवेदं न त्वन्योन्याभावयोग्यता-

कर्षः। सामान्यलक्षणेति। सामान्यं लक्षणं यस्या इत्यर्थः। तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते यदा सामान्यस्वरूपा

त्वाभावाद् व्यापारत्वकथनमसङ्गतमत आह। व्यापारः सन्निकर्ष इति। यद्यपि धूमत्वादेरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावात् सन्निकर्षत्वमयुक्तम् तथापि संयोगस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वात् तद्घटितस्येन्द्रियसंयुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतधूमत्वादेः प्रत्यासत्तितानिर्वाहः। तच्च, सामान्यस्वरूपं च। अत्र यदीति। इन्द्रियसम्बद्धं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्युच्यते तदेत्यर्थः। ननु यत्र चक्षुःसन्निकर्षेण धूम इति ज्ञानं जनितं तत्र चक्षुःसंयोगविगमेऽपि तादृशज्ञानमादायेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूमत्वादेर्धूमान्तरे सत्वाद्धूमान्तराणां सामान्यलक्षणया ज्ञानापत्तिः। न च तदा धूमो नेन्द्रियसम्बद्धः ज्ञान-

---

प्रदर्शनपरमिति भावः। तेनेति। एतादृशसन्निकर्षस्यैवाभावग्राहकत्वेनेत्यर्थः। अन्योन्याभावयोग्यताया मूलेनुक्तत्वात्तामेवाह। अन्योन्येति। नन्वेतादृशयोग्यतायाः किमित्यन्योन्याभावप्रयोजकता कल्पनीयेत्याशंकायामाह। तेनेति। पिशाचभेदप्रत्यक्षोपपत्तये जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपादानं घटवदन्योन्याभावादेः प्रत्यक्षोपपत्तये जात्यतिरिक्तेत्यादि उपात्तमिति बोध्यम्। नन्विन्द्रियसन्निकृष्टयोग्यविशेषणता अभावग्राहकसन्निकर्ष इत्युक्तं, तत्र योग्यत्वं महत्वोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमेवान्यस्य दुर्वचत्वात्तथा च परमाणौ महत्वाभावस्य वायावुद्भूतरूपाभावस्य च प्रत्यक्षं न स्यादित्यत आह। अन्यत्र विस्तर इति। अयं भावः। महत्वाभावप्रत्यक्षइन्द्रियसंयुक्तोद्भूतरूपं विशेषणतासन्निकर्षः उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंयुक्तमहद्विशेषणतैव सन्निकर्षः कारणमतो नानुपपत्तिरिति। सन्निकर्ष इतीति। ननु सन्निकर्षत्वमिन्द्रियसम्बन्धत्वमेव तदपि सामान्यस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावेन दुरुपपादमेवेत्याशंक्य समाधत्ते। यद्यपीति। प्रत्यासत्तितानिर्वाह इति। यद्यप्येवमपि ज्ञानलक्षणयोगजधर्मयोरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव तथापि कालेन स्वाश्रयत्वविशिष्टयोस्तयोः सन्निकर्षत्वाभ्युपगमादाश्रयत्वस्य सप्रतियोगिकत्वमिवेन्द्रियप्रतियोगिकस्य ज्ञानस्य विषयतया विषयवृत्तितया धर्मस्य स्वजन्यज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मसम्बन्धेन विषयवृत्तितया च तदनुयोगिकत्वस्याप्युपपत्त्या नानुपपत्तिः। नन्वेवं व्यापारविरहेणालौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियस्य करणत्वं कथमुपपादनीयमिति चेत्, संयोगस्यैव

प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते । तच्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतं बोध्यम् । तथाहि । यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारो धूमत्वेन च सन्निकर्षेण धूम इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदीन्द्रियसम्बद्धमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं

लक्षणात्मकसन्निकर्षस्य धूमे सत्वात् । न च तत्रैकक्षणे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्वीकारे क्षतिविरह इति वाच्यं, तन्मूलकज्ञानधारापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह । लौकिको ग्राह्य इति । अत्र लौकिकसन्निकर्षस्य विशेष-

---

व्यापारत्वोपगमेनेति गृहाण । कथमन्यथा स्मरणाद्यात्मकज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तेः कारणीभूतेन्द्रियाजन्यत्वात्तस्या व्यापारत्वासम्भवेन इन्द्रियस्य करणत्वमिति भावः । चक्षुःसन्निकर्षेणेत्यस्य विनश्यदवस्थापन्नेत्यादिः । तेन चक्षुःसंयोगं विनापीत्यस्य नासंगतिः । धूमांतरइति । प्रत्यक्षभूतधूमभिन्नधूम इत्यर्थः । प्रत्यक्षधूमव्यक्तेर्द्वितीयक्षणे तज्ज्ञानरूपज्ञानलक्षणप्रत्यासत्या अलौकिकप्रत्यक्षं इष्टमेवेत्यतः अन्तरपदम् । ज्ञानापत्तिरिति । पूर्वं धूमान्तरएव सन्निकर्षस्योपपादिततया तस्यैव ज्ञानापादनं लभ्यतइति नेष्टापत्तिसम्भवः । सम्बद्धइति । इन्द्रियसम्बन्धस्य विशेषणतया सन्निकर्षघटकत्वोपगमान्नोक्तापत्तिरिति भावः । एकक्षणइति । एतत्पूर्वं चक्षुःसंयोगसत्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञानोत्पत्ताविष्टापत्तेः ज्ञाननाशानन्तरं ज्ञानप्रकारत्वविरहादेव आपत्यसम्भवादिति भावः । न चैवमपि ज्ञानद्वितीयतृतीयक्षणयोरापत्तिसम्भवादेकक्षणइत्यसङ्गतमिति वाच्यम् । यत्र तत्पूर्वक्षणेपि घटत्वप्रकारकज्ञानमासीत्तत्र जायमानज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणया सकलधूमविषयकतया क्षणद्वयेपि तादृशज्ञानस्य सर्ववादिसिद्धतया तृतीयक्षणएव तदापत्तिः कर्त्तव्येत्यभिप्रायेण एकक्षणाभिधानात् । क्षतिविरह इति । क्षणस्यातिसूक्ष्मत्वेन तत्क्षणे तादृशज्ञानानुत्पादस्य प्रमाणेन निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः । तन्मूलकेति । आपाद्यमानज्ञानव्यक्तिमूलकेत्यर्थः । ज्ञानाधारेति । सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षे लौकिकसन्निकर्षस्य अहेतुत्वेन बपूर्पूर्वज्ञानव्य-

न स्यात्, तत्र धूमत्वेन सहेन्द्रियसम्बन्धाभावात् । मन्मते त्विन्द्रियसम्बद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रियसम्बन्धश्च लौकिको ग्राह्यः, इदं च बहिरिन्द्रियस्थले, मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यमात्रं प्रत्यासत्तिः । अतः शब्दादिना यत्किञ्चित् पिशाचाद्युपस्थितौ मानसः सकलपिशाचादिबोध उ-

---

णविधया घटकत्वं बोध्यं, अन्यथा तत्र धूमे पूर्वकालीनचक्षुःसंयोगमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमिति ध्येयम् । इदमुपलक्षणं, यत्र चक्षुःसंयोगे विद्यमानेपि दोषवशान्न धूमचाक्षुषं किन्तु धूमत्वप्रकारकं स्मरणं तत्र धूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानापत्तिवारणाय सामान्यलक्षणाघटकज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वस्य वाच्यत्वात् । नन्विन्द्रियसम्बद्धेत्यत्र लौकिकसम्बन्धः ज्ञानप्रकारेत्यत्र ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं चेद्विवक्षितं तदाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावणुत्वसामान्यलक्षणया सकलाणुगोचरो मानसो बोधो न स्यात् तदणौ मनसो

क्तेरेव सन्निकर्षसम्पादकत्वादिति भावः । यद्यपि सिद्धान्ते विघ्न इति ज्ञानानन्तरं मनसा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानधारा इष्टैव तथाप्यत्र चाक्षुषसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्य यत्किञ्चित्सामान्याश्रयादेर्लौकिकत्वनियमेनेष्टापत्त्यसभवेन चाक्षुषतादृशज्ञानधाराया एवापादनान्नानुपपत्तिरित्यवधेयम् । विशेषणविधयेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । विशेषणत्वं च स्वविशेष्यान्वयित्वसन्निकर्षविशेष्यभूतसन्निकर्षवताविशेष्यतासम्बन्धेन अन्वयिनि ज्ञाने समानकालीनत्वसम्बन्धेन सन्निकर्षस्य विवक्षणाद्विशेषणत्वमिति भावः । वाच्यत्वादित्यस्य विशेषणतयेत्यादिः । तथा च तदिन्द्रियेण सामान्यलक्षणाज्ञाने जननीये तदिन्द्रियजन्यलौकिकसन्निकर्षवद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं सन्निकर्ष इति भावः । मनोजन्यत्वस्य चेति । यद्यपि ज्ञानसामान्यस्यैव मनोजन्यतयाऽणूपस्थितौ मनोजन्यत्वमस्त्येव तथापि स्मरणस्यापि कालोपाधिविधया इन्द्रियजन्यत्वेन तद्वारणाय तदिन्द्रियनिष्ठजनकतानिरूपिततत्प्रक्षविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यताया एव विवक्षणीयतया तादृशमनोजन्यताया सुखादिज्ञानएव सत्वान्नासगंतिः । भूमिकामिति । अवतारणानुकूला युक्तिरेव तद्भूमिका ज्ञा-

अलौकिकस्तु व्यापार-
स्त्रिविधः परिकीर्त्तितः ।
सामान्यलक्षणा ज्ञान-
लक्षणा योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

पपद्यते । परं तु समानानां भावः सामान्यं, तच्च क्व चिन्नित्यं धूमत्वादि, क्व चिच्चानित्यं घटादि, यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले वा ज्ञातस्तदनन्तरं सर्व्वेषामेव तद्घटवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति । अत्रेदं बोध्यम् । सामान्यं येन सम्बन्धेन ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः । किं तु यत्र तद्घटनाशानन्तरं तद्घटवतः स्मरणं जातं तत्र सामान्यलक्षणया सर्व्वेषां तद्घटवतां भानं न स्यात्, सामान्यस्य तदानीमभावात् । किं चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इन्द्रियसम्बन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रकारीभूतसामा-

---

लौकिकसम्बन्धस्य ज्ञाने मनोजन्यत्वस्य चाभावादत आह । इदं चेति । तथा च बहिरिन्द्रियेण.सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये तद्विवक्षितं न तु मानससामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने इति नोक्तदोष इति भावः । आसत्तिरा-

---

नसामान्यमित्यत्र जातेरेव सामान्यपदार्थत्वे अनित्यसामान्यस्यैव अप्रसिद्ध्या तत्र दोषदानानुपपत्त्या तद्वारणार्थं सामान्यमुपेक्ष्य तज्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वोपगमवैयर्थ्यमित्यानित्यस्य सामान्यत्वव्यवस्थापनमुत्तरग्रंथावतरेणापयुक्तमिति बोध्यम् । मूले समानानामिति । तथा च प्रकृते सामान्यपदं यौगिकमेव न तु पारिभाषिकमिति भावः । परिग्रह इति । यद्यपि समवायेन तद्घटाधिकरणं क-

श्रयाणां त्वित्यादिमूलमवतारयितुं भूमिकां रचयति । परन्त्वित्यादिना । भूतले इत्यस्य ज्ञात इत्यनेनान्वयः । भूतलादीनां संयोगेन तद्घटाधिकरणद्रव्यान्तरपरिग्रहः । अत्रेदं बोध्यमिति । ज्ञायमानमनित्यं सामान्यं तत्र प्रत्यासत्तिरिति बोध्यमित्यर्थः । परम्परया प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वसम्भवात्, किं त्वित्यादिना वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिरत आह । परन्त्विति । तथा च घटत्वस्य परम्परया कपालादावज्ञानाद्वक्ष्यमाणदोषासङ्गतिः । तेन सम्बन्धेनेति । अन्यथा समवायेन ज्ञानप्रकारीभूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या कालादिज्ञानापत्तेरिति भावः । किन्त्विति । एवं चेत्यर्थः । किञ्चेति । कुतो न जन्यतइति । इदमापाततः, सामान्यलक्षणाघटकीभूतलौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणत्वविवक्षणेन कालान्तरीयसंयोगमादायोक्तातिप्रसङ्गस्याभावादिति । तस्मात् पूर्वोक्तदोष एवात्र कल्पे बोध्यः ।

पालमेवेति मूले कपालादीनामित्यसंगतं तथापि तद्घटादिमतामिति पूर्ववाक्यस्थादिपदेन पटादेरपि परिग्रहात्तदनुरोधेन यत्रैनाघट इति तत्पूर्ववाक्यस्थघटपदस्यापि घटाद्युपलक्षकत्वेन आदिपदेन तत्वादिसंग्रहसम्भवान्नासंगतिः । कालादीत्यादिना विषयतया धूमत्वादिमतां ज्ञानादीनां परिग्रहः । अव्यवहितपूर्वोक्तयुक्त्यैवोत्तरत्र आपादनीयतया किंत्वित्यसंगतमतस्तस्यैवंचेत्यर्थकतामाह । एवंचेत्यर्थ इति । यद्यप्यत्रैतद्घटवान् कपाल इति प्रत्यक्षे परंपरासम्बन्धेन घटत्वस्यापि प्रकारता कल्पयितुं शक्यते तन्नाशानंतरं कपालादिप्रत्यक्षस्यैव तत्कल्पकस्य सत्वात् । न चैवमपि तादृशशाब्दादिस्थले का गतिरिति वाच्यम् । तत्रापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया मतुबर्थसम्बन्धे निरूपितत्वसम्बन्धेन घटस्यैव तद्विशेषणतापन्नघटत्वस्यापि अन्वयसम्भवात्समवायसंयोगयोरिव स्वाश्रयाश्रयत्वस्यापि मतुपा बोधयितुं शक्यत्वाच्च, तथापि यत्र तद्व्यक्तिमानित्याकारकशाब्दादिज्ञानं तत्र घटत्वस्य कथंचित्प्रकारत्वसम्भवेन अनुपपत्तिर्द्रष्टव्या । कुतो न जन्यतइति । अत्र यद्यपि परदिने ऽयं घट इति ज्ञानं यदि स्मरणादिरूपं तदा तदिन्द्रियजन्यत्वाभावादेव नापत्तिर्यदि चाक्षुषन्तदा चक्षुःसंयोगावश्यकतेति नापत्तिसम्भवः तथापि अलौकिकचाक्षुषमादाय आपत्तिर्बोध्या । विशेषणत्वविवक्षणेनेति । विशेष्यतासमानकालीनं तद्विशेष्यताव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा यत्र धूमे चक्षुःसंयोगे सत्यपि धूमस्मरणमूलकं धूमकालीनो घट इति धूमांशे अलौकिकचाक्षुषं तदा धूमत्वप्रत्यासत्त्या चक्षुषा सकलधूमविषयकचाक्षुषापत्ति-

आसत्तिराश्रयाणां तु
सामान्यज्ञानमिष्यते।
तदिन्द्रियजतद्धर्म-
बोधसामग्र्यपेक्षते॥ ६४॥

न्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानं कुतो नं जायते, तस्मात् सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह। आसत्तिरित्यादि। आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः। तथा च सामान्यलक्षणेत्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः। तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते। ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि समान्यज्ञानं यत्र वर्त्तते तत्र सकलघटादीनां चाक्षुषादिप्रत्यक्षं स्यादत आह। तदिन्द्रियजेति। अस्यार्थः। यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्किञ्चिद्धर्म्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियज-

---

न च तत्र स्वसमवायिसमवायादिसम्बन्धेन घटत्वादेरेवासत्तितया पूर्वोक्तदोषोपि न सम्भवतीति वाच्यं, समवायादिनापि समं वा घटत्वं कपालादौ यदि ज्ञातं। किं तु तदा घट एव समवायादिना ज्ञातस्तदुत्तरमपि तद्‌घटाश्रयकपालानां ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धस्य घटत्वप्रत्यासत्त्या उपपादनासम्भवात्। एवं ज्ञायमानस्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञानविषयसामान्यप्रत्यासत्त्या मैत्रस्य

रिति भावः। ननु तद्‌घटवान् तद्व्यक्तिमान्वा कपाल इतिज्ञानस्य कपालांशे घटत्वप्रकारकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि उत्तरकालीनकार्यानुरोधेन तत्र तदनुमेयमित्यस्वरसात्सामान्यप्रत्यासत्तित्वपक्षे तत्पुरुषीयानिवेशप्रयुक्तं गौरवमाह। एवमिति। पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्या समवायेन। इन्द्रियसम्बन्धेति। नन्वेतत्कल्पे सा-

न्यज्ञानसामग्र्यपेक्षिता, सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकम् । तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न जायते । ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत

तदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभिया तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवम् । ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तु पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वान्न तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम् । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानमिति । इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकं सामान्यप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । यद्वा, सामान्यविषयकं ज्ञानमात्रमित्यर्थः । सामान्यविषयकज्ञानत्वं प्रत्यासत्तितावच्छेदकमिति यावत । तथा चात्र कल्पे इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकत्वप्रकारकत्वतदिन्द्रियजन्यत्वानि ज्ञानस्य विशेषणानि नोपादेयानीति । पूर्वमते तु तदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निवेशेन इन्द्रियभेदेन कार्यकारणभावभेदकल्पनेन च गौरवमिति भावः । एतन्मते च निर्विकल्पकसाधारणं स्मरणसाधारणं च सामान्यज्ञानमात्रं प्रत्यासत्तिः, तथा च घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं घटत्वज्ञानत्वं च कारणतावच्छेदकं स्वप्रकारीभूतघटत्वाश्रयत्वं च कार्यतावच्छेदकः सम्बन्धः स्वविषयघटत्वाश्रयत्वं कारणतावच्छेदकः सम्बन्धः चक्षुःसयोगादिशून्यकाले पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणतदिन्द्रियजत्वादिनैव वारणादिति

मान्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तित्वेपि न दोषः इन्द्रियसम्बन्धाभावदशायां सामान्यप्रत्यासत्या ज्ञानोत्पादस्य मूलकृतैव वारणीयत्वादित्यभिप्रायेणाह । यद्वेति । एतत्कल्पे लाघवान्तरमपि प्रदर्शयति । तथाचेति । कल्पनेन चेति । चकारेण पूर्वोपदर्शितविशेषणत्रयघटकत्वेन कारणतावच्छेदकशरीरगौरवस्य समुच्चयः । यद्यपि सामान्यप्रकारकत्वस्थाने सामान्यविषयकत्वप्रवेशो ज्ञानप्रत्यासत्तित्वपक्षेप्यवशिष्ट एव तथापि त्रितयघटितत्वं कारणतावच्छेदकस्येति दर्शयितुमेतदुत्कीर्त्तनमिति ध्येयम् । निर्विकल्पकस्मरणसाधारणत्वं ज्ञानान्तर्गतनिर्विकल्पकादिकत्वं, इदं च सामान्यज्ञानमात्रशब्दार्थे सामान्यज्ञानसामान्ये विवक्षितं निर्गलितकार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकधर्मसमवधाने तन्मतानुसारेण दर्शयति । तथाचेति । सामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षे नियमेन घटत्वस्य प्रकारतया भानोपपत्तये घटत्वप्र-

आह। विषयीति। सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति, ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति। अत्रायमर्थः। प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न सम्भवति तथा च सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां वन्हित्वेन सकलवन्हीनां च भानं कथं भवेत् तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते। न च सकलवन्हिधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यम्। प्रत्यक्षधूमे

ध्येयम्। अणुत्वज्ञानमात्रेणैव सकलाणुगोचरमानसबोधोदयादाह। बहिरिति। आलोकसंयोगादिकमित्यादिना दोषाभावपरिग्रहः। न जन्यतइति। अयमाशयः, यदा घटचक्षुःसंन्निकर्षादिघटिता चाक्षुषादिसामग्री तदुत्तरक्षणे घट इति चाक्षुषं सैव सामान्यलक्षणा तयोत्तरक्षणे सकलघटविषयकं ज्ञानं न जन्यतइति प्राचीनमते क्षणैकविलम्बः कल्प्यते तत्र च मानाभावः यदैव घट इति चाक्षुषमुत्पद्यते तदैव सन्निकृष्टघटांशे लौकिकमन्यघटांशे ऽलौकिकमित्यभ्युपगमात्तथा च सामान्यलक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुषत्वस्य व्यापकं घटत्वप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वामिति फलितम्। तथा च चक्षुषः सन्निकर्षादिशून्यकाले व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याः सहकारिण्या विरहादेव न चाक्षुषं सामान्यलक्षणया ज्ञानमिति। यदि ज्ञानरूपेति। अत्रत्यो यदिशब्दः सामान्यलक्षणापीत्युत्तरे योज्यः। सामान्यलक्षणास्वीकारे बीजमाह। अत्रेति। अयमर्थः, अयमभिप्रायः। भानं विषयता। न सम्भ-

---

कारकत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया उपादानम्। नचैवमपि प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानासम्भवाद्घटत्वे सामान्यप्रत्यासत्यभावात्कथं घटकत्वस्य स्मरणादिना सामान्यज्ञाने जन्ये प्रत्यक्षे मानमिति वाच्यम्। ज्ञानप्रत्यासत्तेस्तत्र सत्वात्। स्वकारणीभूतेति। एतच्चापाततस्तथासति घटत्वसामान्यादिलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षे निखिलघटादिमाननियमानुपपत्तेः किं त्वलौकिकविषयतैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः सन्निकृष्टघटांशे च विषयताद्वयमुपगम्यते प्रयोजकसत्वादिति मन्तव्यम्। ननु सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वनये पूर्वोक्तरीत्या कार्यकारणभावे लाघवसत्वेपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्या तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षं प्रति तदिन्द्रियजन्यतद्धर्मप्रका-

वन्हिसम्बन्धस्य गृहीतत्वादन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद् धूमो वन्हिव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः। मन्मते तु सा-

---

वतीति। प्रत्यक्षविषयतायाः सन्निकर्षाश्रयत्वव्याप्यत्वादिति भावः। वन्हि-सम्बन्धस्य गृहीतत्वादिति। तथा च प्रत्यक्षधूमे व्याप्तिनिर्णयान्न तद्विशेष्य-को व्याप्यत्वसंशयः सम्भवतीति भावः। अनुपस्थितत्वादिति। तथा च

रकलौकिकप्रत्यक्षस्य नानाकारणघटितगुरुभूतसामग्र्याः तत्सहकारित्वं कल्पनी-यमितीन्द्रियभेदेन सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे गुरुतरसामग्रीकारणताकल्प-नस्यावश्यकतया नैतन्मते लाघववार्त्तापि। न च प्राचीनमते पुरुषभेदेन अनन्त-कार्यकारणभावः कल्पनीयः नवीनमते तदभावाल्लाघवमिति वाच्यम्। एतन्मते-पि सामग्र्यास्तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितत्वेन लौकिकसम्बन्धेन तत्पुरुषी-यचाक्षुषं प्रति तेन सम्बन्धेन तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितसामग्र्याः कारण-ताकल्पनस्यावश्यकताया तादृशलाघवस्याप्यभावात् अन्यथा पुरुषांतरीयचक्षुः-संयोगादिघटितसामग्रीतः पुरुषांतरीयनिमीलितनयनस्यापि सामान्यज्ञानवतः प्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषापत्तिरित्याशंकामाशयवर्णनेन निराकरोति। अयमाशय इति। चाक्षुषादिसामग्रीति। विशिष्टचाक्षुषादिसामग्रीत्यर्थः। तेन निर्विकल्प-कस्यापि लाभः अन्यथा तदुत्तरक्षणे घट इति विशिष्टचाक्षुषानुपपत्तेरिति ध्येयम्। इत्यभ्युपगमात्। इत्यभ्युपगमसम्भवात्। इदं च मानाभावे हेतुः। व्यापकधर्माव-च्छिन्नेति। अयं भावः। व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्योत्पत्तौ व्यापकधर्मावच्छिन्नसाम-ग्र्याः प्रयोजकत्वस्य क्लृप्ततया। अत एव तत्पुरुषीयचक्षुःसंयोगादिघटितसाम-ग्रीविरहदशायां तत्पुरुषीयसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषापादनं न सम्भवति नव्यमते अतिरिक्तकार्यकारणभावस्य अकल्पनाल्लाघवमक्षतमेवे-ति। ज्ञानरूपा यदीत्यत्र यदिशब्दस्य पूर्वान्वयित्वं न सम्भवति ज्ञानलक्षणया ज्ञा-नरूपतायाः सर्ववादिसिद्धत्वादतस्तद्भ्रमवारणायाह। अत्रत्यइति। वक्ष्यमाणस्य व्याख्येयग्रन्थार्थत्वाभावादाह। अयमभिप्राय इति। सन्निकर्षाभावादिति। योग्य-वृत्तित्वविशिष्टसन्निकर्षाभावादित्यर्थः। तेन चंदने चक्षुःसंयोगदशायां सौरभेपि संयुक्तसमवायस्य आवश्यकतेति न क्षतिः। अथ वा सुरभि चंदनमिति भ्रमात्म-कप्रत्यक्षाभिप्रायेण इदमुत्तरमिति नासंगतिः। ननु सुरभिचन्दनमिति प्रत्यक्षे सौरभत्वप्रकारकज्ञानरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यैव सौरभभानं सम्भवतीत्याशं-

मान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरीय-
धूमे वन्हिव्याप्यत्वसन्देहः संभवति। न च सामान्यलक्षणा-
स्वीकारे प्रमेयत्वेन सकले प्रमेये ज्ञाते सार्व्वज्ञापत्तिरिति
वाच्यम् । प्रमेयत्वेन सकले प्रमेये ज्ञातेऽपि विशिष्य सक-
लपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्व्वज्ञाभावात् । एवं ज्ञानलक्ष-
णाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं

धर्मिज्ञानाभावान्न तद्विशेष्यकोपि व्याप्यत्वसंशयः सम्भवतीति भावः । ज्ञा-
नलक्षणास्वीकारे बीजमाह । एवमित्यादिना । कथं स्यादिति । चन्दनखण्ड-
स्य चाक्षुषे जायमाने उपस्थितसौरभभानं न स्यात् सौरभांशे चक्षुःसन्नि-
कर्षाभावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकालौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारि-
ण्या विरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणयापि सौरभभानं न सम्भवतीति भा-
वः । सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव
संभवति सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षा-

---

कां निराकारोति । सौरभत्वेति । ननु मूले यद्यपीत्याद्याशंका न संगच्छते उक्तरी-
त्या सामान्यलक्षणया सौरभभानसम्भवादतः तद्भावमाह । सुरभीत्यादि । अत्र
च सौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकेत्यपपाठः ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्यनंगीकारे सौरभप्र-
कारकप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रकृते उपपादयितुमशक्यत्वात्किं तु सौरभत्वाकारका-
लौकिकमानससामग्रीसत्वेन एतादृशपाठे अनुपपत्त्यभावादिति ध्येयम् । स्वरू-
पत इति । प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया प्रमेयत्वादिना तद्भानसम्भवेपि स्वरू-
पतः सौरभत्वभानं ज्ञानलक्षणानंगीकारे न सम्भवतीति भावः । धर्मान्तरेत्यत्र
आन्तरपदं संपातायातं सौरभत्वांशे एकस्याप्रकारतया अभावादिति बोध्यम् ।
तद्भानानिर्वाहादिति । सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तेः सौरभत्वप्रकारता-
निरूपिता लौकिकविषयतासंसर्गस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वेपि प्रत्यक्षे सन्नि-
कृष्टस्यैव भानमिति नियमेन सौरभत्वे सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणतावच्छेदकस-
म्बन्धत्वेनाभावादिति भावः । अलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
प्रत्येव सौरभत्वादिज्ञानस्य कारणता स्वीकार्या सौरभत्वादेः प्रकारतया भानं
तु विशेषणज्ञानरूपकारणांतरबलादेव । उपस्थिताबाधितधर्मान्तरभानमपि सामा-

विषयी यस्य तस्यैव
व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।
योगजो द्विविधः प्रोक्तो
युक्तयुञ्जानभेदतः ॥ ६५ ॥

कथं स्यात्। यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभभानं सम्भवति । तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया । योगज इति । योगाभ्यासजनितो

न्यतरसामग्रीसहकारेणैव तस्याः फलजनकत्वाङ्गीकारात् । प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सहकारिण्याः सत्वादित्यभिप्रायेणाह । यद्यपीति । सौरभत्वस्य भानमिति । स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञानलक्षणया, ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्याग्रहीततया सामान्यलक्षणया तद्भानानिर्वाहादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्य सौरभांशेऽग्रहेपि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैत्वं सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादिति चेन्न । सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपस्य सामान्यलक्षणायाः सम्बन्धस्य सौरभत्वे आभावेन सामान्यलक्षणया तद्भानानिर्वाहात् सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच्च। नच ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने गौरवभियैव सामान्यप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेश इति वाच्यं, वि-

---

न्यप्रत्यासतिजन्यप्रत्यक्षे इष्यतएव प्रत्यक्षसन्निकर्षानाश्रयस्य न भानमिति नियमोपि नांगीक्रियतएव घटादिचाक्षुषे पटादेरभानं तु तद्भासककारणाभावादेव सम्भवतीत्याशयेनाह । कार्यतावच्छेदकइति । तथाविधसम्बन्ध इत्यर्थः । विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति । तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तज्ज्ञानत्वेन कारणत्वमित्यभिप्रायेणेदं,

युक्तस्य सर्वदा भानं
चिन्तासहकृतो ऽपरः।

धर्म्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः। युक्तेति। युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद् धर्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः। युक्तस्येति। योगाभ्यासवशीकृतमानसः समाधिसमासादितविविधसिद्धिर्युक्त इत्युच्यते। अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वाद् वियुक्त इत्यप्युच्यते। सर्व्वदेति। चिन्तासहकारं विनापीत्यर्थः। भानं, सर्व्वविषयाणां प्रत्यक्षम्। अपरो युञ्जानो विषयव्यावृत्तमानसः। चिन्ता ध्यानं मनसस्तदे-

---

शेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पनाविरहादिति। ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं विशिष्टबुद्धित्वं ज्ञानलक्षणायास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न क्लृप्तेन निर्वाहः। एवं यत्र ज्ञानलक्षणया स्वविषयमुख्यविशेष्यकं भानम् तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह। एवमिति। ज्ञानलक्षणया, ज्ञानलक्षणयैव। तत्र धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन धूलीपटले ऽभावेन सामान्यलक्षणया ऽनुव्यवसाये धूलीपटलभानासम्भवादिति भावः। सर्व्वदेवेति। ध्यानाद्यभावेपीत्यर्थः॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रभट्टबालकृष्णात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे प्रत्यक्षखण्डम्॥ अनुमि-

---

तथा च कार्यतावच्छेदकधर्मभेदेन कार्यकारणभावयोर्भिन्नत्वादेर्वा परस्यासिद्धिर्न सम्भवतीति भावः। ननु प्रत्यक्षे ज्ञानप्रत्यासत्तेः कारणतानंगीकरणीया विशेषणज्ञानकारणतायां तु युक्तिः पूर्वमुपदर्शितैवेत्यत आह। एवं यत्रेति। स्वविषयमुख्यविशेष्यकमिति। तथा च तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकत्वेन कारणत्वमावश्यकमन्यथा घटादिविशेष्यकालौकिकभानेन घटादेर्भानस्यालौकिकत्वापत्तिरिति भावः। इत्यतआहेति। इत्यभिप्रायेण ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः प्रयोजनमाहेत्यर्थ इति शिवम्॥ इति दिनकरीतरंगिण्यां प्रत्यक्षतरंगः॥

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ ॥

काग्रीकरणं तत्सहकारात् स्थूलसूक्ष्माव्यवहिताविप्रकृष्टानर्थान् प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः॥इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां प्रत्यक्षखण्डम् ॥ अनुमितिं व्युत्पादयति । व्यापारस्त्विति । अनुमायामनुमितौ

तिमिति । सङ्गतिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावो बोध्यः । करणे निर्दिष्टे एव व्यापारे जिज्ञासोदयान्मूले पश्चान्निर्दिष्टमपि कारणं प्रथमं दर्शयति । व्याप्तिज्ञानमिति । परामर्शो व्यापार इति । ननु व्यापारत्वं तज्ज-

---

श्रीगणेशाय नमः ॥ संगतिश्चात्रेति । प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणे संगतिश्चेत्यर्थः । सप्तम्यर्थः प्रयोजकत्वं संगतिपदार्थे तदन्वयो बोध्यः अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयानुकूलसम्बन्धो निरूपणीयनिष्ठासंगतिः । तथाहि प्रत्यक्षनिरूपणानंतरमनुमाननिरूपणे प्रयोजकजिज्ञासा अनुमानज्ञानमेव भवत्वित्याकारिका तज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानं मदिष्टसाधनमित्याकारकं तद्विषयोऽनुमानं तत्सर्वमनुकूलसम्बन्धो अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षकार्यत्वं संगतिः। अत्रानंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानं संगतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वेन विशेषणीयं तेन घटादिनिरूपणानन्तरमपि सम्बन्धिविशेषज्ञानाधीनप्रत्यक्षज्ञानतत्कार्यत्वेन अनुमानस्मरणसम्भवेपि न प्रत्यक्षकार्यत्वेन घटादिनिरूपितसंगतित्वापत्तिः अनुमानज्ञानस्य घटज्ञानाप्रयोज्यत्वात् प्रकृते च चक्षुरादिना अनुमानस्य व्याप्तिज्ञानस्य जननादनुमाने प्रत्यक्षप्रमाणकार्यत्वरूपोपजीवकत्वमिति भावः । एवमनुमितावपि परामर्शरूपप्रत्यक्षप्रमितिजन्यत्वमस्तीति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणोत्तरमनुमितिनिरूपणमिति बोध्यम् । अथ दीपदानं मदीयचक्षुस्साधनं दीपदश्चक्षुरुत्तममिति वेदेन चक्षुस्साधनत्वेन बोधितत्वादित्यनुमानेन दीपदाने यत्र प्रवृत्तिस्तत्र तज्जनितचक्षुरादिव्यक्तेरनुमानोपजीवकतया अनुमाननिरूपणानंतरमेव प्रत्यक्षं किमिति न निरूपितमिति । न च उपजीवकत्वं कार्यतारूपमेव न तु प्रयोज्यतारूपमिति चक्षुरादौ साक्षादनुमानजन्यत्वाभावान्नानुमान-

व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः। तथाहि। येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वन्हेर्व्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव पुरुषः क्व चित् पर्व्वतादावविच्छिन्नमूलां धूमलेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो वन्हिव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति, पश्चाच्च वन्हिव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भव-

---

न्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं तच्च परामर्शे न सम्भवति वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शे व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्याभावात्। महानसीयवह्निव्याप्तिज्ञानस्य तदानीमभावेन व्यभिचारादतस्तदुपपादयति तथाहीत्यादिना। पश्यतीति। धूमदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणे उद्बोधकविधया हेतुत्वसम्पत्त्यर्थं यादृशविशेषणविशिष्टस्य धूमस्य व्याप्तिसम्बन्धितया ज्ञानं तादृशधूमदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मृतावुद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाविच्छिन्नत्वमुक्तम्। एवंरूपं

निरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूणापत्तिरिति वाच्यम्। तथासति शक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदार्थस्मरणएवोपयोगात् साक्षाच्छाब्दबोधाजनकत्वेनोपमित्यनन्तरं शाब्दनिरूपणानुपपत्तेः। न चादृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमनंतराभिधानानियामक इति वाच्यम्। यत्रेष्टसाधनतानुमानेन दर्पणादौ प्रवृत्तिस्तत्र दर्पणेन महाचक्षुर्नाशे तज्जन्यखण्डचक्षुर्व्यक्तावदृष्टाद्वारकोपजीवकत्वस्यापि सम्भवात्। यदि च प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेन नानुमानोपजीवकत्वं मनःश्रवणयोरजन्यत्वादनुमानं च निखिलमेव मनोरूपेन्द्रियजन्यमिति न वैपरीत्यापादनसम्भव इति विभाव्यते तदा ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिस्वरूपयोग्यत्वेनानुमापकतया तत्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वाभावेन प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणस्याप्यनुपपत्तिरिति चेत्, मैवं, नहि यद्यत्संगतं भवति तत्तदनन्तरं निरूपणीयमिति नियमः येनानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः किन्तु यद्यदनन्तरं निरूप्यं भवति तत्तत्संगतं भवतीत्येवंव्याप्तिः नासंगतं प्रयुंजीतेत्यभियुक्तोक्तेः एवं च कारणे कार्ये वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं वेति जिज्ञासोदयेन उपजीवकत्वमुपजीव्यत्वं च द्वयमपि संगतिः। अत एव चिन्तामणावनुमितिनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणमपि सङ्गच्छते। न च कार्यत्वकारणत्वयोर्द्वयोरपि संगतित्वे संगतेः षोढात्वं व्याहन्यते। तथाचोक्तं "सप्रसंग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैक्यकार्यैक्ये षोढा संगतिरिष्यत" इति वाच्यं

व्याप्तिस्मरणमिति । उद्बुद्धसंस्कारस्य पूर्वं सत्वादिति भावः । स एव परामर्श इति । तथा च स्मरणात्मकज्ञानस्य पूर्वं सत्वान्न व्यभिचार इति भावः । न च तथापि यत्र व्याप्तिघटकानां पदार्थानां विशृङ्खलोपस्थितिमूलको विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणमितिरीत्या परामर्शस्तत्र विशिष्टव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचारो दुरुद्धर एवेति वाच्यं, व्याप्त्यंशे निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या परामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वादित्यभिप्रायात् । स्मरणात्मकपरामर्शे व्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचार इत्यपि न संस्कारसम्बन्धेन पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्य सत्वात् । अत्र नव्याः, व्याप्तिज्ञानत्वस्य परामर्शत्वव्यापकतया ऽनुमितिं प्रति हेतुत्वमेव नास्ति

हेतुताया निरूपकतासम्बन्धेन आश्रयतासम्बन्धेन च संगतित्वेन कार्यत्वस्य हेतुतायामेवांतर्भावात् कारणतानिरूपकत्वस्यैव कार्यतानिरूपकत्वात् । तत्र उपोद्घातादिभिन्नस्मरणप्रयोजकसम्बन्धप्रसंगः प्रकृतोपसाधकत्वमुपोद्घातः । न चैतस्य प्रयोजकताऽत्मकहेतुतया गतार्थता शंकनीया अनुमितिलक्षणोपोद्घातसंगत्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुताव्यवस्थापनात् नहि लक्षणे विशिष्टपरामर्शहेतुत्वं साक्षात्परंपरया वा कारणं किं तु घटकमेवेति ध्येयम् । अवसरोनन्तरवक्तव्यत्वं यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमानयोरुभयोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिसम्मतत्वेन प्रथममनुमाने एव जिज्ञासोदयः अनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञासा निवृत्तावसरसंगत्या उपमाननिरूपणमिति मन्तव्यम् । निर्वाहकैक्यं एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वं, कार्यैक्यं एककार्यानुकूलत्वमिति दिक् । सम्बन्धितयेति । व्याप्तिसम्बन्धितयेत्यर्थः । विशेष्ये विशेषणमितीति । विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वे वान्हिव्याप्यो धूम इति ज्ञानं विनापि शाब्दपरामर्शसम्भवादिति भावः । लाघवेनेति । व्याप्तितदभाववद्धूमवान्पर्वत इति व्याप्त्यंशे संशयाकारपरामर्शादनुमितिवारणाय धूमांशइव व्याप्त्यंशे निश्चयत्वं निवेशनीयमिति गौरवम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य कारणत्वे तु कारणीभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयप्रतिबन्धादेव व्याप्त्यंशे संशयत्वासम्भवेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः । संस्कारसम्बन्धेनेति । स्वजन्यसंस्कारसम्बन्धेनेत्यर्थः । स्वजन्यसंस्कारसमवायान्यतरसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शहेतुत्वान्न कुत्रापि व्यभिचार इति भावः । परामर्शव्यापकयेति । तादात्म्येन परामर्शस्याव्याप्यत्वं

ति स एव परामर्श इत्युच्यते। तदनन्तरं पर्व्वतो वन्हिमानिति ज्ञानं जायते तदेवानुमितिः। अत्र प्राचीना व्याप्यत्वेन ज्ञायमाने धूमादिकं लिङ्गमनुमितिकरणमिति वदन्ति,

---

कुतः करणत्वम् अन्यथा कपालादेर्घटं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुतापत्तिस्मस्यादनुमितिं प्रति मनस्त्वेनैव कारणत्वमित्याहुः। लिङ्गमनुमिति करणमिति। अनुमितौ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः, तथा च विशिष्टस्य कारणताग्रहे विशेषणस्यापि कारणताग्रहात् परामृश्यमाणलिङ्गस्य लिङ्गपरामर्शस्य वा हेतुता। तत्र विनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुतासिद्धौ तत्र व्यापाराभावान्न परामर्शस्य करणता किं तु लिङ्गस्यैवेत्याशयः। लिङ्गस्य तदानीमभावादिति। न च परामर्शरूपव्यापारसम्बन्धेन तदानीं लिङ्गमस्त्येवेति वाच्यं, अतीतादिलिङ्गस्यैव परामर्शजनकतया परामर्शस्य तद्व्यापारत्वासम्भवात्। इदमुपलक्षणं, लिङ्गस्य हेतुत्वे चैत्रीयपरामर्शविषयाल्लिङ्गान्मैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः।

ग्राह्यं। कारणत्वमेव नास्तीति। नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकव्याप्यसत्वे व्यापकधर्मेण हेतुतायामन्यथासिद्धेरिति भावः। परामर्शमात्रमिति। ज्ञानमात्रमित्यर्थः। परापूर्वकमृशधातोः ज्ञानार्थकत्वादिति भावः। लिंगेति। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टहेतुर्लिंगम्, विषयितासम्बन्धेन तद्विशिष्टज्ञानमेव अनुमितिहेतुर्बोध्यं इत्यर्थः। कारणताग्रहादिति। असति बाधके विशिष्टस्य कारणताग्राहकप्रमाणेन विषणांशेपि कारणताग्रहात्। अत एवारुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायिन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यत्र तृतीययागो विशेषणीभूतानामारुण्यादीनामपि सोमक्रयणसाधनता प्रतीयतइति मीमांसकानां सिद्धांतोपि संगच्छतइति भावः। विनिगमनाविरहेणापि लिंगस्य कारणता सिध्यतीत्याह। परामृश्यमानेति। किंत्विति। परामर्शस्यैव विषयविधया लिङ्गजन्यत्त्वसम्भवादिति भावः। तद्व्यापारत्वासम्भवादिति। शाब्दादिपरामर्शस्य अतीतादिलिंगाजन्यतया लिंगव्यापारत्वासम्भवादित्यर्थः। अनुमितिप्रसङ्गइति। पक्षनिष्ठस्य लिङ्गस्य समवायेनानुमितिं प्रति हेतुतासम्भवेनोद्देश्यतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन लिङ्गस्य कारणतायाः स्वीकरणीयत्वादिति भावः। मन्मते परामर्शहेतुतावादिमते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्या एकात्मानुयोगिकसमवायसम्बन्धेन कार्यकारणभावान्नैकपुरुषीयपरामर्शादन्यस्यानुमित्यापत्तिरि-

तद् दूषयति । ज्ञायमानमिति । लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह । अनागतादीति । यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात् तदाऽनागतेन विनष्टेन वा लिङ्गेनानुमितिर्न स्यात्, अनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावात् । व्याप्यस्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानम-

---

तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशे गौरवम् । अस्मन्मते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भावेनैवातिप्रसङ्गाभावान्न तत्पुरुषीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम् । तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं च । ननु परस्परं व्यभिचार इत्यत आह । अनुमितिस्त्विति । कार्यतावच्छेदकस्य परस्परानुमितिव्यावृत्तत्वान्न व्यभिचारः । पक्षविशेष्यकत्वमेव सर्वत्रानुमितौ नियतमिति । नवीनमतमाह । द्विविधादपीति । पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः । कारणतावच्छेदकं च परामर्शद्वयसाधारणम् । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वमतो न व्यभिचार इति भावः । द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वस्वाव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति तत्तद्रूपेण हेतुत्वमित्यपि

ति भावः । परस्परेति । पक्षविशेष्यकपरामर्शोत्तरानुमितौ व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य तदुत्तरानुमितौ पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य व्यभिचार इत्यर्थः । सर्वत्रानुमिताविति । प्रसिद्धसाध्यकसकलानुमितावित्यर्थः । तेन पृथिवीतरत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शादप्रसिद्धसाध्यविशेष्यकानुमित्युपगमेपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । नन्वेवं परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारोदुर्वार इत्याशंकायामाह । कारणतावच्छेदकं चेति । व्याप्यपक्षोभयेति । यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्वचं तदभावाप्रकारत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनिश्चयत्वस्य प्रकारीभूतव्याप्यपक्षरूपधर्मविशेषघटितत्वात् तत्तत्प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धानुगमाच्च सांसर्गिकविषयतायाः विशिष्यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेरनुगतैकरूपेण कारणत्वं दुर्वचं तथापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रकारत्वानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्ना व्याप्यवच्छिन्ना विषयता तन्निरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-

नुमितिजनकम्, तच्च व्याप्यः पक्ष इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानं वा, अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका । द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः

केचित् । वस्तुतोऽनुभवानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकपक्षविशेष्यक एवोपनयः सर्वसम्मत इति ध्येयम् । मीमांसकः शङ्कते । नन्विति । ज्ञानं विनापीत्यस्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्वयः । ज्ञानद्वयादेव, ज्ञानद्वयादपि । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति भावप्रधानो निर्देशः । सर्वत्र न कारणमिति । अनुमिति-

---

ताकव्याप्त्यभावप्रकारत्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धान्यसम्बन्धावच्छिन्ना पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना विषयता तच्छालिज्ञानत्वेनानुगतकारणत्वं सम्भवति, प्रकारतायामेव संसर्गावच्छिन्नत्वं न विशेष्यतायामपीति सिद्धांतादिति भावः । एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकाभावत्वेन अभावनिवेशे अभाववति धूमप्रकारकनिश्चयसंग्रहस्य व्याप्यसामान्याभावनिवेशे च वन्हिव्याप्यधूमवान्न वेति संशयवारणस्यासम्भव एव । अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभिन्नाकाराणामेकैकनिश्चयकारणतावच्छेदककोटावभावा निवेशनीया इत्यतोपि नानुगतहेतुतासम्भव इत्यभिप्रायेण मतांतरमुपन्यस्यति । द्विविधयोरिति । ताद्रूप्येणेति । पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । स्वमतमुपदर्शयति । अनुभवानुरोधादिति । पक्षविशेष्यकादेव परमार्शादनुमितिर्न व्याप्यविशेष्यकादनुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्यर्थः । स्वोक्ते प्राचां सम्मतिमाह । अतएवेति । वन्हिव्याप्यधूमवानिति नवीनमताभिप्रायेणोक्तम् । प्राचीनमते तु तथा चायमित्युपनयाकार इति मंतव्यम् । ननु वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति शाब्दादिपरामर्शस्थले ज्ञानद्वयं विनापि मीमांसकैरप्यनुमितिस्वीकारात् ज्ञानद्वयादेवेत्येवकारासंगतिरित्यतस्तस्याप्यर्थकतामाह । ज्ञानद्वयादपीति । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्र नानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तीत्यर्थकत्वे अग्रे अतो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं नानुमितिजनकतावच्छेदकमिति पूरणीयमुक्तवाक्यस्य साक्षाद्विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वादिति प्रयासाधिक्य-

साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये । ननु वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानं विनाऽपि यत्र पर्व्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो धूमो वन्हिव्याप्य इति स्मरणं भवति तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितिदर्शनाद् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सर्व्वत्र न कारणं किं तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वमावश्यकत्वात्, विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न । व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि

त्वावच्छिन्नं प्रति कारणतावच्छेदकमित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतासिद्धनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकताकत्वादित्यर्थः । ननु ज्ञानद्वयस्थलेपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार इत्यत आह । विशिष्टज्ञानइति । व्याप्यतावच्छेदकेति । अयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयाभावेपीत्यर्थः । वन्हिव्याप्यवानिति । वन्ह्यभाववदवृत्तिमानित्यर्थः, न तु धूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्याप्तिविशिष्टवानित्यर्थः । अत्र हेतुतावच्छेदकभाननैयत्यात् अनुमित्युत्पत्तेरिति । तथा च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्र व्यभिचारान्न तेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः । ननु तत्र फलबलाद् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं कल्पनीयमतो न

मत आह । वस्तुत इति । तथा चैतद्ग्रंथस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतानिरासकत्वं संपादयन्नाह । भावप्रधानो निर्देश इति । एतदनुरोधेन सर्वत्र न कारणत्वमित्यस्यार्थमाह । अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतीति । आवश्यकत्वादित्यस्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादित्यर्थकतामाह । व्याप्यतावच्छेदकेत्यादि । तथा चानन्यथासिद्धत्वमात्रं मीमांसकैः कल्पनीयम् । नैयायिकैस्तूभयं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । ननु व्याप्यतावच्छेदकानिर्णये वन्हिव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शोपि न सम्भवेत्येव, धूमव्यापकवन्हिसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरेव व्याप्तित्वादित्याशङ्कानिरासायाह । वह्न्यभाववदवृत्तीति । फलबलादिति । अनुमितिरूपकार्येण कारणानुमानसम्भवादिति भावः । लघुत्वादिति । उभयत्रापि व्यभिचारस्याविशिष्टतया लघुरूपेणैव कारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वा-

वन्हिव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वम् । किं च धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्य सत्त्वात् । न च गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मैत्रस्य पक्षधर्म्मताज्ञानादनुमितिः स्यादिति । यदि तु तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यताव-

---

व्यभिचार इत्यत आह । लाघवाच्चेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु तवावच्छेदकलाघवं तथापि पूर्व्वोक्तकल्पनलाघवमेव मीमांसकानां मूलयुक्तिर्भविष्यतीत्यत आह । किं चेति । न च गृह्यमाणेति । अत्र शानचा ऽग्रहस्य वर्त्तमानतया ऽभिधानान्न कालान्तरीयतादृशग्रहमादाय दोषः । व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानमिति स्वतन्त्रमित्यनेनान्वयि । इत्युच्यते इति । इत्थं च तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यते, चैत्रस्य व्याप्तिग्रहकाले तच्छून्यस्यानुमित्यापत्तेरभावान्मैत्रात्मनि स्वतन्त्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावादिति गौरवमिति भावः । ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतु-

---

दिति भावः । मूलयुक्तिरिति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानहेतुतासाधकयुक्तिरित्यर्थः । शानचेति । लटश्शतृशानचाविति सूत्रेण वर्त्तमानार्थकलस्थानिकत्वेन शतृशानचोर्विधानादिति भावः । तवापीति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वेन पक्षविशेष्यकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण मीमांसकमते कार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या न्यायमते विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयापादनमसङ्गतं तथापि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपक्षविशेष्यत्वानां त्रयाणां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतकार्यकारणभावचतुष्टयापत्त्या मीमांसकमते न गौरवमित्यर्थतात्पर्यान्नासङ्गतिरिति भावः । मूले आलोकवानिति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां निवेशेन तदापत्तिः धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य

च्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्म्मताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदाऽनन्तकार्य्यकारणभावः । मन्मते तु समवायेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानं समवायेनानुमितिं जनयतीति नानन्तकार्य्यकारणभावः । यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्म्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते तदा कार्य्यकारणभावद्वयम्, वह्निव्याप्यो धूम आलोकवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यादिति । इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुखगौरवस्या-

---

तेत्यत्र विनिगमनाविरहेण हेतुताद्वयं तवापीत्यत आह । वह्निव्याप्य इति । अनुमितिः स्यादिति । न्यायनये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपित-हेतुप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् न तादृशज्ञानान्न वा धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिस्तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमविशेष्यतायाः पर्वतविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः । ननु ज्ञानद्वयस्थलेविशिष्टज्ञानकल्पने कल्पनागौरवं न्यायमते दूषणं भविष्यतीत्यत आह । इत्थं चेति । फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति । फलं कार्यकारणभावग्रहस्तन्मुखं तदधीनं गौरवं गौरवज्ञानमित्यर्थः । विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वग्रहे विशिष्टज्ञानत्वधर्मिकगौरवनिश्चयो विरोधी वाच्यः तच्च गौरवं प्र-

---

धूमविशेष्यकव्याप्तिज्ञानसहकारेणैव फलजनकत्वस्योपगमत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकानां धूमत्वादीनां निवेशे व्याप्यतावच्छेदकभेदेन अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवमिति बोध्यम् । व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतेति । इदं च प्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिमताभिप्रायेण । भट्टाचार्यमते तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालित्वेन वक्तव्यं एकानिष्ठप्रकारताविशेष्यतयोरभेदवादिनावच्छेद्यावच्छेदकभावस्वीकारात् विशेष्यताप्रकारतयोरभेदस्वीकारे रक्तदन्तवानितिबुद्धौ रक्तरूपविशेष्यकदन्ताभावनिश्चयप्रतिबध्यत्वापत्तेः दण्डप्रकारतानिरूपितरक्तरूपनिष्ठविशेष्यताशालित्वात्तादृशबुद्धेरिति ध्येयम् ।